

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PERSLER

Parthlar, Sasaniler

WILLIAM SANDYS
WRIGHT VAUX

Çeviren: Berna Asuman Uzun

say

PERSLER

Parthlar, Sasaniler

William Sandys Wright Vaux

1818 yılında Oxford'da doğdu. Uzun yıllar boyunca British Museum'da çalıştı. Aynı zamanda 1846 yılından itibaren *Numismatic Society* üyeliğinde bulundu. Önde gelen eserleri arasında *Handbook to the Antiquities in the British Museum* ve *Ancient History from the Monuments: Greek Cities and Islands of Asia Minor* yer almaktadır.

Berna Asuman Uzun

İngiliz Dili ve Edebiyatı mezunu. 15 yılı aşkın bir süredir dil okullarında genel İngilizce/TOEFL eğitimleri vermekte. Aynı zamanda çeşitli edebi metin çevirileri, kitap çevirileri yapıyor ve yayınevleri için Türkçeye çevrilmesi planlanan kitapları okuyup rapor yazıyor.

PERSLER

Parthlar, Sasaniler

WILLIAM SANDYS
WRIGHT VAUX

İngilizceden çeviren:
Berna Asuman Uzun

say

Say Yayınları

Tarih

Persler / William Sandys Wright Vaux

Özgün adı: *Persia from the Earliest Period to the Arab Conquest*

Yayın hakları © Say Yayınları

Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0889-4

Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Berna Asuman Uzun

Yayın koordinatörü: Sinan Köseoğlu

Editör: Furkan Akderin

Kapak ve sayfa tasarımı: Artemis İren

Baskı: Dörtel Matbaacılık

Zafer mah. 147. Sk. 9-13A

Esenyurt/İstanbul

Tel.: (0212) 565 11 66

Matbaa sertifika no: 40970

1. baskı: Say Yayınları, 2022

Say Yayınları

Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul

Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80

www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com

www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

www.instagram.com/sayyayincilik

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.

Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul

Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80

internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İçindekiler

Krallar Listesi.....	7
Giriş.....	11
I. Pers İmparatorluğunun Kuruluşu.....	19
II. Pers-Yunan Savaşları	47
III. Daniel.....	69
IV. Pers Anıtları	77
V. Parthlar	105
VI. Sasaniler.....	129

•

Behistun Kayası

Krallar Listesi

Aşağıdakiler yaklaşık tarihlerdir. Bir yıldan kısa süre hüküm süren kralların isimleri listeye eklenmemiştir.

PERS HANEDANI

I. Kambyses	MÖ ?
Büyük Kyros	MÖ 558
II. Kambyses.....	MÖ 529
Düzmece Bardes (Smerdis).....	MÖ 522
I. Dareios.....	MÖ 521
Kserkses.....	MÖ 486
I. Artakserkses	MÖ 465
II. Dareios	MÖ 425 / 424
II. Artakserkses	MÖ 405
III. Artakserkses.....	MÖ 359
Arses.....	MÖ 338 / 337
III. Dareios	MÖ 336
Arbela Savaşı	MÖ 331

PARTH HANEDANI

Listedeki kralların her biri aynı zamanda Arsakes hanedan unvanını da taşıyordu, bundan dolayı I.Mithridates ile VI.Arsakes aynı kişi olmaktadır.

Arsakes	MÖ 250 civarında
I. Tiridates.....	MÖ 247
I. Artabanus.....	MÖ 214
Priapatiyus	MÖ 196
I. Phraates.....	MÖ 181
I. Mithridates.....	MÖ 174
II. Phraates.....	MÖ 136
II. Artabanus	MÖ 128/127
II. Mithridates	MÖ 124
Mnaskyres	MÖ ?
Sanatrokes	MÖ 76
III. Phraates	MÖ 66
III. Mithridates.....	MÖ 60
I. Orodes	MÖ 56/55
Phraatakes	MÖ 37
II. Orodes.....	Tarihler kuşkuludur
I. Vanones	Tarihler kuşkuludur
III. Artabanus.....	MS 16
Gotarzes.....	Tarihler kuşkuludur
Vardanes	Tarihler kuşkuludur
II. Vanones.....	Tarihler kuşkuludur
I. Vologases.....	MS 51
II. Pacorus.....	MS 78
IV. Mithridates	MS 107
Chosroes	MS 113
II. Vologases	MS 130
III. Vologases.....	MS 149
IV. Vologases	MS 191

V. Vologases.....?	
IV. Artabanus	MS 215
Hormizdegan Savaşı ve IV.Artabanus'un ölümü.....	MS 226

SASANİ HANEDANI

I. Erdeşir	MS 226
I. Şapur.....	MS 240
I. Hürmüz.....	MS 273
I. Behram	MS 274
II. Behram	MS 277
III. Behram.....	MS 294
Narses	MS 294
II. Hürmüz.....	MS 303
II. Şapur	MS 310
II. Erdeşir	MS 361
III. Şapur	MS 365
IV. Behram.....	MS 390
I. Yazdicerd.....	MS 404
V. Behram	MS 420
II. Yazdicerd	MS 448
III. Hürmüz	MS 458
Firuz	MS 458
Belaş	MS 484
Kubağ.....	MS 488
Camasp	MS 498
I. Hüsrev	MS 531
IV. Hürmüz.....	MS 579
II. Hüsrev.....	MS 591
II. Kubad.....	MS 628
III. Yazdicerd	MS 632
Sasanilerin Müslümanlar tarafından devrilmesi.....	MS 641

Giriş

Pers tarihi, genel olarak Asur ve Babil'in tarihinin devamı olarak kabul edilebilir. Antik Çağ'da Pers İmparatorluğu'nun bu kadar tarınması, Asur İmparatorluğu'nun sona ermesi, Babil'in ise Persler tarafından boyun eğdirilmesiyle sağlanmıştır.

Persia adının ortaya çıktığı küçük Persis bölgesi (Eski Ahit'te Paras, yerel yazıtlarda Parsa), kuzeyde Media, güneyde Basra Körfezi ve Hint Okyanusu, doğuda Karamanya (Kerman) ve batıda Susa ile sınırlandırılmıştır. Aslında modern Persepolis ile hemen hemen aynı bölgeydi ve adının buradan geldiği açıktı; uzunluğu 450, genişliği ise 250 milden fazla değildi.

Çiviyazılı kitabelerden, en erken tarihsel dönemde bu bölgeyi işgal eden nüfusla ilgili kesin olarak bilinen, bölgenin asıl sakinleri değil göçmen olduklarıdır; ancak nereden geldikleri hakkında net bir bilgi yoktur. Bay George Smith'in* son bulgularında dikkat çekici bir şekilde teyit edildiği üzere Nuh Tufanından sonra ulusların yerleşimine ilişkin geniş soruyu burada tartışmak bizi çok uzaklara, konunun dışına götürecektir. Üstelik pek çok geniş alanı hem zaman hem de coğrafi

* 1840-1876 yılları arasında yaşamış Asurolog. Gilgameş Destanı'nın ilk çevirisini yayınlanmasıyla tanınmaktadır. (ed.)

olarak, ancak varsayımsal bir şekilde doldurmak mümkün. Bununla birlikte, Kutsal Yazılarda kaydedilenler gibi bir tufanın varlığını kabul edersek, insanlığın farklı ailelerinin, tarihin başlangıcında işgal ettiklerini bildiğimiz yerleri gruplar ve bölgeler halinde düzenlemeden önce uzun bir süre geçmiş olmalıdır.

Orta Asya'nın dağlık bölgelerini Yafes ırkının tarihi beşiği olarak düşünmek için makul gerekçeler var; bazı yazarlara göre, bu dağlık bölgeyi Küçük Buhara'nın Alp Platosu olarak, diğerlerine göre ise Hazar Denizi'nin güney ve güneybatısındaki büyük zincir olarak ele alıyoruz: İlk teori Hindistan'a iniş açısından, ikincisi ise Avrupa'ya* göç açısından en uygun gibi görünüyor.

Geniş bir şekilde ele alındığında ilk görüş, (her ne kadar elimizdeki bu derleme çok yeni olsa da) Vendidad'ın ilk iki bölümünde korunmuş olan erken dönem Pers gelenekleri tarafından doğrulanır, Heeren'in düşüncesine göre bir taslak, çok açık bir şekilde bahsi geçen yerlerin tespiti için, yeterli coğrafi bilgiden başka bir şey gerektirmeyecek kadar tarihseldir. Bu geleneksel efsanelerden herhangi birinin gerçekten Zerdüş'te bağlı olup olmadığı, (aslında Zerdüş diye birinin yaşamış olup olmadığı) pek önemli değildir: ancak bu kadarı, Perslerin en eski inancının kırıntılarını kutsal saydıkları kesindir. Böylelikle, yedi ay yaz ve beş ay kış iklimi olan, İyi-lik Ruhu Hürmüz'ün ilk eseri *Eriene - Veedjo* adlı enfes ülkeyi Pers ırkının orijinal yerleşim yeri olarak tanımlıyorlar. Ama Kötülüğün Ruhu Ehrimen, sonunda sadece iki ay yaz on ay kış olana kadar bu toprakları sürekli artan soğuk ve veba ile

* Clinton ve diğer bilgin kronologlarla birlikte, tufandan sonra ulusların her yerleşimi veya hareketi için zamanı bölmeye veya tarih öncesi Asya'nın nüfusunun sayısını belirlemeye kalkışmanın akıllıca olmadığını düşünüyorum. Bu tür spekülasyonlar için elimizde kesinlikle güvenilir veri yok.

vurdu. Böylece, insanlar eski evlerini terk ettiler, Ehrimen art arda on beş kez Hürmüz'ün iyi işlerini engelledi ve şu ya da bu şekilde her yeni meskeni yaşanmaz hale getirdi. Bu meskenlerin bazılarının adları şimdi bile aynıdır ve kuzeydoğudan güneye ve güneybatıya, yani Hindu-Kush'tan batıya Media ve İran'a bir göç yaşandığına dair işaretler çok az şüphe barındırır. Modern İran (ve muhtemelen Erin veya İrlanda) ile aynı kökene sahip bir isim olan Eriene, bu varsayıma göre, kısacık bir yaz mevsiminin yaşandığı, aşırı sıcak ve aşırı soğuk bir ülke olan Himalaya'nın batı silsilesinin kuzeyinde konumlanmıştır.

Özetle, Pers ülkesinin efsanevi hikâyesi budur ve en iyisi olduğu gibi kabullenmektir. Bununla birlikte, Zerdüşť inancı olarak adlandırılan şeye, yani iyi ve kötü ilkelerinin ayrı ayrı varoluşu teorisine tekrar atıfta bulunmam gerekeceğinden, Zerdüşť ve onun adını taşıyan dini sistem hakkında en çok bilinenlerin içeriğinden bahsetmek durumundayım. Daha fazla ayrıntı isteyenler, ilk kez Anquetil Du Perron tarafından yayımlanan Zend-Avesta* ve MM. Westergaard, Spiegel, Haug, Burnouf, Oppert ve diğerleri tarafından yayınlanan çeşitli yorumlarına ya da güncellemelere başvurabilirler.

Ben şahsen, kral olsun ya da olmasın (bazıları öyle olduğunu iddia ediyor), Zerdüşť'ün gerçek bir öğretmen ve reformcu olduğuna ve dini görüşlerinin doğrudan doğruya çoktanrıçılığa ve "sudur" doktrinine etki eden zihnin doğaya tapınmaya karşı tepkisini temsil ettiğine şüphe duymuyorum. Bu tür görüşlerin aynı zamanda, insanın zihin gücüyle (vahiyden yardım almadan) maneviyata yönelik en yüksek mücadele-

* Zend Avesta daha doğrusu Avesta-u-Zend. Şu anda elimizdeki fragmanlar MS 226 yılında İran'da I.Erdeşir Sasani İmparatorluğu'nu kurduğu zamandan daha eskiye gitmez. O zaman toplandığı söylenen yirmi bir kitaptan sadece Şeytanlara Karşı Yasa olan Vendidad tamamen muhafaza edilebilmiştir. (Dr. Haugg, *Essays*, Bombay, 1866.)

sini içerdği ve aklın yalın enerjileriyle dini bir sistem yaratma girişimi olduğu da açıktır. Bu nedenle genel yönelimleri saf bir tektanrıcılığa yakındır ve eğer dünyada hiçbir kötülük olmasaydı, içerdği teori şüphe götürmeyecek ve mantıksal olarak başarılı sayılacaktı. Ancak bu kaya üzerinde, erken dönemlerin tüm manevi teorileri bölünmek durumunda kalmıştır. Zerdüşt ya da ona bağlı olanlar, Yahudilerin ve Hristiyanların tek kesin desteği denilebilecek, yukarıdan gelen ışığa sahip olmayan herkesin durmak zorunda kaldığı yerde durdu. İyi, adil, saf ve mükemmel olan Tanrı'nın, dünyaya kendisi gibi iyiyi değil de kötülüğü yerleştireceğine inanamadılar: Bu nedenle, kötülük her şeye rağmen mevcut olduğundan, kötülüğün yaratıcısı olan ikinci bir tanrıyı, Ehrimen'i hayal etmek ve varoluşu boyunca ona İyilik Ruh'u'nun kullandığı güçle eşit bir güç vermek zorunda kaldılar. Bununla birlikte (ve bu Zerdüştlüğün en önemli parçasıdır), kötülüğün güçlerinin nihayet yok edileceği ve doğruluğun bir daha asla başarısız olmayacak şekilde yeniden tesis edileceği bir günün geleceğini savundular. Şunu da eklemeliyim ki ne Pers ülkesinde bulunan Yezd'de ne de Mumbai'deki modern Zerdüştlər orijinal Zerdüşt inancının saflığını temsil etmemektedir, görüşleri özünde panteistiktir, çünkü yaratılışın yerine Sudur'u koyarlar ve iyiyi de kötüyü de tek bir yaratıcı ilkeden ortaya çıkararak ikisi arasındaki ayrımı birbirine karıştırırlar.

Adlarını sırasıyla Ham ve Sam'dan alan diğer iki büyük ırktan, modern filolojinin, Arabistan ve Etiyopya'nın Kush kabilelerinin, Mısırlılar, Filistinler, Kenanlar* ve Mısır'ın gü-

* Filistinliler ile Kenanların aynı ırk olup olmadığı konusunda kuşkumu dile getirme cüretinde bulunuyorum; bildiğimiz kadarıyla karakter olarak birbirlerinden çok farklıdır. Filistinlilerin Fenikeliler ve dolaşısıyla Samiler ile aynı veya onlarla bağlantılı olduğunu düşünmeye meyilliyim: öte yandan farklı bir kökenden olmakla birlikte Kenanlar Hamitlerden olabilir.

neyindeki Hamitik toplumun Ham'a dayandığını belirtmek yeterli olacaktır.

Aynı şekilde, Sami topluluğu, izlerinin bulunabildiği en erken dönemden sonraki dönemlerine doğru gidildiğinde hemen hemen aynı yerlerde –Ermenistan'dan (Arpakşat) Asur ve Babil üzerinden, Arabistan'ın güney ucuna kadar olan ülke aralığında– ikamet etmişlerdir. Aynı ülkenin güney kesiminde çok daha eski bir ırk olan Akadların olabileceğinden şüphem yok.

Bazı belirgin özelliklerinin, bu kavimlerin her biri için dikkate değer bir şekilde ayırt edici olduğu kabul edilir. Hamitler diye bilinen kavim, evrensel bağlamda maddi uygarlığın öncüleri olarak bazı bilgi unsurları üzerinde büyük bir güce sahip görünürler fakat aynı zamanda tüm yükseltici fikirlerden yoksundurlar. Varlıkları, devletlerin temellerini kaba kuvvetle oluşturmalarından ve eğer gerçekten de söylendiği kadar uzak bir döneme atfedilebiliyorsa Stonehenge, Carnac, vb. gibi devasa taş kazılardan tanınır. Ancak bu maddeci ihtişamlı birlikte, doğaya tapınmanın en kaba biçimlerini buluyoruz; Hamit nüfusu diğer ırklara kıyasla o kadar dikkat çekici bir biçimde geri plana düşüp yok oldu ki, mecburen “Lanet olsun Kenan'a, köleler kölesi olsun kardeşleri.” ve “Övgüler olsun Sam'ın tanrısı Rab'be, Kenan Sam'a kul olsun*.” sözlerini hatırlamak durumunda kalıyoruz.

Hamitlerin aksine, Yafes halkları her yerde hem ahlaki hem de entelektüel uygarlığın destekleyicileri oldular. Genel olarak çadır yerine sabit meskenleri olan avcılarla kıyaslandığında tarımla uğraşanların çeşitli lehçeleri (artık karşılaştırmalı dilbilimiyle kolayca izlenebilir), insanları “yok olan hayvanlar”ın üstüne çıkarmaya uygun kurumlarının erken dönemdeki varlığını gözle görülür bir biçimde doğrular.

* Yazar burada Yaratılış kitabından alıntılar yapıyor. (ed.)

Bu nedenle, en eski çağlarda buğday ekip meşe palamudu ve böğürtlen yerine etle beslendiklerini, sabit ve yerleşik şekillerde evlilikler yaptıklarını, çok eşliliğe direndiklerini ve zamanında Alman kabilelerinde çok beğenilen Tacitus'a saygıyla karılarını koruduklarını görüyoruz. İlk başta Vedalar'da anlatıldığı gibi, erken ve doğal bir "sudur" eğilimi olan din müessesesi de onlara uygun bir yaşam biçimidir ve ayrıca aile ve saf bir teizm erken ve doğal bir yayılıma ve onların nihai gücüne sahip olsa da, tek bir tanrıya ibadet etmektir. Vardıkları nihai sonuç ise çok tanrıcılıktır. Rigveda'nın ilahilerinden biri (Profesör Max Miller'e göre) bu değişimin ilerleyişini net bir biçimde açıklar: "Bilge adamlar Tek olan Varlığa pek çok isim verirler." Bu şekilde ayrı ayrı tanrılaştırılan güçleri memnun etmek veya yatıştırmak için verilen kurbanlar, çoktanrılı inancın doğal ancak sonraki gelişmeleri idi.

Maddecî Hamitizmin karanlık geçmişi karşılık üçüncü ya da büyük Sami* ırkının özellikleri, aynı derecede cesur bir kabartma ile göze çarpıyor, ancak diğer erken ırklar gibi onlar da zaman zaman fazlaca putperestlik biçimleri sergilediler. Sami ırklarında, genel olarak, Yafes ırklarının ortaya koyduğu en iyilerden daha üstün bir ahlaki ve manevi üstünlük buluruz; oysa o ırklardan biri olan Yahudilere, oldukça yüce bir dille dini konuların ele alındığı Mukaddes Kitap'ın koruyuculuğunu borçluyuz. Gerçekten de tereddütsüz bir inançla atıfta bulunabileceğimiz tek cildi, cezbedici bir kısalıkta da olsa, insan ırkının kökenine dair kesin olan her şeyi içeriyor. Doğal olarak Yaratılış kitabının onuncu bölümü –Toldoth-beni-Noah veya Nuh'un oğullarının, diğer bir deyişle soyunun yoklaması– yoğunluklu olarak, inananların olduğu kadar kâfirlerin de savaş alanı olarak anlatılmıştır ve son Asur ke-

* Sami uluslardan, dillerden vb. bahsetmek uzun zamandır moda oldu ancak doğru biçimi *Shemite*, *Shemitic* tir. *Shem*, Yunanca "oema" gibi "ad" anlamına gelir.

şiflerinde izlenen ipuçlarıyla tüm temel ayrıntılarda doğru-
lanmış yer olduğunu bilmek tatmin edicidir. Bilge Bochart'ın
iki buçuk yüzyıl önce yaptığı yoruma geri dönüp bakmak,
herhangi bir bilgin için oldukça değerlidir. Bu büyük Fran-
sız çok uzun zaman önce sunduğu önerilerin nispeten yeni
filoloji biliminin daha sıkı çalışmaları tarafından hâlâ kabul
gördüğünü bilse, sanırım şaşırırdı.

•

· I ·

Pers İmparatorluğunun Kuruluşu

Giriş bölümünde bu kadar çok şey anlattıktan sonra, şimdi İran hakkında tarihsel olarak (MÖ altıncı yüzyıldan MS yedinci yüzyıla kadar) bildiklerimizi ve eski ihtişamının ispatı gibi orada hâlihazırda duran anıtları anlatmaya devam edeceğim. Öncelikle, Yaratılış'ın onuncu bölümünde veya Zend-avesta'da Persia'dan bahsedilmediği veya bu ismin MÖ dokuzuncu yüzyıldan önceki herhangi bir Asur anıtında görülmediği söylenebilir. Öte yandan, bu bölümdeki liste, Madai veya Medleri, Aryanlar olarak doğru konumları olan Yafes soyundan gelenler arasına yerleştirir. Buradaki doğal çıkarım, daha sonra Persler olarak adlandırılan Aryan kabilelerinin henüz güneye kadar inmemiş olmaları, hâlâ Torosların sarp yamaçlarına tutunmuş olmalarıdır. Kısa bir süre sonra, Shalmaneser yazıtları Ermenistan'a ulaştıklarını gösteriyor, ancak yalnızca küçük bir kısmı kaydedildiğine göre henüz yerleşik bir monarşiye geçmemiş olmaları muhtemeldir. Ne var ki daha sonra, Sennacherib yönetiminde Pers-Aryanlar Zagros'a ulaştılar ve böylece Bakhtyari Dağlarının vadilerinden Persia'ya inişleri nispeten kolay ve hızlı gerçekleşti. Büyük ihtimalle

göçleri de Büyük Asur İmparatorluğu yakınlarına ulaşana kadar sürdü. Öte yandan Aryan Medleri, Batı Asya halkları arasında uzun yıllar önemli bir yere sahipti ve Pers kabileleri muhtemelen, günümüzde Mısır Hidivin'in Türk Sultanının hükümdarlığını kabul etmesi gibi, Med hükümdarının üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Başka bir deyişle, Pers hükümdarı Med imparatorluğunun baş yöneticisiydi. Unutulmamalı ki, Hystaspes'in oğlu Dareios, kendi hanedanlığını, sekiz selefi olan bir krallığa sahip olduğunu iddia ediyordu –kendisi dokuzuncuydu– ancak şüphesiz o zaman bu iddiasını açıkça ortaya koyamayacaktı. Med İmparatorluğu MÖ 647'de tam da komşu milletler kendilerini çok uzun zamandır zorbalıkla yöneten Ninova'ya son vermek için güçlerini birleştirdikleri sırada kurulmuş olmalı. Dareios'un sözlerine bakılırsa aynı döneme kadar Perslerde vergiye dayalı kralların olduğu da muhtemeldir.

Dareios, Perslerin ilk kralının Akhaimenes olduğunu iddia eder; bunun doğruluğu da Akhaimenes ailesinin Persler arasında önde gelen aile olarak kabul edildiği gerçeğiyle anlaşılabilir. Gerçekten de Profesör Rawlinson'ın çok doğru bir biçimde belirttiği üzere, doğuda etnik isimler sıklıkla, Medyen ve Moab örneğinde olduğu gibi, bir kişinin adından türetilir. Ne var ki, Pers tarihinin, tarihsel anlamda, Kyros'un babası Kambyzes zamanından itibaren kabul edilebileceği konusunda çok az şüphe bulunur. Batı Asya'da daha önce bulunan Asur ve Babil'in Sami imparatorluklarının yerini Kyros hükümdarlığı altındaki Persler almıştır fakat Kyros'un kendisine gelinceye kadar kayda değer hiçbir bilgi yoktur.

Kyros'un bu üstünlüğe nasıl ulaştığı çok tartışıldı; ama bize Eski Ahit'teki son derece açık ve net olan şu bilgiden fazlası gerekmiyor: "Sonra gözlerimi kaldırdım ve gördüm ve izledim; nehrin kıyısında iki boynuzlu bir koç duruyordu: ve iki boynuz da uzundu; ama biri diğerinden daha uzundu ve

o uzun olan daha sonra çıktı. Koçun batıya, kuzeye ve güneye doğru ilerlediğini gördüm; Öyle ki önünde hiçbir hayvan duramıyor, hiçbir elinden kurtulamıyordu; her dilediğini yaptı ve güçlendi.”* Ve devam eder, “İki boynuzlu olduğunu gördüğün koç, Med ve Pers** krallarıdır.”

Heeren’e göre (aslında bu elli yıl önce tarih yazarları tarafından öne sürülen ortak görüştü), Kyros’un yükselişi Doğu tarihindeki diğer birçok şahsiyetin yükselişine benziyordu ve esasında göçebe alışkanlıkları olan kaba bir dağ kabilesinin başarılı ayaklanmasından başka bir şey değildi. Kyros’un yükseliş hikâyesi çiviyazılarıyla ortaya çıktı. Babil’i fethinden kısa bir süre sonra resmi olarak derlenen, özel öneme sahip iki belge getirildi. Bunlardan biri, Babil’in son kralı Nabonidos’un saltanatının ve Kyros tarafından fethedilen krallığının yıllık kaydıdır. Asurologlar tarafından genellikle “Yıllık kil tabletler” olarak adlandırılır. Diğer belge ise Babil’i işgal etmesinden kısa bir süre sonra Kyros tarafından yazdırılan, ülkeyi fethetmesini haklı çıkarmak amacıyla Babil tanrısı Marduk’un kendisini görevlendirdiğini bildiren bir fermanıdır. Yazıtlar tefsiri gereksiz kıldığı için onları burada tam olarak veriyoruz. Yıllık Tablet içindeki boşluklar noktalı çizgilerle işaretlenmiştir – “...Tebet (Aralık) ayında Hama ülkesinde kaldı ... Ab (Temmuz) ayında Amanos Dağı, [Batı’da bir dağa tırmandı]. Ne kadar kamış [ve sedir] varsa Babil’in merkezine getirdi. Gitti ve hayatta kaldı. Kisileu (Kasım) ayında kral (Nabonidos) ordusunu [topladı] [ve denize yürüdü]; ve Nebo-makhrib-akhi ... Suriye ülkesinin denizinden ... Istuvegu (Astyages) [kuvvetlerini] bir araya topladı ve Ansan kralı Kyros’a karşı yürüdü ve ... Istuvegu’nu ordusu ona karşı ayaklandı ve [onu] elleriyle yakaladı; [onu] Kyros’a teslim etti.

* Daniel. viii. 3, 4.

** A.g.e. 20.

Kyros, kraliyet şehri Ekbatana ülkesine karşı [yürüdü]. Ekbatana ülkesinin gümüş, altın ve taşınır mallarını [ganimeti] aldı ve onları Ansan ülkesine getirdi. Ganimet ve mallar [Ansan]'a teslim edildi. Yedinci yıl (MÖ 549) kral (Nabonidos) Teva'daydı (Babil'in batı kesimi); kralın oğlu, soylular ve askerleri Akad (Kuzey Babil) ülkesindeydiler. [Kral Nisan ayında Babil'e gitmedi. Nebo, Babil'e gitmedi; Ba'al ortaya çıkmadı; [yeni yıl] şenliği [yapıldı]: E-Saggil ve E-Zida tapınaklarında Babil ve Borsippa tanrılarına [barış teklifleri] olarak kurbanlar sundular. Rahip, tapınağın resim/desen çalışmalarını (?) inceledi. Sekizinci yıl (hiçbir şey olmadı). Dokuzuncu yıl (MÖ 547) kral Nabonidos Teva'daydı. Kralın oğlu, soylular ve askerler Akad ülkesindeydiler. Nisan ayında kral Babil'e gitmedi. Nebo, Babil'e gitmedi; Ba'al ortaya çıkmadı; yeni yıl, şenliği yapıldı: E-Saggil ve E-Zida tapınaklarında Babil ve Borsippa tanrılarına barış teklifleri olarak kurbanlar sundular. Nisan'ın beşinci günü, Sippar'ın yukarısında bulunan Fırat üzerindeki kalede konaklayan kralın annesi öldü. Kralın oğlu ve askerleri üç gün yas tuttu. Ağıtlar yükseldi. Sivan (Mayıs) ayında Akad ülkesinde, kralın annesi için ağıtlar yükseldi. Nisan ayında Pers kralı Kyros ordusunu topladı ve Arbela şehrinin altından Dicle'yi geçti ve İyyar (Nisan) ayında Sute ülkesine (göçebe Araplar) karşı [yürüdü]. Kralı öldürdü; mallarını aldı. Ülkeyi ayağa kaldırdı. Yükselişinden sonra [tekrar yola çıktı] ve orada yine bir kral vardı. Onuncu yıl (MÖ 546) kral Teva'daydı; kralın oğlu, soylular ve askerleri Akad ülkesindeydiler; kral o ay [Nisan ayında Babil'e gitmedi]. Nebo, Babil'e gitmedi; Ba'al ortaya çıkmadı; yeni yıl şenliği yapıldı: E-[Saggil ve E-Zida] tapınaklarında Babil ve Borsippa tanrılarına barış teklifleri olarak kurbanlar sundular. Sivan ayının yirmi birinci günü ... Elam ülkesinde, Akad topraklarında ... Uruk şehrinde bir vali ... On birinci yılda (MÖ 545) kral Teva'daydı; kralın oğlu, soylular ve askerleri Akad ülkesindey-

di. [Nisan ayında kral Babil'e gitmedi. Elul (Ağustos) ayında] kral Ba'al'a görünmedi. Yeni yıl şenliği yapıldı. Babil [ve Borsippa tanrılarına [barış teklifleri olarak E-Saggil ve E-Zida'da] kurbanlar sundular ... Babil'in... [On yedinci yıl ve] Tebet ayında kral E-tur-Kalama'ya girdi ... ve aşağı deniz (Basra Körfezi) isyan etti ... Ba'al kendini gösterdi. Yeni yıl şenliği bir barış sunusu olarak yapıldı; ... ayında ... [Lugal-banda ve] Marad şehrinin diğer tanrıları, Zamama ve Kis'in diğer tanrıları, Beltis ve Kharsak-Kalama'nın diğer tanrıları Babil'e girdiler; Elul (?) ayının sonunda, Akad ülkesinin göğünün üstünde ve göğünün altında olan tanrıları Babil'e girdiler; ama Borsippa, Kutha ve Sippar tanrıları girmediler. Tammuz (Haziran) ayında, Kyros, Nizallat Nehrinin kıyısındaki Rutu (?) şehrinde Akad askerlerine karşı savaş açtığında (ve) Akad askerleri (savaş) açtığında, Akad askerleri bir ayaklanma başlattı: bazıları katledildi. Ayın on dördüncü günü Sippar savaştan alındı; Nabonidos kaçtı. On altıncı gün Gutium (Kürdistan) ülkesinin valisi Gobryas ve Kyros'un askerleri savaştan Babil'e girdiler. Daha sonra Nabonidos, Babil'de yakalanıp esir alındı. Tammuz ayının sonunda, Gutium ülkesinin cirit atıcıları E-Saggil'in kapılarını korudu: E-Saggil'de ve diğer tapınaklarda hizmetler durdurulmadı, ancak özel bir şenlik yapılmadı. Marchesvan (Ekim) ayının üçüncü günü Kyros Babil'e girdi. Ondan önceki ihtilaflar çözüldü. Kyros şehre barış getirdi; Vali Gobryas, tüm Babil vilayetine barışı ilan etti. Babil'e valiler atadı. Nabonidos'un Babil'e aktardığı Akad ülkesinin tanrıları Chisleu (Kasım) ayından Adar (Şubat) ayına kadar kendi şehirlerine döndüler. Marchesvan ayının on birinci günü gece Gobryas ... kıyısındaydı ... Kralın (Nabonidos) karısı öldü. Adar'ın yirmi yedinci gününden Nisan'ın üçüncü gününe kadar Akad ülkesinde ağıtlar yakıldı. İnsanlar başlarını taşlara vurdu. Dördüncü gün, Kyros'un oğlu Kambyases, Yeryüzü Asası tapınağında cenaze töreni düzenledi. [tanrının

tapınağındaki tanrının] esasını bir Elam kaftanı içinde taşıyan Nebo Asası tapınağının rahibi, Nebo'nun ellerini tuttu ... Kralın oğlu kendi arzusuyla, [her zamanki miktarın] on katı kurban sundu. Nebo'nun [simgesini] E-Saggil'e bağladı. Ba'al'a önceki [kurban ettiği her zamanki miktarın] on katı kurban ..."

Metnin geri kalanı çevrilemeyecek kadar hasar görmüş durumda. Ne yazık ki, Kyros'un kil silindir üzerine yazılmış olan ve "silindir yazısı" olarak bilinen fermanının başı ve sonu için de durum böyledir. İlk kez okunaklı hale geldiği yerde şunu okuruz: "Masraflı görev olan günlük kurban etme işini (Nabonidos) sona erdirdi şehir (Babil?) içinde tanrıların kralı Marduk'a tapınmayı resmileştirdi; içinde ... kendi eliyle şehre düşmanlık planlamıştı (?); her gün, tüm [halkını], hepsini (kalanları) huzursuz bir teslimiyet içinde yok etmişti. Şikâyetler olunca, tanrıların (efendisi) Ba'al şiddetle öfkeleni ve [rahiplerin evlerini terk etmelerine neden oldu?]. Aralarında yaşayan tanrılar, (Nabonidos tarafından) Babil'e girmeleri için zorlandıklarında hiddetle yurtlarını terk ettiler. Marduk [merhametle], insanların bulundukları her yere seyahat etti ve kendi bedeni gibi olan Sümer ve Akad erkeklerini ziyaret etti ... bütün ülkeleri, hatta hepsini bağışladı; onları sevindirdi ve besledi; ayrıca, saltanatına kalbinin arzu ettiği biçimde kılavuzluk edecek bir prens atadı, hatta Ansan şehrinin kralı Kyros'u bile; saltanata adını bağışladı; bütün erkekler her yerde onun adına anma düzenledi; Gutium topraklarını ve tüm Manda halkını kendine tabi kıldı; siyah kafalılar (Babililerin) adamlarını, elinin fethetmesine neden oldu. Siyah kafalılara (Babililere) karşı zafer sağlanmasına sebep oldu. Onları adalet ve doğrulukla yönetti. Halkının yenileyicisi olan büyük efendi Marduk hem yönetim biçimi hem yüreği dürüst olan halefinin yaptıklarını sevinçle izledi. Babil şehrine yürüyüş çağrısı yaptı; onu da Babil'e davet etti; bir dost ve

bir yoldaş gibi yanına gitti. Sayısı, bir ırmağın suları gibi bilinemeyen geniş ordusunun silahları düzenli bir şekilde dizildi ve kendi tarafına yayıldı. Savaşmadan (Marduk) onun Babil'e girmesini sağladı; Babil'i bağışladı. Kendisine tapmayan kral Nabonidos'a saklandığı yerde yardım eli uzattı. Babilliler'in hepsi ve tüm Sümer ve Akad, soylular ve baş kâhin, onun boyunduruğuna girdiler; ayaklarını öptüler; saltanatından memnuniyet duydular; hepsinin yüzleri ışıldadı. Ölülerini diriltme konusunda kendine güvenen, zorluk ve korku içindeki tüm insanlara fayda sağlayan Marduk ona iyilikle yaklaşan, adını güçlendirdi. Ben halkların kralı Kyros, büyük kral, güçlü kral, Babil kralı, Sümer ve Akad kralı, dört bölgenin kralı, Kambyses'in oğlu, büyük kral, Ansan şehrinin kralı; Ansan şehrinin kralı, büyük kral Kyros'un torunu; büyük kral, Ansan şehrinin kralı büyük kral Teispes'in torununun oğlu; Hükümdarlığını Ba'al ve Nebo'nun onayladığı, saltanatını yüreklerinin iyiliğiyle arzuladıkları eski kraliyet soyundan gelen. O zaman Babil'e barış içinde girdim. Sevinç ve keyif içinde prenslerin sarayında egemenlik tahtını kurdum. Ulu Tanrı Marduk kalbimi genişletti; Babil'in oğulları ve ... O gün onun vekillerini atadım. Geniş ordum Babil'in göbeğine barış içinde yayıldı; Sümer ve Akad boyunca hiçbir inkârçıya izin vermedim. Babil'i ve bütün şehirlerini barış içinde yönettim. Babil oğulları yüreklerinin bolluğunu [bana verdi] ve benim boyunduruğuma girdiler ve ben onların yaşamlarını, meskenlerini ve kalıntılarını geri verdim. Esirlerini teslim ettim. Görevim için ... Ulu Tanrı Marduk ... bir ferman buyurdu; bana, krala, ona tapan Kyros'a ve kalbimin zürriyeti olan oğlum Kambyses'e [ve] tüm halkıma nezaketle yaklaştı ve biz onları barış içinde hakkıyla [yönettik ?]. Yukarı Deniz'den (Van) Aşağı Deniz'e (Basra Körfezi'ne) kadar bütün bölgele-
rin yüksek yerlerinde oturan bütün krallar, iç kesimlerde yaşayanlar, Suriye kralları ve çadırlarda oturanlar, hepsi yanla-

rında yüklü haraç getirdiler ve Babil’de ayaklarımı öptüler ... hrinden Asur, İtar-sümeli (?) ve Akad ehirlerine, Umlias lkesine, Zamban, Me-Turnut ve Durili ehirlerine, Gutium sınırına, eski zamanlarda Dicle’nin üzerine [kurulmuş] ehir-
lere kadar, buralarda yaşayan tanrılarını yerlerine geri getirdim ve onlar için payidar konutlar oluturdum; bütün insanları-
nı topladım ve yerleşim yerlerini onarıp onlara geri verdim. Ve Nabonidos’un, tanrılarının efendisinin (Marduk) fkesiyle Babil’e getirdiği Sümer ve Akad tanrılarını, Ulu Tanrı Mar-
duk’un emriyle kalplerinin arzu ettiği tapınaklara barış için-
de yerletirdim. Kendi şehirlerine geri getirdiğim tüm tanrı-
lar, günlerimin uzun olması için her gün Ba’al ve Nebo’nun önünde yalvarsınlar, benim için iyi dileklerde bulunsunlar ve Ulu Marduk’a şöyle desinler: Sana tapınan kral Kyros ve oğlu Kambyses yüreklerindeki [arzuya kavusunlar]; [uzun ömür-
lerinin tadını çıkarsınlar] ... Bütün ülkelerin [tanrılarını] rahat yerlerine yerine yerletirdim ...”

Bu belgelerde bize açıklanan gerçekler, Yunan yazarların aktardığı Kyros’un ykselii ve Babil’in fethi ile açık bir e-
liki içindedir. Pers İmparatorluğu’nun ykseliine yol açan olaylarla ilgili bilgiye ilk kez, ba aktörleri tarafından akta-
rılan gerçek ve ağda bir anlatımla sahibiz. Kyros’un, aslen Pers değil, Ansan kralı olduğunu kanıtlanmış oldu. Ansan, Pers topraklarının epeyce kuzeyinde bulunan Elam’ın bir bölgesiydi ve eski Elam kralları tarafından yönetildiği d-
nlen bölgenin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Nitekim bir Asur metninde Ansan’ın Elam ile eşanlamlı olduğu belir-
tilmektedir. Dareios, Kyros’un atası olan Teispes’in Pers Ak-
haimenes’in oğlu olduğunu söyler ve Kyros, Ansan krallarıyla ilgili izleri Teispes’ten daha geriye sürmediğinden Ansan’ı fetheden ve orada hükümdarlık kuranın Teispes olması muh-
temel görünmektedir. Dareios Hystaspis ayrıca I. Kyros’un bir erkek kardeşi aracılığıyla Teispes soyunun izini sürdü ve

Behistun’da sekiz atasının kendisinden önce “iki soy halinde” kral olduğunu açıkladığına göre, Teispes’in oğullarından birisi babasının ölümünden sonra Ansan’ı hissesi olarak alırken, Dareios’un büyük büyükbabası olan başka bir oğlunun da Pers topraklarını aldığı varsayılabilir. Her halükârda, II. Kyros’un MÖ 550 ve MÖ 547 yıllarına kadar Pers kralı olmadığını Yıllık Tablet’ten öğreniyoruz. MÖ 550 yılında halen “Ansan kralı”dır. 547’de ilk kez “Pers kralı” oldu.

Yeni keşfedilen yazıtların gün ışığına çıkardığı bir başka gerçek de Babil’in kuşatılmadan, hatta “savaşmadan” alındığıdır. Aynı durum, Nabonidos’un devrilmesi ile Kyros’un şehre girişi arasında geçen dönemde Babil’de ticari işlerin hiç kesilmediği ve bir hükümdardan diğerine geçişte ticaret camiasının anında bağlılığını gösterdiği, sözleşme tabletleri ile de kanıtlanmıştır. Nabonidos’un ordusu Sippar yakınlarında yenilir yenilmez işgalciye karşı tüm direnişler sona erdi. Babil’de güçlü bir taraftar grubu vardı ve Nabonidos’un zulmüne karşı bir kurtarıcı olarak karşılandı. Nabonidos, Nebukadnezar hanedanından olmayan, tahtı zorla ele geçiren bir gaspçıydı. Nabonidos, Nebukadnezar’ın ailesiyle ilgisi olmayan bir gaspçıydı ve yerel mezhepleri yok etmeye ve Babil dinini ve bunun sonucu olarak Babil’in siyasi yaşamını başkentte merkezileştirmeye çalışarak bir “yurt partisi” durumuna gelmek onu için için rahatsız ediyordu. Yerel tanrılara tapınmakla ilgilenen herkes, doğal olarak kralı gücendiriyordu.

Kyros, Babil’i ele geçirir geçirmez selefinin merkeziyetçi yönetim biçimini bozarak siyasi bilgeliğini gösterdi. Tanrıların sembelleri eski yerlerine geri getirildi ve imparatorluğun bir tarafından başka bir tarafına gönderilen halkların evlerine dönmelerine izin verildi. Böylece Kyros’un Yahudi sürgünlerin Filistin’e dönmelerine izin verme nedeni açıklığa kavuşmuş oldu. Bu genel bir politikanın parçasıydı ve Yahudiler, benzer şekilde anayurtlarına iade edilen diğer halklardan

yalnızca yanlarında götürecek hiçbir ilahi imgeye sahip ol-
mamaları bakımından farklılık gösteriyordu. Kudüs'e geri
götürdükleri şeyler tanrılar yerine, tapınağın kutsal kap ka-
cakları oldu.

Yazıtlarda açıkça görüldüğü üzere Kyros, ne Zerdüştlük
dinini yayma gayreti içindeydi ne de kendisine sıkça atfedil-
len tek tanrı inancına sahipti. Ansan kralı çok tanrılı inancına
sahipti ve Babil'in fethinden sonra, söylediğine göre, Babil'i
kendisine bahşeden tanrıları kabul etti. Kendisinden önce gi-
den Babil kralları gibi, o ve oğlu Kambyzes, Ba'al ve Nebo'ya
tapıyorlardı. Babil'in ilk Zerdüş hükümdarı, Elam prensi Ky-
ros değil, Dareios Hystaspis'ti.

Yıllık Tabletlerde Babil kralının Kuzey Babil'deki orduya
komuta ettiği belirtilen "oğlu"nun, ismi çeşitli yazıtlarda ge-
çen Belshazzar olması ihtimali vardır. Kyros'a karşı verilen
son mücadelede ondan hiç söz edilmemesi gariptir; bu Sip-
par yakınlarındaki savaşta öldürülmüş olabileceği ihtimalini
kuvvetlendiriyor.

Kyros, Istuvegu veya Astyages'i devirdiğinde, Nabonidos
ile hâlâ iyi ilişkiler içindeydi. Nabonidos, Sippar'da bulunan
bir yazıtta, Marduk'un kendisine bir rüyada görüldüğünü ve
ona, Astyages'in kralı olduğu "Manda" ya da Göçebeler tara-
fından tahrip edilen Harran'daki Ay tanrısı tapınağını yeni-
den inşa etmesini emrettiğini belirtir. Nabonidos, Manda'nın
Harran'ı çevrelediğini ve tapınağa yaklaşmayı imkânsız hale
getirdiğini söyleyince tanrı ona üç yıl içinde "bahsettiğin
Manda halkı, onlar, onların toprakları ve onların müttefiki
krallar artık var olmayacaklar." sözünü verdi. "Üçüncü yıl
geldiğinde onları mahvedeceğim, Ansan kralı Kyros, küçük
ordusuyla büyük Manda halkını devirecek; Manda halkının
kralı Istuvegu'yu yakalayacak ve kendi ülkesine bir tutsak
olarak getirecek." Her şey beklendiği gibi oldu ve Nabonidos
daha sonra büyük Harran tapınağını yeniden inşa etti.

Istuvegu'nun Mada veya Medlerin değil, Manda'nın kralı olarak adlandırıldığı fark edilmiştir. Bu nedenle, klasik yazarların Astyages'i Med kralı olarak adlandırdıklarında, Mada ve Mada isimlerinin benzerliği yüzünden yanılgıya düştükleri açıktır. Asur ve Babil yazıtlarında ise bunlar birbirlerinden farklıdır. Mada veya Medler, kısmen Aryan, kısmen Aryan olmayan, Kürdistan dağlarında ve daha doğudaki ülkede yaşayan kabilelerdi, Manda ise "göçebeler" anlamına geliyordu. Esar-haddon tarafından mağlup edilen ve batıya doğru ilerlemeye zorlanan Kimmerlerin başı Teuspa veya Teispes Manda idi; Esar-haddon'un oğlu ve halefi Assur-banipal'in generaleri tarafından Asur sınırlarının ötesine sürülen daha sonraki Kimmer şefi Tukdammu da öyle. Herodotos'a göre, Batı Asya'nın Kimmerler tarafından işgalini, İskitler izledi. İskitler, Med imparatoru Kyaxares'i devirdiler ve bir süreliğine Med başkenti Ekbatana'nın sahibi konumuna geldiler. Bütün bunlar, gerçek tarihin karmaşık bir yankısı gibi görünüyor. Asurlular ve Babillilerin Manda adı altında klasik hikâyedeki hem Kimmerleri hem de İskitleri kapsamış olmaları muhtemeldir; her halükârda Ekbatana Manda'nın elinde kaldı ve Istuvegu veya Astyages, Med kralı değil Manda kralıydı. Bununla birlikte, Kyros'la iddia edilen bağı, hiç de imkânsız değildir, çünkü gördüğümüz gibi Teispes, Manda'nın lideriydi ve Teispes, Farsça bir isimdir. Bu nedenle, Persler ve Kimmerler arasında bir ırk yakınlığı olabilir.

"Medler ve Persler"i birleştiren Kyros, derhal imparatorluğunu Asya'nın en önde gelen ülkesi haline getirmeyi tasarladı; ve attığı ilk adımlar için herhangi bir Asyalı kabile reisinin vicdanını tatmin edecek kadar bahanesi vardı. Herodotos ve Ksenophon'un tüm okuyucuları tarafından iyi bilinen tarihin bir bölümünün ayrıntılarına girmeden, burada, Kimmer göçbelerinin kuzeyden istilasını ve nihai olarak bastırılması nedeniyle, birkaç yıl önce Küçük Asya ile "Med İmparator-

luğu" arasında geçen ve son mücadeleden Thales'in başarısızlık öngörüsüyle durdurulduğu söylenen önemli boyutlarda bir savaşın ortaya çıktığını belirtmek yeterlidir. Kyros'un fetihleri doğal olarak alevi körükleme eğilimindeydi ve o zamanki Küçük Asya hükümdarı Lidyalı Kroisos'u o kadar telaşlandırdı ki Yunanistan, Mısır ve Babil ittifakının peşinden koşmasına neden oldu, ancak amacı Kyros'a saldırmak mıydı yoksa onun işgalini geri püskürtmek miydi, orası net değil. Öte yandan, Kyros hemen harekete geçti ve yetenekli bir komutan olarak Lidya kralıyla, aradığı yardımı alamadan anlaşılmaya vardı ve böylece otuz yıldan fazla bir süre kendisinin ve sonraki Pers hükümdarlarının konuğu olarak kalacak olan kral Kyros'un ayrı bir hükümdarlık kurmasının önünü en kısa sürede kapatmış oldu. Hepsi bu kadar da değildi; Med generalleri Harpagus ve Mazares'in yardımıyla hemen ardından Küçük Asya'nın geri kalanının fethi geldi, ancak biz Kroisos'un Babil ve Mısır ile yaptığı söylenen ittifakının, Kyros'un fetih birliklerini bu güçlere çevirmek için uygun zamanı olduğunda unutmadığına da inanabiliriz.

Kyros'un yaşamının sonraki dönemi bilinmezlik içinde geçer. Biz onun Baktriyalılar ve Kuzeydoğu Asya'nın diğer kabileleriyle gerçek nedenleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız ve on üç veya on dört yıl süren bir dizi savaşa girdiğini biliyoruz. Ancak Arrianos, Jaxartes'e bir Akropolis yerleştirdiği için, Sogdiana'nın bile Kyros'un egemenliği altına girdiğini varsayabiliriz. Yine, kuzey-doğunun en uç noktasında, Sakalara ait olduğuna inanılan topraklara kadar ve ayrıca güneydoğu ve güneyde, Sistan ve Horasan'da da onun izlerine rastlarız. Çeşitli aralıklarla kuzeyde Jaxartes, doğuda İndus ve güneyde Hint Okyanusu arasındaki tüm bölgeyi ele geçirdiğini varsayabiliriz. Belki de, Profesör Rawlinson'un öne sürdüğü gibi, bu savaşlar, uzun yıllar süren uzatmalı ve aralıksız bir seferden ziyade, Asur krallarının yıllık seferlerine benziyordu.

Her halükârda, Kyros öldüğünde imparatorluğu Doğu'da var olan en geniş imparatorluktu. Daha önce Batı Asya, Asur ve Babil'de hüküm sürmüş olan büyük güçlerin mirasını devralmıştı ve hâlâ Mısır'ı fethetmemiş olmasına rağmen, en güçlü Asur ve Babil krallarından bağımsız olan ülkeleri ege-menliği altına almayı başardı. Sadece batıdaki Küçük Asya'yı kendine bağlamakla kalmadı, aynı zamanda uzak kuzey ve doğuda, birçoğu selefleri tarafından adlarıyla bile pek tanınmayan kabileleri ve bölgeleri de boyunduruğu altına aldı.

Kyros'un geri kalan hayatı hakkında tatmin edici bir açıklamamız yok; fakat Asya'nın o bölgelerinin vahşi kabileleri, diğer göçbeleri gibi kökeni hakkında tahminde bulunmanın yeterince kolay olduğu kuzeydoğudaki bazı kabilelerle, olduğu gibi bir çatışmaya girmiş olması muhtemeldir. Ancak kesin olarak yirmi dokuz yıllık bir saltanattan sonra MÖ 529'da ölmüştür. Pasargadae'daki olağanüstü mezarı, cesedinin kurtarıldığına ve krallığının veya inancının merkezine geri taşındığına dair bazı kanıtlar sunar. Profesör Rawlinson'ın, haklı olarak belirttiği gibi, "Bize Yunanlar tarafından sunulan Kyros karakteri, herhangi bir erken Doğu hükümdarı olarak bildiğimiz en olumlu kişiliktir."

Bir yöneticiden ziyade bir fatih olan Kyros'un ölümü üzerine, geniş topraklarının büyük bir kısmı en büyük oğlu Kambyses'e kaldı, ama Kyros, aynı zamanda, Yunan tarihinde Smerdis olarak adlandırılan ikinci oğlu Bardes'in, belirli vilayetleri miras olarak almasını sağladı; ancak bu henüz zar zor örgütlenmiş bir imparatorluk için sorgulanması gereken bir plandı ve bu nedenle Kambyses tarafından derhal sona erdirildi. Bardes, onun emriyle, Prexaspes tarafından Susa'da öldürüldü, ancak gizlice öldürülmesi olağanüstü bir düzmece tahta çıkma olayına yol açmıştır.

Kambyses'in ilk eylemi, babasının Mısır fethi planlarını gerçekleştirme girişiminde bulunmak oldu; bu nedenle, ça-

tışmayı kızıştırmak için, zayıf Mısır kralından kızını ikinci bir eş olarak istedi. Amasis öze değil söze riayet ederek kendi kızı yerine Mısır hükümdarının dayatmasını Kambyses'e ifşa ettiği söylenen başka bir genç kız gönderdi. Bu savaş için tek başına yeterli bir bahaneydi; ancak Kambyses'in Sur ve Kıbrıs'ın deniz yardımını güvenceye alabilmesi için dört yıl geçmesi gerekti.

Mısırlılar cesurca savaştı, belki de yeni hükümdarları Psammenitus'a Yunan ve Karyalı paralı askerler büyük ölçüde yardım etti; ancak, Pelusium yakınlarında yapılan belirleyici savaştan sonra, Mısır'ın ele geçirilmesi, belki de çöküşü dememiz daha doğru olur, tamamlanmış oldu. Psammenitus, kendi isteğiyle teslim olduktan sonra Mısır fatihi tarafından nazik bir biçimde muamele gördü ve daha sonra yapılan bir takım anlaşmalarla, Kyros yönetimindeki Saka kralı gibi, tabii bir kral hatta Kambyses'in egemenliğinde Mısır'da kral naibi olmasına izin verildi.

Mısır yenilir yenilmez Libyalıların komşu kabileleri olan Yunan kolonileri Barca ve Cyrene teslim oldular ve eğer Kambyses bu tür barışçıl kazanımlardan memnun olsaydı, gelecekteki saltanatı huzur ve refah içinde olabilirdi. Ancak Kambyses'e, babasının haşmetli karakterinden bir parça miras kalmıştı: Etiyopya ve Kartaca'ya boyun eğdirememek ona kahramanlıktan uzak görünüyordu. Her ikisinde de kelimenin tam anlamıyla başarısız oldu: Kartaca olayında, Persler tarafından henüz boyun eğdirilmemiş olan Fenikeliler, akra-ba kolonilerine karşı savaşmayı reddettiler; Libya olayında da Ammon'a karşı Teb'den gönderilen bir ordu çölde telef olurken, bizzat kralın önderliğindeki bir diğeri, Nubia'ya girmeyi başaramadı. Tek sonuç, Mısırlılar direnmeye teşvik edilirken Perslerin cesaretini kaybetmesi ve Kambyses'in hatasını ve tehlikeyi hemen görmesi oldu. O zamana kadar iyi muamele görmüş olan eski Mısır kralı yakalandı ve idam edildi; yer-

li subaylar katledildi ve Perslerin alışkanlıklarına tamamen yabancı olan bir sertlik hâkim oldu. Halkın önderleri olarak rahipler, her yerde gereksiz hakaret ve zulme maruz kaldılar; Kambyses'in, Mısırlılar tarafından Apis'in vücut bulmuş hali olduğuna inanılan kutsal buzağıyı bıçaklayarak örnek oluşturduğu söylenir. "Ulusların en aşağısı" olan Mısırlılar uysalca boyun eğdi ve Perslerin zulmünden kurtulmak için uzun yıllar çaba göstermedi. Profesör Rawlinson'ın gözlemlerine göre, "Pers'in yağcı kölesi" haline gelmiş olması ve hevesli bir tutum sergileyerek itaat etmesi, Mısır'ın direnme ruhuna sahip olmadığı anlamına gelir.

Ne var ki Kambyses'in başına yeni bir bela gelmek üzereydi; daha önce de belirtildiği gibi, kardeşi Bardes'i gizlice infaz ettirmişti. Bunun dışında, Doğu ülkelerinde ölümcül bir hata olarak görülen başkentinden uzun süre uzak kalması, ülkesindeki huzursuz kişilere bolca fırsat verecekti. Eve dönüş yolunda, bize aktarılanlara göre, bir haberci ona saltanatının sona erdiğini ve Perslerin artık kardeşi Bardes'e bağlı olduğunu bildirdi. İlk başta Kambyses oyuna getirildiğini düşündü, ama çok geçmeden olayın farkına vardı ve durup dururken kendi kendini yok etmişti. Yıllar sonra yazan Herodotos, bu hikâyeyi yumuşatarak onu önemsiz bir kazanın ölümüne götürdüğünü söyler.

Kambyses'in neden hem bu kadar korkak hem de bu kadar aptalca bir davranışta bulunduğunu anlamak zor; özellikle de bir ordunun başında kendi ülkesine dönerken, taht iddiasında bulunan ilk gaspçıya meydan vermesi pek olası değil gibi görünüyor. Ya askerlerinin bir biçimde ona karşı yönlendirildiğini düşüneceğiz ya da Herodotos'un inandığı üzere Kambyses'i zorba bir canavar olarak gösteren efsaneleri tamamen onaylayacağız: Heeren, bu prensle ilgili hikâyelere atıfta bulunarak dikkatli olmamız gerektiğini, çünkü onun hakkındaki bilgilerimizin esas olarak en azılı düşmanları olan

Mısırlı rahiplerin raporlarına dayandığını söylüyor. Piskopos Thirlwall'un belirttiği gibi, "ona atfedilen eylemlerin, zihinlerini yalnızca keyfi güce sahip olmakla bozmuş olan diğer despotların yaptıklarından daha ölçsüz olduğunu" gösteren hiçbir şey yoktur; bununla beraber Bay Grote, çok sakın ve soğukkanlı bir biçimde, Kambyses'in deliliğini doğuştan gelen bir durum olarak kabul ediyor.

Düzmece Bardes ayaklanmasının öyküsü, doğaya tapanların, Zerdüştlüğün yüksek sınıf takipçileri Kyros'a ve arkadaşlarına verilen bir yanıt olarak, dini güdüler tarafından önerilmese de desteklenen bir devrim örneğinden başka bir şey değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, Medler Perslere göre sayıca üstün olduğundan, Kambyses'in ordusu büyük ölçüde Magizm'e gizli sempati duyan askerlerden meydana geliyor olmalıydı ve kral muhtemelen antik inançlarına veya uygulamalarına yönelik herhangi bir doğrudan saldırıda onlara güvenemeyeceğini biliyordu. Kambyses'in, bilinçsiz de olsa, kendi intiharına yol açan ayaklanmayı desteklemek için çok şey yaptığı da inkâr edilemez çünkü Mısır'a giderken kraliyeti yönetmesi için arkasında bir Magi olan Patizeithes'i bırakacaktı. Kendi din kardeşlerinin isyankâr güruhu tarafına geçmiş olan bir adam, elbette ki kendilerinden olanlara büyük fayda sağlayacaktır. Buna ek olarak, Kambyses'in Mısır'da karşılaştığı kayıplarla ilgili hikâyeler, kuşkusuz çok abartılı olsa da, Magi grubunun oyunun tamamen kendi ellerinde olduğuna inanmasına yol açacaktı.

Herodotos, Düzmece Bardes olayında, Bardes'in yerine tahta çıkan genç adamın Smerdis olduğunu varsayıyordu; ancak adının Gomates olduğunu artık Behistun yazıtından biliyoruz. Kambyses'in kendini aptalca öldürmesi, doğal olarak, bu komploculara yeni umutlar verdi ve aradan geçen süre içinde hiçbir şeyin fark edilmediği görülünce, daha cesur adımlar atıldı ve yeni saltanat, kesinlikle çok tutulacak bir

kanunla, vergilerin üç yıl boyunca bağışlanmasıyla, başladı. Daha sonra, her zamanki Doğu geleneğini izleyen Düzmece Bardes, selefinin bütün eşleriyle evlendi ve aynı zamanda kadınlar arasındaki haberleşmeyi engellemek için her birine ayrı bir kurum verdi.

Bir sonraki adımı, muhtemelen karma nüfusun çoğunluğu tarafından olumlu karşılanan bir değişiklik olarak, Zerdüşt tapınaklarını yıkmak ve eski törenlerin yerine Magi ayinleri başlatarak mevcut din sistemini devirmek oldu: ancak Düzmece Bardes'in kendisinin Med değil Pers olduğu ve bu nedenle Heeren, Grote ve Niebuhr gibi bazı yazarların varsaydığı gibi onun tahtı gaspının bir Med isyanı olmadığı unutulmamalıdır.*

Ancak tamamen bir izolasyon hali (çünkü Düzmece Bardes ne sarayını terk etti ne de en yüksek soylularını bile saraya aldı), er ya da geç sarayda her şeyin yolunda gitmediği şüphesini uyandırmış olmalı. Sonunda, Perslerin bazı önde gelenleri istişareye başladı ve Hystaspes'in oğlu Dareios'u liderleri olarak kabul etti. Dareios'un kendi anlatımına göre, komplocuların başarılı olması ve sahtekârın öldürülmesi dışında neler olduğuna dair hiçbir ayrıntıya sahip değiliz: Dareios ayrıca, başyardımcısıyla hemen başkent (muhtemelen) Ekbatana'ya ilerlediğini ve daha sonra yıllık kayıtlara "Magophonia" veya "Magi Katliamı" olarak geçecek bir hamleyle bulunabilen tüm Magileri idam ettiğini ekliyor. Bu hikâyenin daha önemli kısımlarında, Herodotos kendi anlatımında, Dareios'un yazıtıyla hemfikirdir; ondan ayrıldığı kısımlardaki farklılık muhtemelen sözlü ifadenin belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Yunan tarihçi bu olayları yaşamasından seksen

* Düzmece Bardes olayı, Kyros'un Kudüs tapınağının yeniden inşası için verdiği kararın yerine getirilmesini bir süreliğine engelledi; Samiriyeliler, taht gaspçısını bu işe karşı emir vermeye ve "Yahudileri zorla ve güçle durdurmaya" ikna edebildiler (Ezra, iv. 23).

yıl sonra yazdığında, çiviyazısı kayıtlarını doğru bir şekilde yorumlayabilecek çok az kişi vardı; ki onun da İran'da bulunup bulunmadığını veya anıtlardan herhangi birini kendisinin görüp görmediğini bilmiyoruz. Magophonia'dan sonra, Dareios'a katılan kabile reislerinin tahtta kaldıkları ve böylece bir tür kalıtsal soyluluğun geliştiği, kralın artık tek şeref kaynağı veya dağıtıcısı olmadığı varsayılmıştır ama bence bu, Doğu tarihinde hiç de alışılmadık olmayan bir eylem tarzının Batılı bir yorumudur.

Dareios, anlaşıldığı üzere, ilk başta çevresindeki vilayetlerden hemen hemen çok az muhalefetle, 1 Ocak MÖ 521'de tahta çıktı ama bu sükûnet dönemi kısa sürdü ve hemen sonra geniş topraklarının pek çok yerinde bir dizi korkunç isyanla karşılaştı ve aslında küllerinin yavaş yavaş yok olması tam altı yılını aldı. Bunların, hepsi olmasa da bazıları şüphesiz Magizmin devrilmesiyle bağlantılıydı; ama Babil'in ilk isyanı ve Asur ve Mısır isyanı gibi en büyük olanların dini meselelerle muhtemelen hiç ilgisi yoktu. Çoğu durumda, sahte unvan sıradan bir uygulamaydı; isyancı, daha önce ünlü bir hükümdarın oğlu, torunu olduğunu veya soyundan geldiğini iddia ediyordu. Babillilere karşı sefere Dareios bizzat katıldı ve iki büyük savaştan sonra Babil şehrini ele geçirdi; diğerlerine ise, Hydarnes, Gobryas, vb. gibi altı komutandan birini ya da diğerini göndermekle yetindi. Ayrıca, Dareios'un, kuzeydeki dağ kabilelerine karşı bizzat kendisinin ilerlemeyi gerekli bulduğu anlaşıyor, çünkü generalleri bir dizi zaferi haklı olarak talep etmiş olsa da bunların göstermelik olmasa bile geçici olduğu açıktır. Bu savaş esnasında Yukarı Media'nın Ekbatana'sı (Takt-ı Süleyman) onun eline geçti; Parthia ve Hyrkania'daki isyan ise Rey'e yapılan bir ilerlemeyle bastırıldı. Profesör Rawlinson, *Judith* kitabındaki tarihsel dayanağa göre, ilgili olayların bu döneme ait olduğuna, çünkü bu apokrif (doğruluğu şüpheli) kitapta verilen hikâyenin diğer

kaynaklardan toplayabildiklerimizle oldukça uyumlu olduğuna dikkat çekmiştir. Bu varsayıma göre Rey’de esir alınan Arpakşad asi Xathrites ve Nebuchadonosor Dareios’un kendisi olmalıdır. Behistun yazıtının MÖ 516-515’te yazıldığına inanılıyor ve eğer öyleyse, ilk büyük isyanların bastırılmasını takip eden sükûnet döneminde veya Dareios’un beşinci veya altıncı yıllarında oyulmuş olmalıdır.

İmparatorluğunu uzun süredir huzursuz eden çeşitli isyanları azaltmak amacıyla Dareios, uçsuz bucaksız topraklarını, “satraplık*” adı verilen ve sayıları yazıtlarda belirtildiğine göre yirmi ile yirmi dokuz arasında olan bir dizi yerel yönetime böldü. Satraplara kendi satraplıklarının tam yönetimi emanet edildi, idam ve af yetkisi verildi, ancak hükümdar gerekli gördüğünde onları geri çağırabilir veya görevden alabilirdi. Kralın uygun gördüğü herhangi bir sınıftan seçilebiliyorlardı; Ksenokrates ve Memnon gibi Yunanlar bile bu göreve terfi ettirildi. Kilikya’da olduğu gibi, bazı durumlarda yerli bir hanedanın kendi vilayetinde hüküm sürmesine izin verilirken, sadece Persler hiç haraca tabi olmadı.

Mali düzenlemeler, esas olarak, tüm vergilerin para ya da aynı değerde başka bir cinsten sabit bir meblağa indirilmesini içeriyordu, ancak bu şekilde dayatılan haraç pek çok durumda ne kendi başına ödendi ne de makul bir şekilde toplandı. Bunun yanı sıra, her eyalet büyük ölçüde en fazla sahip olduğu şeyi ödedi: Mısır büyük miktarlarda tahıl tedarik etti; Medler, koyun, katır ve at; Ermenistan, tay; Kilikya, beyaz at,

* Bu kelime (Satraplık) Farsça kökenlidir ve görev, Batı Asya krallıklarının çoğunda ortaktır. Yani Sargon, “il şefleri, valiler, bilge adamlar” vb.’den bahseder. (Oppert. *Hist. de Sargonides*, s. 33.) Aslında onlar, İrlanda’nın lord teğmenleri, Cape, Yeni Zelanda vb. yerlerin valileri gibiydiler. Aynı fikir Yeşaya 10:8’de de ima edilmektedir. “Prenslerimin hepsi kral değil midir?” “Kralların kralı” unvanı, her biri birer kral olan bu tür birçok yönetici üzerindeki baş kralı ifade ediyordu.

vb. Bazı eyaletler diğerlerine göre çok daha fazla vergi yükü altındaydı. Böylece, suyun genellikle kıt olduğu Pers topraklarında kral, nehirleri ve akarsuları kendi hakkı olarak talep etti ve tarlaların sulanması için gerekli olan bent kapaklarının açılması için ağır para cezaları verdi. Bu plan kesinlikle doğrudan bir avantaj sağladı; kral ne kadar gelire güvenebileceğini biliyordu ve halkın büyük kısmı, kuşkusuz, kraliyet taleplerini yerine getirirken kendilerine de cömertçe ödeme yapılmasına özen gösteren satrapların bencil baskısına maruz kalsalar da merkezi hükümetin onları bu yöneticilerin açgözlülüğüne karşı desteklemekle doğrudan ilgilenmesi gibi bir avantajı güvence altına aldılar. Kısacası, satrapın yönetimi ne kadar akıllı ve nazik olursa, kraliyet taleplerinin toprağın gerçek yetiştiricilerinden güvence altına alınma şansı o kadar yüksek oluyordu.

Dareios'un önemsedığı bir diğer nokta, satrapların üzerinde etkili kontrollerin kurulmasıydı ve bu amaca çok uygun olarak satrap veya sivil vali, birlikler komutanı ve kendi sekreterinin makam görevlerini, yetkilerin herhangi bir kişide toplanmasını önleyecek şekilde üçlü bir planlamayla düzenledi; böylece, eyalette haklı olarak kralın "gözü" ve "kulağı" olarak görülen bir vekil tarafından alt edilmeden diğer iki kişiden hiçbirisi bir ayaklanma planlayamaz veya yürütemezdi. Eyaletler de silahlı bir kuvvetle, şikâyetlerin giderilmesinde doğrudan kral adına hareket eden başka bir memurun denetimine tabiydi. Böyle bir sistemin başarısının büyük ölçüde hükümdarın kişisel gücüne bağlı olduğunu eklemeye gerek yok elbette; bu nedenle, daha sonraki Pers hükümdarları yönetimi altında sistem hızla yozlaştı, sonunda aynı kişi çoğu zaman üç görevi de kendi başına üstlendi, satrap sonraları uygulamada yetkileri sınırsız olan günümüz Türk paşası veya İran beyi ile neredeyse aynı konuma geldi. Posta ya da daha doğrusu bir haberleşme sistemi ve bu

amaçla Susa'dan Sardes'e "kraliyet yolu" olarak adlandırılan ve uygun aralıklarla dinlenme ve değişim yerleri de barındıran bir yol kuruldu. Muhtemelen ilk Doğu madeni parası da Dareios adına yapılmıştır; birçok örneği hâlâ mevcut olan para, isminden dolayı "Dareikos" olarak adlandırılır; her biri 124 ve 224 ila 230 tane saf metal ağırlığındaki altın ve gümüş parçalarının üzerlerinde biraz kaba bir okçu temsili vardır. Ayrıca, Pers imparatorluğu süresince, Dareios'dan sonraki yaklaşık iki yüzyıl boyunca başka herhangi bir madeni para bilmiyoruz. Behistun'daki unutulmaz yazıtı, Susa'daki sarayı, Persepolis'teki binaları ve Nakş-ı Rüstem'deki mezarı gibi Pers'in başlıca eski eserlerini anlatacağımız zaman Dareios'u tekrar anacağız.

Beş veya altı yıl sürmüş olabilecek bir barış döneminden sonra, MÖ 516'da Dareios, biri Doğu'ya diğeri Batı'ya olmak üzere iki büyük savaş daha düzenlemeye karar verdi. Behistun yazıtından, Hindistan'ın adı geçmediği için ikisinin art arda meydana geldiği sonucuna varılabilir: Bunun nedeni, Orta Asya yönündeki seferlerinde Kyros'a eşlik edenlerin raporları olabilir. İndus'un doğasını tespit etmek için Yunan kâşif Karyandalı Skylax'a komutası altındaki filo ile denize açılması emredildi. Görünüşe bakılırsa bu olağanüstü başarıyı kayıpsız bir şekilde başarmış olması ya Dareios'un gücünün bu uzak bölgelerde iyi bilindiğini ya da yaşayanların Pers kralını yüce kralları olarak kabul etmeye isteksiz olmadıklarını kanıtlıyor. Neticede, Dareios'un İndus Vadisini ve şimdi Pencap ortak adı altındaki nehir yataklarını, muazzam bir haraç ve büyük bir ticaret yolu açacak olan Hint Okyanusu'na açılan Scinde ile birlikte saltanatının bilinen topraklarına eklemeye başarı sağladığından şüphe edemeyiz. Bazı seçkin bilim adamları, Hindistan'ın batısında ve güneybatısındakiler başta olmak üzere bazı kayaların üzerinde MÖ 250 gibi erken bir tarihe ait yazıtların bulunduğu bazı eski alfabe-

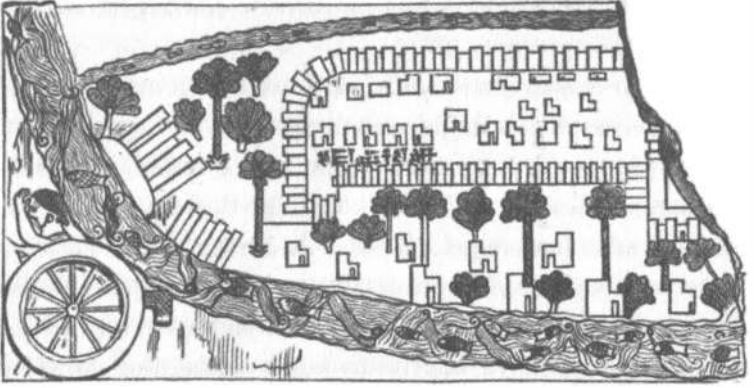
lerin Doğu ve Batı arasındaki bu ticarete bağlı olarak geliştiğini düşünürler; bu görüş lehinde ihtimallerin yüksek olduğu, özellikle de tartışmasız Hint icadı olan daha eski alfabenin kanıtı henüz biraz şüpheli olduğu için inkâr edilemez. Bu yazıtlardaki karakterler, James Prinsep ve Prof. A. Weber'in açıkça gösterdiği üzere, en eski Fenike alfabesi ile çarpıcı bir benzerlik gösterir ve doğal olarak, Süleyman'ın zamanından ve muhtemelen ondan da önce, Hint Okyanusu kıyılarında, İndus'un haliçlerinden Akabe Körfezi'ne yapılan bir ticaretin zaruretiyle benimsenmiş olabilir.

Dareios'un Trakya'ya düzenlediği bir sonraki seferi hakkında elimizde bolca ayrıntı var, tüm anlatılar bu seferin, saçma ve delice bir saldırganlıktan ziyade iyi düşünülmüş bir planı olduğunu gösteriyor. Bunun yanı sıra, Dareios'un bir asır önceki Kimmer istilasını açıkça hafızasında taşıdığını; ayrıca belki de bu tür göçebe toplulukları besleyen halkların gerçek doğasını kendisi için doğru tespit etmek ve aynı zamanda gücünün gerçekten ne kadar büyük olduğunu görmelerini sağlamak istediğini varsayabiliriz. Yine, daha önce bir Democedes'i Sidon'dan Avrupa'ya gemiyle gönderdiğini ve bu görevlinin aslında Crotona'ya kadar gittiğini bildiğimize göre, bu sayede iklimin özellikleri hakkında biraz bilgi edinmiş olduğundan emin olabiliriz. Neticede, Profesör Rawlinson, İskit'e, daha da kuzeye, ellinci paralele kadar yapılan keşif gezisinin yalnızca saldırı amaçlı olamayacağını düşünüyor. Hayır, bundan daha fazlası var elbette, Dareios o sırada tüm Küçük Asya'nın efendisi olduğu için, imparatorluğunun özellikle savunmasız olduğu Avrupa'dan bir toprak parçasını kendi topraklarına eklemek ona akıllıca bir politika gibi görünmüş olabilir. Kapadokya satrabı Ariaramnes'i küçük bir donanma ile Karadeniz'in ilerisine, İskit kıyılarını incelemek üzere göndermesi, aldığı dikkatli tedbirleri iyice göstermektedir; satrap görevini o kadar başarılı bir şekilde yerine getir-

di ki, İskit kralının kardeşi bile ele geçirilip çok değerli bilgiler elde edildi.

Dareios, Asyalı Yunanların yardımı, 600 gemilik bir donanma ve kendisine bağlı milletlerin tamamından veya çoğundan oluşan geniş bir ordu topladıktan sonra bir Yunan tarafından kendisi için yaptırılan köprüden Boğaz'ı geçerek Büyük Balkan'a ulaştı ve geldiği bölge ile Tuna arasında yaşayan Getae topluluğunu ele geçirdi. Dareios Büyük Tuna nehrini, yine kendisi için Yunanlar tarafından kayıklardan inşa edilen bir köprüyle geçti ve köprünün koruyuculuğunu da sadık Yunanlara bırakarak İskit topraklarına doğru ilerledi. Aslında ne kadar kuzeye nüfuz ettiğini söylemek zor, ama Herodotos bize, Profesör Rawlinson'ın Voronej yakınlarında olduğunu varsaydığı bir yer olan Gelonus'un temelini yaktığını söylüyor. Ardından köprüsüne geri döndü, Tuna'yı ve Çanakka- le Boğazı'nı yeniden geçti ve Trakya'nın boyunduruk altına alınmasını tamamlaması için generali Megabyzus'u bırakarak Sardes'e döndü. Bu görevi yerine getirirken, Megabyzus, Makedonya kralı Amyntas'ın oğlu Alexander'ı, Pers İmparatorluğu'na toprak ve su vergisi ödemeye zorladı; civardaki Yunan şehirlerinin önde gelenleri, Byzantium, Khalkedon vb., daha sonra, Megabyzus'un emriyle halefi Otanes tarafından MÖ 505'te fethedildi. Dareios, Sardes'ten Susa'ya çekildi ve burada kalıntıları yakın zamanda Bay Loftus tarafından keşfedilen büyük bir saray inşa etti.

Belki de burada Susa ile ilgili iki ilginç hususa dikkat çekmek gerekir; birincisi, British Museum'daki Koyuncuk Galerisi'nde, ortasında çiviyazılı "Madaktu Şehri" yazan ve Aris-tagoras'ın Sparta kralı Kleomenes'in önüne koyduğu ünlü Hekataios'un bronz haritasından iki yüzyıldan daha eski olan bir kasabanın kat planı veya haritasının bulunması. Bu ilginç anıt, Bay Loftus'a göre, kazılarıyla meydana çıkardığı antik başkent Susa'nın zemin planını küçük bir doğrulukla temsil

Madaktu Şehri.

ediyor. "Heykelin solundaki büyük höyük," diyor, "şüphesiz büyük höyük veya kale, daha küçük höyük, saray, duvarları ve hurma ağaçlarıyla şehir, alçak doğu kalıntılarına tam olarak uyuyor*."

Şimdi, tüm çiviyazısı uzmanları "Madaktu" olarak okunduğunu kabul etse de ve burası muhtemelen Susa'dan yaklaşık yirmi beş mil uzaklıktaki Badaca adlı bir yeri temsil ediyor olsa da Bay Loftus'un farklı saptamasını nasıl tamamen göz ardı edebiliriz, bilmiyorum: Bu nedenle, ben, kendisi muhtemelen bir Asurlu olan heykeltıraşın yanlışlıkla üzerine "Susa" yerine "Madaktu" yazdığını düşünmeye meyilliyim.

Bay Loftus aynı zamanda Susa harabeleri arasında Pythagoras adını taşıyan ilginç bir Yunan yazıtı buldu: yazıtı bulunduğu şekilde gösteren ilişik gravür, (Bay Loftus tarafından bana verilen kâğıt baskıdan) alt üst ve daha sonraki bir sütunun tabanını oluşturacak şekilde yapılmıştır.

Şu şekilde tercüme edilebilir: "Koruma muhafızları komutanı Aristarchus'un oğlu Pisagor; arkadaşı, Susa valisi Arre-

* *Chaldea and Susiana*, s.443.

neides'in oğlu Arreneides'in (onuruna)". Her ikisinin de Pers kralının hizmetinde olan Yunanlar olduğunu varsayabiliriz; ayrıca yazıt üzerindeki harflerin biçimi, Büyük İskender'den çok eski olmayan bir döneme oldukça benzemektedir. En dikkat çekici olanı ise, British Museum'da üzerinde aynı Yunan ismi –Pythagoras– olan bir Pers gümüş parası (dareikos) bulunur; üstelik herhangi bir yazıt taşıyan tek Pers parası örneğidir. Yunan tarihinde, On Binlerin Dönüşü'nden sonra adını çokça duyduğumuz "Okçular"ın *dareikos* üzerindeki simgenin iyi bir temsilini sağladığı ve muhtemelen Pythagoras'ın komuta ettiği paralı Yunan askerlerine ödeme yapmak amacıyla basılmış olduğu için bu madeni parayı buraya ekledim.

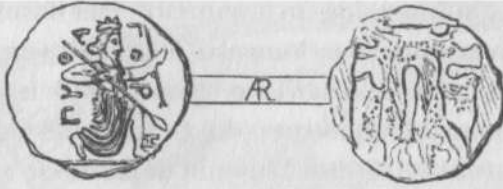
Görünüşe göre Dareios Susa'daki güzel ikametgâhında birkaç yıl kaldı ve şimdi dikkat çekeceğimiz olaylarla huzuru kaçırılmamış olsaydı, belki de "Batı Adaları"na karşı başka bir sefere girişmeyecekti.

Sonunda Yunanistan'da iki Pers istilasına yol açan büyük İyonya ayaklanması, gerçekte Miletoslu Aristagoras ile Megabates adlı bir Pers generali arasındaki nispeten küçük bir tartışmadan doğdu ve sonuç, Küçük Asya'daki tüm Yunan şehirlerinde Pers yöneticilerine karşı genel bir ayaklanma ve Pers otoritesinin neredeyse evrensel olarak yıkılması oldu. İlk

Pythagoras Yazıtı.

ΠΤΘΑΓΟΡΑΣ ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ
ΣΩΜΑΤΟΦΥΛΑΞ ΑΡΡΕΝΕΙΔΗΝ
ΑΡΡΕΝΕΙΔΟΤ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗΓΟΝ
ΤΗΣ ΣΟΤΕΙΑΝΗΣ ΤΟΝ ΕΑΤΤΟΤ ΦΙΛΟΝ

Pythagoras Sikkisi.

ayaklanmalar İyonya ve Aiolya şehirleriyle sınırlıydı, ancak yalnız devam edemeyecekleri kısa sürede anlaşılınca, Yunanistan'dan yardım istendi, ancak Atina tarafından bile isteksizce destek gelirken, Sparta hiçbir yardımda bulunmadı. Ayaklanmanın en önemli olayı, büyük kralın imparatorluğunun batı başkenti Sardes'in ele geçirilmesi ve yakılması oldu. Böylesine cüretkâr bir eylemin intikamı alınmadan bırakılmazdı: isyan alevleri çok geçmeden birbirinden çok uzak ve ilk ayaklanmayla pek ilgisi olmayan nedenlerle birçok yeri kapladı. Etkili bir kuvvet gönderen Dareios, yavaş yavaş her yeri yeniden fethedip Lade Savaşı'nda İyon donanmasını tamamen yenince ve Miletos'u geri alınca Yunanlar, Aristagoras'ın çılgın entrikalar çevirmesine izin verdikleri güne pişman oldular; dahası, isyanın karakteri doğal olarak Dareios'u kendi adına başka bir saldırı planlamaya yöneltti; bu saldırıyla, Asya'daki kardeşlerine yardım etmeyi uygun bulan Avrupalı güçlere de ibretlik bir ceza vermeyi umuyordu.

Bu amaçla Gobryas'ın oğlu ve Dareios'un damadı Mardonius'a kuvvetli bir birlikle Trakya, Makedonya ve Teselya yolundan Eretria ve Atina'ya karşı ilerlemesi emredildi. Mardonius şehirlerde ilerlerken, Yunanların dostluğunu kazanmak için elinden geleni yaparak ve halkın "tiranların" yerine demokratik konseyler kurmasına izin vererek başlangıçta tamamen başarılı oldu ki Thasos'u ve altın madenlerini ele geçirdi ve Makedonya'yı bir Pers eyaleti statüsüne getirdi: ancak

burada iyi talihi onu terk etti; şans Yunanların tarafındaydı artık ve Athos Dağı'nın etrafını sarmaya çalışırken, 300 gemisi ve 20.000 adamı sular altında kaldı. Dahası, Trakya Brigae kabilesinin gece saldırısıyla daha da ağır kayıplar verdi, sonuç olarak kayıplar karşısında morali bozuldu ve Küçük Asya'ya geri çekildi. Ancak Dareios'un kendisi o kadar kolay yıkılmamıştı; Datis'in komutası altında yeni bir ordu toplandı ve iki yıl sonra Eretria ve Attika'ya doğrudan bir iniş yapıldı. Miltiades yönetimindeki Yunanların, özgürlüklerine yönelik bu ikinci saldırıya yanıtı Maraton'daki şanlı zafer oldu. Dareios'un bu iki büyük istilasının başarısızlıkla sonuçlanması, o zamanlar neredeyse sınırsız kaynaklara sahip bir kral için bile çok ağır olmalıydı; ama görünüşe göre o, bu talihsizlikler karşısında yılmadı. Üçüncü bir istila planı ve onunla eşzamanlı olarak, Mısır'a karşı bizzat Dareios tarafından yönetilecek olan bir saldırı planı yapıldı, ancak henüz hazırlıklar tamamlanamadan öldü.

Dareios, MÖ 486'da otuz beş yıllık bir saltanattan sonra ölünce hemen yerine Atossa'dan olan oğlu Kserkses geçti.

Dareios öldüğünde Pers ülkesinin konumu, bazı seçkin tarihçiler tarafından gereksiz yere tahminlerde bulunulan idari yeteneklerin en iyi kanıtıdır. Açıkçası Kyros, haleflerinin yönettiği toprakların büyük bir bölümünü ilk fetheden kişi olarak imparatorluğun gerçek kurucusu unvanını hak ediyorsa, Dareios da o toprakları kalıcı ve iyi çalışan bir mekanizmaya dönüştürdü, ki zor durumdayken bırakmak zorunda kalması Kyros'un suçu değildi. Kyros'tan tartışmasız daha aşağı bir savaşçı olarak ve diğer açılardan da onun kadar büyük bir kahraman olamayan Dareios, Profesör Rawlinson'ın belirttiği gibi, "askeri seferlerindeki enerjisi, canlılığı, öngörüsü ve sağduyulu yönetimi, çözümlemede çabukluk ve infaz yeteneği, generallerini seçmedeki dikkati ve Doğulu komutanlarda pek bulunmayan bir kombinasyon gücü sayesinde itibarı hak ediyor."

· II ·

Pers-Yunan Savaşları

MÖ 486'da, Dareios'tan boşalan tahta geçmeyi başaran Kserkses*, onun en büyük oğlu değildi fakat doğrudan Kyros'un soyundan gelen Atossa'dan doğan oğluydu. Yumuşak huylu ve gösterişli alışkanlıkları olan bir adam olarak, ilk başta babasının ona vasiyeti olan iki savaşa katılmaya soğuk bakmıştı; kendisini Mısır'ın yeniden egemenlik altına alınmasıyla sınırlamayı tercih ederdi. Bununla birlikte, böyle bir plan, çevresindeki genç soylular için de geçmişteki talihsizliğini telafi etmek için doğal olarak endişeli olan Mardonius için de kabul edilebilir değildi. Ayrıca, sarayında, kendi ülkelerine ne kadar acı çektirdiklerini umursamadan, sadece kendi basit ihtikamlarını almak için onu teşvik eden Yunan vatan hainleri vardı. Peisistratos oğulları Atina'da ve Demaratus da Sparta'da eski statülerine dönmenin yolunu arıyorlardı; bunun etkisiyle, Kserkses Yunanistan'da kendisini destekleyecek bir grubunun olduğunu varsaymaya yönlendirilmiş oldu. Ancak henüz bütün ağırlığını Yunanistan'a vermeye hazır olmadan, Mısır'da patlak veren bir isyanı bastırmak zorun-

* Farsça Khshayarsha'nın İbranice yazımı Ahasuerus olduğundan Esther kitabındaki hükümdarın Kserkses olması muhtemeldir.

da kaldı. Daha önce aynı zamanda gerçekleştiği varsayılan Babil isyanının bastırılması olayının, yakın tarihli bir keşifle, Kserkses'in Yunanistan'dan dönüşüne kadar gerçekleşmediği öğrenildi. Aslında Babilliler, Yunanistan'da bulunan Pers hükümdarının yokluğundan yararlanarak bağımsızlıklarını ilan ettiler ve kendilerinden olan bir ismi, Samas-erba'yı, kral ilan ettiler. Bir tabletten Samas-erba'nın yaklaşık bir yıl hüküm sürmüş olabileceğini öğreniyoruz. Babil, Persler tarafından Kserkses Yunan seferinden dönene kadar geri alınmadı, sadece şehrin duvarları bir kez daha yerle bir edilmekle kalmadı, aynı zamanda büyük Ba'al tapınağı yıkıldı ve tanrının altın sureti götürüldü.

Dört yıl boyunca, Yunan savaşı için, görünüşe bakılırsa doğru muhakeme ve öngörü ile olağanüstü hazırlıklar yapıldı; Böylece Hellespontus'a sağlam bir köprü ve Athos Dağı'na geçit yapıldı. Bir zamanlar, Athos'u anakaraya bağlayan dar boğazdan bir gemi kanalının açılması gerçeğinden şüphe duyuluyordu (belki de sadece yazdığı sıradaki temasına uygun olduğu için Iuvenalis'in yaptığı gibi): ancak bu konu, Kaptan Spratt, R.N.'nin kanalın yaklaşık 2500 yard uzunluğunda ve bazı yerlerinde hâlâ biraz su olduğunu belirten yakın tarihli titiz araştırmalarıyla tamamen aydınlatılmıştır. Yarımadanın şimdiki adı olan Provlaka, aslında hikâyenin doğruluğunun genel kanıtını doğrulamaktadır, çünkü bu isim açıkça proaulaks yani "oluk veya kanalın önünde" ifadesinden gelmektedir. Denizin, Pers gemilerinin henüz tatmin edici bir şekilde baş edemediği bir düşman olduğu, Küçük Asya'daki Magnesia'nın karşı kıyısı boyunca uzanan kanalına rağmen Kserkses'in sürekli verdiği kayıplardan bellidir. Aslında bazen yapıldığı üzere, kanaldan ya da köprüden sanki boş bir zaferin örnekleriymiş gibi söz edilmesi haksızlık olur; aksine, her ikisi de kesinlikle daha önce edinilmiş deneyimler neticesiydi. Köprü, böyle bir ordunun yedi gün içinde üzerinden

geçmesine izin verecek kadar güçlü olmalıydı; gerçekten de Aiskhylos ona “odisma” bir köprüden ziyade sağlam bir yol der. Bununla birlikte, Susa höyüklerinin inşaatçıları, her iki iş için de yeterince düşünmüş olacaktı. Aslında, Herodotos’un anlatısında herhangi bir temel hatadan şüphelenmek için neden yok ve verdiği bilgi büyük ölçüde doğru olarak kabul edilebilir: çünkü bu olaylardan sadece kırk yıl sonra yazdığında birçok kişi hayatta olmalıydı ve geçmiş olay büyük ölçüde yanlış olsaydı, onunla çelişebilirdi.

Kserkses, kışı Sardes’te geçirdikten sonra, geniş ordusunun farklı birliklerini bir araya toplanmak üzere yönlendirdiği Hellespontus’a ilerledi. Herodotos’un verdiği rakamlar kuşkusuz gerçeği aşıyor olsa da birbirine bağlı birleşmiş kırk yedi veya kırk dokuz bölgenin katkıları muazzam bir çokluk sağlamış olmalı. Üstelik bu tahmin kuşkusuz sadece savaşçıları değil, harem ve onun sayısız hizmetlisinden, asker aşçılarına ve geriden gelen sivillere kadar herkesi kapsar. Timur, Gazneli Mahmud, Babür veya Nadir Şah gibi Asya’nın büyük istilacılarının tarihinde, en büyük Avrupa ordularına kıyasla kulağa olağanüstü gelen rakamlardan söz edilir; Haçlı Seferlerinin ilk ve en feci seferini başlatan ordunun bir milyon; Napolyon’un Elba’dan kaçışından hemen önce barışı korumak (!) için de yine aynı sayıda silahlı asker olduğundan bahsediliyor: Profesör Rawlinson’ın haklı bir gözlemi vardır bu konuda, “Bir Doğulunun ağzındaki rakamlar belirsizdir ve neredeyse bir şey ifade etmez; askerlerin sayısı asla gerçekten bilinemez. Bir bölüğün ya da bir ‘taburun’ sabit ve kesin ‘gücü’ diye bir şey yoktur.”

Bu geniş ordunun her bir birliğinin kendi ulusal kıyafetleri ve silahlarıyla, kendi komutanı altında gelmesi ilginçtir; kralın etrafı ise “ölümsüzler” denilen; en iyi ve en cesurlardan seçilmiş 10.000 Pers piyadeyle çevriliydi. Ordu, Sardes’ten Hellespontus’a, kısmen kıyı boyunca ve kısmen iç kesimden

olmak üzere üç tümen halinde ilerledi ve Kuzey Yunanistan'ı neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan işgal etti. Yolda, Sionluların kendilerini en iyi kanıtladıkları denizcilik denemeleri gibi bazı küçük olaylar meydana geldi; fırtınalardan ve Teselya tepelerinden inen aslanların yük atlarının bir kısmını yemesiyle bazı kayıplar verildi. Atina ve Sparta dışında bütün Yunan kentleri hemen teslim oldular ve bağılıklarının sembolü olarak Kserkses'e toprak ve su taşıyan ulaklar gönderdiler: İstilaya direnmeye karar veren bir avuç cesur adam, Teselya tepelerinde mevzilerinin kolayca yerle bir edilebileceğini fark edince Thermophylae dağ geçidine geri çekildiler. Belki de Med ve Pers birliklerinin çoğunun kendileri kadar iyi dağcı olduğunu ve kendi topraklarında yaşadıklarından sonra Peli-on veya Ossa'yı karıştırmanın çocuk oyuncağı olduğunu düşünmüyorlardı. Thermophylae mevkii iyi seçilmişti, müdafaa askerleri daha ilk andan onu her şartta tutacaklarından emin-di; gerçekten de Pers ordusu ilk gün çok ağır kayıplarla geri püskürtüldü. Ancak ihanet, sayıların başaramadığını yaptı. Bir dağ yolu bulundu ve bir yerli tarafından yönlendirilen Pers ordusunun seçilmiş askerleri, karanlık gecenin koruması altında, Yunanların arkasından geçmeyi başardılar, böylece ertesi sabah kendilerini iki ateş arasında buldular. Sonucunda, kaçmayı kendine yediremeyen Leonidas, bir grup Spartalı ile -ölümsüz şöhretlerinden de anlaşılacağı üzere- son adamlarına kadar savaşarak öldüler. Pers ordusu daha sonra, dehşet, şüphe ve kararsızlık içindeki Yunan ordusunun geri kalanından neredeyse hiç direniş görmeden ilerlemeye devam etti; Phokis ve Boiotia geçildi, Atina küle döndü ve görünüşe göre artık tüm Yunanistan, fatihin ayakları altındaydı. Geriye gemilerden başka bir şey kalmamıştı ve burada, Artemisium'da kazandıkları deneyimden cesaret bulmalarını bekleyebilirdik: burada bile ordunun geri çekilme taktiklerinin donanmayı da kapsayıp kapsamayacağı uzun süredir şüpheliydi.

Thirlwall ve Grote'un hayranlık uyandıran tarih yazılarının, daha devam eden büyük ve sayfalar dolusu ilginç olaylarının ayrıntılarına burada girmek mümkün değil. Ancak, büyük ve şanlı Salamis Savaşının başarısının bile, iyi tasarlanmış veya iyi uyarlanmış bir plandan çok güzel bir tesadüfün neticesi olduğu unutulmamalıdır. Yunan liderlerin hepsinin çatışmadan kaçınmayı tercih edecekleri kesindir ve Themistokles'in, Persleri kendilerini kuşatmaya teşvik eden hilesi olmasaydı, belki de Sicilya'ya kaçabilirlerdi. Aslında, Perslerden kaçan bir Tenos gemisi gelip onlara artık ellerinden geldiğince yol açmaya çalışmaktan başka seçeneklerinin olmadığını söylediğinde, komutanlar hâlâ öfkeyle tartışıyorlardı. Ancak asıl çatışma meydana geldiğinde, meselenin artık şüphe götürür yanı kalmamıştı; Gemilerini arka arkaya sıralamaya yönelik Pers planından önemli ölçüde esinlenmenin Yunanların küçük ama aktif kuvvetine etkisi, Artemisium'da olduğu gibi, filolarının kısa süre sonra, birbirinden ayrı herhangi bir çaba gösteremeyen, karman çorman bir gemi kütlesi haline gelmesiydi. Böylece beş yüz gemi korkunç bir biçimde zail oldu, tüm deniz gemilerin enkazlarıyla kaplandı.

Salamis, savaşın dönüm noktası ve Kserkses'in umutlarının mezarıydı. Bu çatışma sona erdiğinde, geldiği yoldan geri dönerken Hellespontus üzerindeki büyük köprüsünün fırtınalarla silinip süpürüldüğünü ve onu yarı yolda bıraktığını görünce büyük hayal kırıklığı yaşadı. Kısa bir süre önce on binlercesine liderlik eden Yunanistan'ın sözde fatihinin tek bir gemiyle geçtiği söyleniyor. "İlkbaharda Lidya başkentinden yola çıkan devasa büyüklükteki güçlü ordudan birkaç bini bile sonbaharda geri dönemedi."

Ancak, fethedilememiş Yunanistan'dan utanç içinde dönmesine rağmen, Kserkses oyunu bırakmayacaktı, dahası Mardonius hâlâ, 300.000 kıdemli askeriyle Yunanistan'ı er ya da geç bir Pers satraplığına indirgemesi gerektiğini savunuyor-

du. Ve gerçekten de o sıralarda, Yunanistan'la işler feci şekilde çıkmaza girdiğinden, Mardonius'un umutlanmak için haklı sebebi vardı. Nitekim Argoslular, Perslerle kendi küçük anlaşmalarını yaptılar; Sparta somurtkan bir tereddüt içinde uzak durdu; ancak çok geçmeden bir değişiklik geldi, pek de beklenmeyen bir memnuniyetle karşılandı. Yetenekli ve cesur bir adam olan Pausanias, genç Leonidas'ın naibi oldu; hatırı sayılır güçte bir Sparta ordusu toplandı ve Yunan askerlerinin, rakiplerinin ancak dörtte biri olduğu büyük Plataia Savaş'ında ezici bir zafere imza atıldı. Mardonius'un Atinalılarla Spartalıların birleşmesini engelleyebildiği doğrudur, ancak her bir Yunan kuvveti ayrı ayrı başarılı oldu ve Mardonius mağlup edildi.

Muzaffer Yunanlar savaşı etkili bir biçimde sürdürmeye kararlıydılar; sadece Persleri Yunanistan'dan sürmekle yetinmeyip Küçük Asya'yı işgal etmeyi bile düşündüler. Aslında her iki taraf da artık kendi güçleriyle ilgili daha doğru hükümlerde bulunabiliyordu; Persler, iyi askerler yetiştirme konusunda Yunanların büyük ölçüde kendilerinden üstün olduğunu kabul ettiler. Yunanistan ile Pers başkenti arasındaki mesafe tek başına, bir yüz elli yıl daha, kaderi Plataia ovalarında yerle bir edilmiş olan Pers İmparatorluğu'nu korumaya yetti. Yunanların başarılarının doğrudan sonucu, Perslerin Avrupa eyaletlerini kaybetmesi; erken ve uysal teslimiyetlerinin ardından Makedonya, Paionia ve Trakya'nın geri kazanmalarına pek olanak yok gibi görünen özgürlüklerinin alınması ve büyük kral için daha büyük bir talihsizlik olan, fatihlerin savaşı Küçük Asya'ya transfer etme kararı oldu.

Böylece, derhal donanmayı organize eden Atinalılar, Mykale'de Perslere saldırdılar ve Salamis'ten kaçan donanmanın kalıntılarını tamamen bozguna uğrattılar; kısa bir süre sonra, Miltiades'in oğlu Kimon, Köprüçay (Eurymedon) ağzında (MÖ 466) kıyıda kamp kuran Pers ordusuyla birlikte 300'den

fazla gemiden oluşan bir Fenike filosunu, Kıbrıs yakınlarında kardeşlerine yardım etmek için yola çıkan başka bir filoyla beraber tamamen yok etti. Bu tekrarlanan talihsizliklerin Pers İmparatorluğu'nda hoşnutsuzluk uyandırmış olması muhtemeldir, çünkü çok geçmeden Kserkses, bazılarının tahmini-ne göre, aşk ilişkilerinin fazlasıyla dillere düşmesinden kıskançlık duyan karısı Amestris'in kışkırtmasıyla, önde gelen iki adamı tarafından öldürüldü. Kserkses için söylenebilecek pek bir şey yok, çünkü yirmi yıllık saltanatı boyunca, sıradan bir Doğulu despottan, her türden serbestliği kontrolsüz olarak elinde bulunduran bir sözde saltanat yöneticisinden başka bir şey değildi. Çoğu Doğu hanedanının belası olan harem entrikaları onun hükümdarlığında olağan sonuçlarını vermeye başladı; ancak Batı Asya'daki Pers egemenliğinin düşüşü biraz daha gecikecekti.

Kserkses 'in yerine (MÖ 466-5), iki önemli savaşa birden katılan ve her ikisinde de başarılı olan üçüncü oğlu I. Artakserkses (Longimanus)* geçti. İlkinde MÖ 460'ta, kardeşi Hystaspes tarafından yönetilen Baktriyalıların isyanını bastırdı; ikincisinde, Mısır'da Pers boyunduruğundan kurtulan İnarus ve Amyrtaeus'u indirdi; üstelik Mısırlıların yardımına hatırı sayılır bir donanma göndermiş olan Atina'yı (MÖ 455) küçük düşürme şerefine sahip oldu.

Atina ve Pers arasında barış yapıldıktan sonra, Artakserkses saltanatının sonuna kadar, satrap Megabyzus'un kendi boyun eğme biçimini dikte ederek Pers monarşisinin artan zayıflığını gösterdiği Suriye isyanı dışında başka bir sorunu olmadı. Satrap Megabyzus başarılı bir şekilde meydan okuduğu hükümdarla daha sonra yakın ilişkiler içinde kaldı. Artakserkses'in özel hayatı hakkında çok az şey biliyoruz, an-

* I. Artakserkses (Longimanus) Ezra ve Nehemya'yı Kudüs'e gönderen hükümdardır. Ezra 7:1, Nehemya 2:1-8.

cak iyi niyetli bir yaradılışa sahip olduğu görülüyor. Şahsen hiçbir sefere çıkmadı ve uzun saltanatı boyunca konumunun itibarını artırmak veya imparatorluğunun sınırlarını genişletmek için çok az Şey yaptı. Atina ile barış belki gerekliydi, ama hiçbir Şekilde Pers gücü açısından inandırıcı değildi, Megabyzus'un isyanına göz yumması, bir zamanlar gururlu bir güçle kavradığı Akhaimenes'in asasını artık g    le tutabildiğinin       l kanıtıydı.

II. Dareios Notos (M  425-4) olarak bilinen halefinin   k s , entrikalar, suikastlar ve isyanlarla devam eden bir dönemin   k s nden başka bir Şey değildir. İsyânların kolay ya da zor bastırılması, genellikle kraliyet hazinesi tarafından verilen altın miktarına bağlı olarak değişirdi. Bunlardan başlıca ikisi, kardeşi Arsites ve Lidyalı Pissuthnes'inkilerdi; her ikisi de ipiyle kuyuya inilmeyecek bu adamdan elde edebilecekleri her başarı için, Yunan paralı askerlerine verdikleri rüşvete g venmişlerdi. O zamandan beri, gerçekten de Pers altını, Batı dünyasının tamamına hükmetti ve Persler, Yunan yurtseverliğinin karşı koyamayacağı en azından bir Őeyini keşfetmiş oldular. Bu andan itibaren gerekli olan tek Şey –bir devleti diğerine karşı kışkırtmak, başka bir deyişle her birine– Sparta, Thebai ve Atina– sırayla yeterli miktarda değerli metal sağlamaktı. Farklı devletlerin karşılıklı ve birbirlerini yok edecek nitelikteki kışkan lıklarını uzatmak, sırasıyla her birine yardım etmek, ama kimsenin baskın olmasına izin vermemek, Susa Sarayı'nın ve büyük satraplar Tissaphernes ve Pharnabazus'un politikası haline gelmişti. “Yunan generaller” diyor, Profesör Rawlinson, “Pers ordularına komuta ediyor, Yunan kaptanlar Pers filolarını yönetiyordu; daimi ordunun en alt kademesi, neredeyse Pers sayısı kadar Yunan askerle doluydu.” Dareios Notos (Pi  Dareios), her anlamda Pers tahtına henüz çıkmış olan hükümdarların en k t s y d . “Yemininin aksine, kardeşleri Secydianus ve Arsites'i   d r-

dü, Pissuthnes'e olan desteğini çekti ve Terituchmes'in akra-
balarının toptan idamını onayladı." Onun saltanatı sırasında,
sarayın harem ağaları büyük bir güce yükselirken, devletin
merkezi otoritesi giderek daha fazla gevşedi, önemli satrap-
lar büyük ölçüde bağımsız hale geldi, hatta çoğu zaman tı-
marlarını babadan oğula geçen bir tür miras olarak ellerinde
tutmaya başladı.

Notos ölünce yerine oğlu II. Artakserkses Mnemon (MÖ
405) geçti, ancak annesi Parysates'in onun yerine daha kü-
çük ve yetenekli oğlu, Genç Kyros'u tahta oturtma çabasıyla
mücadele etmek zorunda kaldı. Parysates'in arzusu gerçek-
leşmedi ve sessiz hançerle başarılı olunamayan suikast giri-
şiminin ardından Yunan paralı askerleriyle Batı Asya'daki
yönetimin başına geçti. Bununla birlikte, ondan doğal olarak
şüphelenen kardeşi, yakın adamı olan kurnaz satrap Tissap-
hernes'i onu izlemesi için gönderdiğinden, çok ihtiyatlı dav-
ranması gerekiyordu. Planlarını daha iyi gizlemek amacıyla
Kyros, Tissaphernes ile bir tartışmaya girdi; kendisine ya da
Pisidyalılara bir saldırı düzenleyerek birliklerini işgal etmek
niyetinde olduğunu açıkladı. Tissaphernes'i bu şekilde gafil
avlayarak elinden geldiğince hızlı bir şekilde gerçek planları-
nı uygulamaya koydu; yaklaşık 13.000 Yunan ve 100.000 yerli
askerle –Yunanlardan oluşan birliği asıl amacını öğrendiğinde
korkuya kapılmış olmasına rağmen– kardeşinin başkentine
karşı yürüyüşe başladı. Gerçekten de bu cesur vatanseverler
dağılmayı ve velinimetleri olan Prens Kyros'u kendi kaderine
bırakmayı düşündüklerine göre Pers altını bile bir süre için
alışılmış etkisini kaybetmiş gibi görünüyor.

Görünen o ki, Kilikya Tepesi'nin kenarından yürüyen Ky-
ros, Tarsus'tan yirmi dokuz gün sonra Thapsacus'a ulaştı,
oradan hemen Fırat'ı geçti ve buradan sonra, günde yakla-
şık on dört mil hızla ilerleyerek, herhangi bir düşmanla kar-
şılaşmadan, otuz üç günde Babil'in 120 mil yakınına ulaştı.

Çoğu zaman olduğu gibi, dayanıksızlık ilgisizliği doğurdu, ilerleme umursanmaz hale geldi, adamlar silahlarını yük arabalarına yığdılar ve Kyros'un kendisi bile atını bir yük arabasıyla değiştirdi. Birdenbire, bir süvari, büyük bir hızla gelerek, Büyük Kral'ın ve tüm ordusunun yaklaşmakta olduğunu duyurdu; ancak, Kunaksa (MÖ 401) Savaşının başlamasından üç saat önce, Kyros'un, eğer askeri taktik bilgisi olsaydı, ordusunun kontrolünü ele almak ve muhtemelen günün kaderini değiştirmek için yeterince zamanı vardı. Her zaman yaptığı gibi, bu beklenmedik istihbaratla ilk başta ordusunun içine düştüğü kafa karışıklığını durdurmaktan başka bir şey yapmadı. Artakserkses'in ordusu kardeşininkinden çok daha büyük olduğundan, savaş açıkça tek taraflıydı; üstelik süvarileri Kyros'unkinden çok daha fazlaydı. Öte yandan, özellikle Yunanlara direnmeleri emredilen tırpanlı savaş arabaları, ilk saldırıda kaçarak düşmanlarından ziyade dostlarına zarar verdiler. Gerçek muharebe kısa sürdü ve bilindiği gibi, davası, Kyros'un kendisinin Artakserkses'in emri altındaki ordunun bir kısmı tarafından kuşatılmasıyla, 1745-6'nın Highlanders'ı gibi, peşinden çılgınca gelenlere aldırmadan delice kaçan Yunanların aceleciliği yüzünden büyük ölçüde yaralandı ve ölümüyle sona erdi. İki erkek kardeş (söylendiğine göre) bir noktada o kadar yakınlaştılar ki, Kyros mızrağıyla Artakserkses'i atından vurdu.

Kyros'un ölümüyle, aslında iki kardeş arasında ciddi bir tartışma haline gelen savaş sona erdi. Aslında, Yunanların ünlü Karadeniz kıyılarına geri çekilmesi hikâyesi ve Ksenophon'un anlattıklarının özel bir ilgisi olmayacaktı: bununla birlikte, bu bir avuç Yunan'ın savaş sırasında kendine çekidüzen verip haklılığını ortaya koymasıyla birlikte, bu geri çekilmenin öyküsü, Doğu ve Batı'nın sonraki tarihinde, o zamanlar beklenen etkiyi az da olsa yarattı. Perslere göre, Kunaksa'daki zaferle tehlikeli bir isyancının bastırıldığı doğrudur; ancak

bu zafer, cesur ve enerjik Kyros'un yerine zayıf ve efemine Artakserkses'in tahtta kalması nedeniyle onlara pahaliya patladı; ve dahası, Yunanlara, iyi yönetilirse küçük ve kararlı bir kuvvetle Pers İmparatorluğu'nun kalbine ne kadar kolay ulaşılabilceğini gösterdi. Başlangıçta Klearkhos tarafından komuta edilen küçük ordu, sayılarının otuz ya da kırk katı olan bir gücün günlük saldırılarını boşa çıkarmayı başardıysa, Yunanlar ve Persler, tüm Pers İmparatorluğu'nun fethinin imkânsız bir başarı olmadığını hissetmiş olmalılar. Bu savaşın gidişatına bakarak, İskender gibi bir dehaya, yetmiş yıl sonra girdiği büyük savaştaki nihai başarısının kesinliğini düşündürmesi muhtemelden daha fazlasıdır.

Yunanlar, Onbinlerin güvenli dönüşünden önce, Karadeniz ve Hazar Denizleri ile Basra Körfezi arasındaki bölgeyi, hüküm süren Pers kralının sıkı kontrolü altında birleşmiş tek bir egemenlik olarak farz ediyorlardı. Artık Mezopotamya ile Trabzon arasında, Pers altınının cazibesıyla bazen gerçekten de Pers hizmetine girmeye teşvik edilen, ancak tekliflerini kendi amaçlarına uygun olarak kabul eden veya reddeden vahşi ve cesur dağcı kabileleri olduğunu öğrendiler. Bu vahşi kabileler sayesinde (bugün bile Kürdistan'ın dağ geçitlerinde yaşayanlar tarafından iyi temsil edilmektedir), "Geri çekilme" kesintisiz bir mücadeleyle ancak yine de Cerasus'taki incelemeleri sırasında (MÖ 74'de Lucullus'un ilk defa kirazları Roma'ya gönderdiği yer), Kunaksa Savaşı'nda öğleden sonra sayısız Pers ile yüz yüze gelen küçük ordularının her şeye rağmen sadece dörtte biri kaybedilmişti.

Artakserkses'in kırk altı yıllık saltanatı, Yunanistan'ın önde gelen devletleri arasındaki birbirini yok etme mücadeleleri, hepsinin sırayla Pers altınının etkisine boyun eğmesi ve Büyük Kralı kavgalarında hakem olarak kabul etmeleri açısından akılda kalıcıdır. Aynı dönem, Mısır, Kıbrıs ve Toros dağlılarıyla yapılan savaşlar ve Agesilaos, Conon, Khabrias

ve Iphikrates gibi seçkin yeteneklere ve düşük karaktere sahip birçok adamın yükselişi ile de örnekendirilir. Bu insanların vatanseverlikleri, en az adına savaştıkları cumhuriyet veya kral kadar tesadüfi olduğu için, parlak çete liderlerinden daha fazlası olduğunu düşünmek zordur. Kunaksa'nın doğrudan sonucu, öncelikle Pers ve Sparta arasında, esas olarak bu cumhuriyetin Genç Kyros'a en iyi birliklerini sağladığı gerekçesiyle yapılan bir savaş olması; ikincisi ise Agesilaos'un hem bir general hem de bir diplomat olarak zamanının en önde gelen adamı olduğunu kanıtladığı, Yunanlar ile Lidya ve Frigya satrapları (MÖ 399-394) arasındaki altı yıllık mücadeleydi. Gerçekten de komutasını biraz daha uzun süre elinde tutabilseydi, muhtemelen Küçük Asya'nın tamamını Perslerden temizleyecekti. Ancak burada Pers altını dengeyi değiştirdi (otuz bin "okçu", başka bir deyişle dareikos, kendi söylemiyle, onun gerçek düşmanlarıydı) ve Argos, Atina, Thebai ve Korinthos, Sparta'ya karşı ortak bir birliğe katılmak için rüşvetleri memnuniyetle kabul ettiler. Sonra Atinalı Conon'u Atina'nın kaybettiği deniz üstünlüğünü geri kazanmak için Pharnabazus ile ittifak halinde buluyoruz ve Yunan sularında bir Pers filosu, Atina ile ittifak halinde! Hayır, sanki bu yetmezmiş gibi, Uzun Surlarının Pers parası yardımıyla yeniden inşası! Sparta'nın cevabı, Büyük Kral ile sözde "Antalkidas Barışı" (MÖ 387) olarak adlandırılan yeni bir müzakereydi. Profesör Rawlinson'ın doğru tanımlamasıyla, "Susa Sarayından, itaat edilmesi gereken bir emirdi." Pers İmparatorluğu'nun avantajı, kendisi, o zamanlar Evagoras'ın krallığında yükselen Kıbrıslıları bastırdığı sırada Yunanların taşra ayaklanmalarını başlatmaktan men edilmiş olmasıydı. Bu barış, Artakserkses'in Cadusii'ye saldırmasına ve Mısır'a yeni bir baskın için İphikrates komutasındaki Atinalı askerlerden yararlanmasına olanak sağladı. Yine de ne Cadusii ne de Mısır savaşı Pers İmparatorluğu için herhangi bir şeref payesi

olamadı, dahası, Mısır Savaşı Yunan ve Pers generalleri karşı karşıya getirdi. Küçük Asya ve Fenike satraplarının müteakip isyanında, Agesilaos'u general olarak ve Atinalı Khabrias'ı amiral olarak, Suriye'ye yönelik bir saldırıda Mısır kuvvetlerine komuta ederken buluyoruz; ancak başarıları, şüphesiz, Mısır'daki anlaşmazlıklar yüzünden engellendi.

Artakserkses'in MÖ 360-359 civarında, 94 yaşında öldüğü söylenir ve bir dizi suikastın ardından, yirmi yıldan fazla süren saltanat döneminde, benzersiz vahşet eylemleriyle damgasını vuran, hatırı sayılır bir askeri monarşi ile Pers İmparatorluğu'nu eski konumuna bir ölçüde geri getiren III. Artakserkses (Ochus) geçti. Bu dönemin kronolojisini çözmek zordur, saltanatının ilk dönemlerinde yaşanan olaylarla ilgili hiçbir ayrıntıya sahip değiliz: Bununla birlikte, Ochus'un uzun yıllardır kronik bir isyan durumunda olan Mısır'ın boyunduruk altına alınmasını erken dönemde düşündüğüne şüphe yoktur.

Bu dönemin tüm savaşlarında, Yunanların her iki tarafta da savaştığını görüyoruz; Kıbrıs'ın düşürüldüğü savaşta, ünlü Yunan-Kıbrıs kralının aynı adı taşıyan oğlu Evagoras, Atinalı Phokion ile birlikte 8.000 Yunan paralı askerini kendi adasının ve halkının köleleştirilmesi için komuta etti. Mısır'a yapılan ilk saldırıda, Artakserkses, Atinalı Diophantus ve Spartalı Lamius'un yardım ettiği kral Nectanebo tarafından düpedüz yenilgiye uğratıldı. Bunun doğal sonucu, Kıbrıs ve Fenike'nin Pers İmparatorluğu'na karşı silahlanmaları ve kısa bir süre sonra bağımsızlıklarını ilan etmeleri oldu. Ancak kısa bir süre sonra, Nectanebo'nun Sidon kralının yardımına gönderdiği Rodoslu Mentor, Persleri kısa bir süre için de olsa Suriye'den sürdüğü sırada Karyalı İdrieus ve Evagoras da Kıbrıs'ı düşürdü.

Ochus kısa süre sonra büyük bir orduyla Sidon'a doğru yola çıktı ve onunla anlaşmak için karşısına çıkan 600 sakini

katlettikten sonra şehri kuşatma niyetiyle ilerledi. Daha fazla direniş umudu kalmayan Sidonluların her birinin evlerine çekildikleri ve Pers işgalcilere küllerinden başka bir şey bırakmayacak şekilde her yeri ateşe verdikleri söylenir: Bununla birlikte, harabelerden büyük miktarda altın ve gümüş kurtarmayı umanlar önemli bir meblağ ile oraya geldiler. Sidon'un yok edilmesi üzerine Mentor, kendisini ve Yunan paralı askerlerini isteyerek Artakserkses'e transfer etti ve Ochus'un Mısır'a karşı ikinci seferinde Yunan birliklerinin baş komutasını aldı. Pers İmparatorluğu'nun genelkurmay başkanı bir hadım olan Bagoas'tı. Nectanebo'nun, kanallarla keşişen, yaklaşık 20.000 Yunanın koruduğu pek çok kalesi olan bir toprak avantajına sahip olması nedeniyle, uzun bir direniş göstereceği varsayılabilirdi. Ancak o, sağlam bir duruş göstermeyerek Memphis'e geri döndü ve yarı Yunan ve yarı Mısırlı garnizonlarını, Persler tarafından –kendilerine yakışan biçimde– kandırılmaya veya katledilmeye terk etti; dahası, Ochus'un Memphis'e yaklaşması üzerine, hızla güneye, Etiyopya'ya kaçtı. Ochus daha sonra Kambyses'e atfedilen sahneleri yeniden canlandırdı; ancak o kendi kana susamışlığı ve gaddarlıklarıyla ve isyanın son tohumlarını da tamamen ezerek, muazzam bir ganimetle Susa'ya döndü. Bagoas, Ochus'un ölümüne kadar imparatorluğun iç işlerinden sorumlu baş yönetici olarak kaldı; Mentor ise Asya sahilinin tam komutasını ve korunması görevini aldı. Böylece Ochus'un saltanatının son yılları barışçıl ve müreffeh geçti.

Ochus'un (338'de Bagoas tarafından zehirlendi) halefinin hayatında kayda değer olan yalnızca bir başka olay daha vardı. Pers İmparatorluğu'nun Yunan topraklarındaki işlere müdahalesi, bir dereceye kadar, İskender'in birkaç yıl sonra harekete geçmesine yol açmış olabilir. Buradan anlaşılıyor ki Pers İmparatorluğu Perinthos halkına etkili bir şekilde yardım etmiş ve Philippos kuşatmasını kaldırmak zorunda kalmıştır.

Ochus'un öldürülmesi üzerine oğlu Arsēs kısa bir süre tahtta kaldı ancak Bagoas, tahtı yönetme planını uygulayabileceğini gördüğünde, Arsēs ve tüm çocuklarını kılıçtan geçirdi ve Akhaimenes hanedanının son yerli hükümdarı olan arkadaşı Dareios Codomannus'u tahta getirdi. Bu Dareios'un geçmişi hakkında çok az şey biliniyor; hatta onun kraliyet kanı taşıyıp taşımadığına dair bazı şüpheler var. Bununla birlikte, ilginç bir tesadüf olarak, Büyük İskender ve son Dareios'un tahtlarına neredeyse aynı zamanda (MÖ 336) geldiğini söyleyebilirim; sadece Dareios'un krallığı birkaç hafta önce ilan edilmişti; ama Amyntas'ın (suikastçılardan biri) Pers Sarayında iyi karşılanmasına rağmen Dareios'u Philippos'un öldürülmesiyle ilişkilendirecek herhangi bir kanıt olduğunu düşünmüyorum; üstelik Bagoas'ın elinde olsaydı, muhtemelen böyle bir duruma engel olurdu.

Çok geçmeden gerçekleşen büyük savaş için Dareios'un hazırlıksız olduğu açıkça belirtilebilir; ancak (ölümünden önce Philippos'un Yunan başkomutan seçilmiş olmasına rağmen) İskender'in gençliğinin vermiş olduğu enerjiyle savaşın hemen başlamasından şüphe duymuş olabilir. Yine de iyi gözlemleyenler, İskender'in ilk seferlerinde bile, gelecekteki başarıları için parlak bir kehanet sunacak biçimde dikkate değer yetenekler gösterdiğini fark etmiştir. Dahası, Dareios açıkça enerjiden yoksundu; çünkü kendisini Yunanistan ve Küçük Asya'nın hoşnutsuz halklarının başına getirilmiş ya da Philippos'un anısına lanet okuyan birtakım devletleri parayla bağlamış olsa da ve hatta Makedonya'nın artan egemenliğinden nefret etse de İskender ona karşı bir ordu kuracak ve bu ona kan ve hazine açısından çok pahalıya mal olacaktı. Bununla birlikte, Dareios genç düşmanının gerçek karakterini sonunda öğrendiğinde, hemen canlandı, Küçük Asya satraplarını en iyi birlikleriyle takviye etti ve geniş çapta paralı asker toplama emri verdi. Çok bilgili ve yetenekli bir

adam olan Mentor'un kardeşi Memnon'a Çanakkale Boğazının komutasını ve satraplık rütbesini verdi, aynı zamanda ona etkili bir Yunan kuvveti sağladı. Ancak Memnon'un ilk başta bazı küçük başarıları olsa da ilişkili olduğu satrapların gamsızlığı ve aşırı saflığı, bu avantajları bir kazançtan ziyade bir kayıp haline getirdi, çünkü bunlar Persleri İskender'in öngörülen işgaline razı olmaya teşvik ediyorlardı: dolayısıyla, İskender'inin en az iki katından daha fazla sayıda gemiye sahip olmalarına rağmen, Makedon kralının direnmeden 30.000 piyade ve 4.000 ila 5.000 arası at ile Mysia'ya ilerlemesine izin verdiler. Hepsi bu kadar da değildi: Mentor'un geri çekilip ülkeyi Makedonların önünde yakıp yıkmaları yönündeki mantıklı tavsiyesinin aksine, onlar mümkün olan en kısa sürede bir meydan muharebesi yapmaya karar verdiler, bu elbette akıllıca değildi, ancak aynı zamanda İskender'in hızlılığının onun en akıllıca planlarını bile bozması muhtemeldi. Savaşmaya karar veren Pers liderler, ilk muharebe alanı olarak, Kaz Dağı'nın kuzey tarafından Marmara Denizi'ne akan Biga Çayı'nın yanındaki yamaçları seçtiler. Rusların Alma'da yaptığı gibi akıllıca seçilmiş bir pozisyon oldu*.

İskender gelir gelmez, Parmenion'un tavsiyesine karşı çıkarak, nehri geçmek ve diğer tarafta savaş düzeninde olan Perslere saldırmak için derhal emir verdi; nehir genellikle sığ olmakla birlikte, yer yer derin çukurlara ve oyuklara sahipti; İskender'in birlikleri bu yolculukta ciddi zorluklarla karşılaştıklarından esas olarak cüretkârlıkla başarı sağlanmış bir saldırıydı. Savaş hararetili bir mücadeleyle başladı ve Memnon sağ tarafta Amyntas ve Ptolemaios'u nehre sürdü; ancak, İskender'in kişisel cesareti, burada devreye girip günü yeniden canlandırırken başka yerlerde direniş daha azdı. Görünüşe göre Yunan paralı askerleri, boyunlarına yular bağlanmış gibi

* Kırım Savaşı'nın muharebelerinden biri. (ed.)

çaresizlik içinde savaşıyorlardı ve bu cesur adamları bulundukları pozisyonlarda zorlamak için Makedon savaş birliklerinin uzun mızraklarının gücüne ihtiyaçları vardı. Kayıtlara göre sadece 115 Yunana karşılık 22.000’den fazla Persin ölmesi inanılmaz görünebilir, ancak tarihçiler bu konuda hemfikir: İskender’in seferlerini yazanların çoğu Makedonlar olduğu için, onların yalnızca kendi kabilelerinin, İskender’in “yoldaşlarının” ya da muhafızlarının ölümünü kaydettiklerini varsayabiliriz. Bununla birlikte, her ne olursa olsun, Granikos (Biga), Makedonlar için tam bir zaferdi, Pers İmparatorluğu içinse çok sayıda yüksek rütbeli subayın can verdiği ezici bir yenilgi oldu. Aynı zamanda, pratikte tüm Batı Küçük Asya’yı işgalci orduya açık hale getirdi, daha sonra gerçekleşen birkaç kuşatma nispeten daha az önem arz etti: aslında, on iki ay sonra, İssos’un unutulmaz zemininde İskender’le ikinci kez karşı karşıya gelene kadar Dareios başka büyük bir kuvvet toplayamadı. Frigya’nın başkenti Gordium’da İskender birliklerine ilk kez birkaç ay dinlenme izni verdi; ama ertesi baharın başlarında, Memnon’un ölümünü işitince –ki bu aynı zamanda Dareios’un planlarının bozulduğu anlamına geliyordu– yeniden ilerledi. Memnon yaşasaydı, şüphesiz İskender’e arkadan saldıracaktı.

Dareios, Amyntas’ın karşı çıkmasına rağmen, açık alanda tekrar düşmanı ile karşılaşmak, ikinci bir eylem planıyla mücadeleye ederek daha fazla ilerlemesini durdurmak konusunda kararlıydı. Bu niyetini gerçekleştirmek amacıyla Kilikya dağ zincirinin üst tarafındaki dar yolu geçerek, İskender’in bulunduğu mevzinin batısına doğru ilerlemesi dikkat çekicidir; böylelikle Yunanları arkadan kıştırıp tüm yaralı yatanları katletti. Bununla birlikte başarısı kısa sürdü çünkü İskender hemen geri döndü ve iki ordu, İskender’in nispeten küçük bir gücünün bile tamamen alt edilemeyeceği bir mücadele için İssos’un darboğazında buluştu. Arrianos, “Tanrı Yunan

tarafında olduğunu, böyle bir eylemi yürütmesi fikrini Dareios'un kalbine koyarak, ilan etti" diye belirtir. Takip eden büyük savaşın detaylarına burada giremiyorum; yalnız şu kadarını söyleyebilirim ki İskender büyük bir zafer kazandı ve Dareios, karısını, annesini ve tasarrufunda bulunan her şeyi arkasında bırakıp alandan kaçtı. Burada, Granikos'ta olduğu gibi, bir Pers süvari birliği dışında, yalnızca Yunan paralı askerleri Makedonyalılara gerçek bir direniş gösteremediler. Savaşın kaybı, çoğunlukla, Makedonların, tartışmasız, kralın yanındaki Yunan askerlerinden üstün olduğu gerçeğinden kaynaklanıyordu. Yine de bu askerler de cesurca savaştı ve bozuk zeminden faydalanarak, ilk başta Makedon birlikleri içinde bir parça da olsa kargaşa yaşatmayı başardılar.

Ancak, her ne kadar İssos çatışması ezici bir zafer olsa da Pers İmparatorluğu'nu İskender'in egemenliğine sokmaya yetmedi; iyi yönetildiği takdirde küçük bir Yunan kuvvetinin, doğunun bir araya getirebileceği en güçlü düşmana karşı bile eşsiz bir biçimde üstün olduğunu gösterebilmek için açık ovalarda Pers kralının güçlerinin her kolunun tam olarak kullanabileceği başka bir savaşa ihtiyaç vardı. Bu savaşın gerçek önemi, İskender'in sadece Dareios'un birliklerini değil, Güney Yunan birliklerini de fethetmesiydi çünkü cumhuriyetçi grupların ona karşı duydukları amansız kin yüzünden, liderleri de savaşa hazırды. Ancak hayatta kalanların mücadele gücü tamamen kırılmıştı. Sparta Kralı Agis, bunların 8.000'ini bir araya getirdi ve nefret edilen İskender sonunda zafer kazanana kadar ona kanlı bir savaşa mal oldu. Gerçek şu ki, İssos Muharebesinden sonra, Şam'daki hazineyi güvence altına almak için Parmenion'nun ayrılmasıyla, İskender zaferini sürdürme yolunda anlaşılan pek bir şey yapmadı; ilk bakışta Suriye'ye ilerleyerek, Sur, Yafa ve Gazze'yi kuşattıktan sonra Mısır'a ineceği değersiz bir oyun için rotayı çevirmiş gibi görünüyordu. Ancak İskender'in ey-

lemlerinin genel dürtüsü yanlış anlaşılmalıdır. Önceki yüzyıl boyunca Pers İmparatorluğu'nu taktiklerini ya da ne kadar Pers altınının onun ilerlemesini durdurabileceğini ondan iyi kimse bilemezdi: Dolayısıyla zapt edilmemiş olan Sur'un başına bela açabileceğini hatta Sur'un düşüşünün Mısır'ı da kapsayacağını düşünmüş olmalı. Bu iki yer bir kez güvence altına alındığında, onların donanma desteğinden faydalanan Yunanistan'daki düşmanlarının durdurulması da kesin olacaktı. Böylece MÖ 333 Kasım'ındaki İssos Savaşından sonra İskender yirmi ayını Fenikelilerin düşürülmesine, Sur ve Gazze'nin* kuşatılmasına, Mısır'ın işgaline, vaha ve Ammon-Zeus Tapınağı ziyaretine adanmıştır. Bu sürecin hikmeti, apaçık ortadadır. Pers İmparatorluğu'nu Fenike ve Mısır'dan mahrum bırakarak (denize tek çıkış bölgeleri), İskender, Persler ve Yunanlar için çok faydalı olan Yunanistan ile bağlantıyı etkili bir biçimde durdurmuş oldu. Tutuklanmadan ya da başarılı ve muzaffer seferleri tepetaklak olmadan önce çok sık yaşadıkları Pers "okçuların" müdahalesinden korkmalarına gerek kalmadı.

Perdenin son kapanışından önce, Dareios İskender'e iki kez barış önerisinde bulundu, ancak öneri kibirli fatih tarafından reddedildi. Eğer Dareios şahsi bir talepte bulunsaydı, Yunan işgalci gerekli saygıyla karşılanacağını ilan etmişti; ama boyun eğme mutlak olmalı ve İskender tüm Asya'nın kralı olarak fanınmalıydı. Pers kralının, en son safhada bile, kişisel

* Gazze kuşatmasından sonra, İskender, üzerine çok fazla tartışma olan, Kudüs'ü ziyaret etti. Yine de böyle bir yolculuk ve oradaki eylemleri olağan alışkanlıklarıyla uyuyor. Yahudi geleneklerine göre tapınakta bir kurban vermesi, "her milletin tanrılarına en yüksek saygıyı gösterme" sabit alışkanlığının sadece bir başka biçimiydi. Bu nedenle, söylendiği üzere, Bonaparte'ın Türkleri veya Arapları memnun etmek için İslam'ı benimsemiş olması gibi, İskender Yahudiliği benimsemedi. Dahası, belki de ilk başta, Yahudileri Perslerle duydukları sempati nedeniyle cezalandırmayı amaçlıyordu.

olarak aşağılayıcı hissetmiş olabileceği koşulları reddettiğini belirtmeye gerek var mı? Bu nedenle her iki taraf da savaşı yenilemeye karar verdi; en azından burada Dareios, kalitesizliğiyle bilinen birliklerini yetenekli saldırganlarıyla bir eşitlik sağlayacak biçimde oluşturmayı ihmal etmedi. Dareios, sonuncusu olacağını bildiği mücadeleye hazırlanırken, imparatorluğunun en uzak eyaletlerinden birliklerini bile topladı. Yirmi beş ulus onun silahlanma çağrısına uydu ve her zaman ki süvari, piyade ve savaş arabalarının yanı sıra, Batı Asya'da ilk kez fillerin de savaş alanında dizildiği söyleniyor.

Suriye'de kışı geçiren İskender, Mezopotamya ovalarını aşip Ninova'nın yaklaşık otuz ya da kırk mil yukarısından Dicle'yi sorunsuz geçti; Dareios ile ilk olarak (Ekim MÖ 331'de) şiddetli ve inatçı bir savaşın yapıldığı Gaugamela köyü yakınlarında çarpıştı.* Anlatıldığına göre, bu olayda İskender Dareios'a o kadar yakındı ki, bir cirit darbesiyle arabacısını yere vurdu. Doğal olarak Dareios'un düştüğüne dair bir haber yayıldı; ama gerçek şu ki, yükünü Arbela'da (Erbil) bırakan Pers hükümdarı, belki de savaşı yenileme umuduyla oraya geri çekildi. Bununla birlikte, Arbela'da daha başarılı olamadı ve Suriye satrapı Mazaeus kararlı bir duruş sergilemiş olsa da günün muharebesi kısa sürede kaybedildi ve müthiş bir kayıptan sonra Pers ordusundan geriye kalanlar, aceleyle Zap Suyu'nu geçti. Arrianos'un "o kadar korkmuştu ki, ilk kaçan o oldu" sözlerini harfi harfine doğru kabul etmedikçe Dareios'un kişisel davranışı büyük ölçüde suçlanamaz, ancak bu olası değildir; Profesör Rawlinson'ın gözlemlediği gibi, "Arbela, İssos gibi, savaşan askerler tarafından kazanılmadı; bu, askerlerden çok liderlerin zaferiydi". İskender'in çapraz ilerlemesi, böylece Pers hattını kırması ve en iyi süva-

* Savaş, başladığı yer olan Gaugamela'nın 20 mil güneybatısında bulunan Arbela'dan (Erbil) adını almıştır.

rilerinden bazılarının ve açıkta bırakılan birliklerin alanı derhal işgal etmesi, mücadelede belirleyici oldu. Doğal olarak, Pers ordusu bozguna uğratıldı ve Dareios, inisiyatif almak için değil, geri dönüşü olmayan bir şekilde savaşı kaybettiğini gördüğü için kaçtı.

Arbela Savaşı, farklı bir imparatorluk olarak Pers tarihinin sonudur; 500 yıldan daha uzun bir süre yeniden canlanmayacaktı: bu tarihten itibaren, Kyros'un tacı Yunan veya Parth hükümdarlarının eline geçti ve tamamen bastırılmamışsa da hükümdarların yerel yönetimi, önce Yunan Seleukos İmparatorluğuna ve ardından daha baskıcı ve düşmanca davranan Parth İmparatorluğuna bağlı olarak yalnızca küçük Pers vilayeti üzerinde hüküm sürdü. Daniel'in kehaneti eksiksiz gerçekleşmişti. "İşte, batıdan bir teke geldi ve yere basmıyordu ve tekenin gözleri arasında çarpıcı bir boynuz vardı. Ve ırmağın yanında durduğunu gördüğüm iki boynuzu olan koça geldi ve gücünün öfkesiyle ona doğru koştu. Öfkeyle saldırdığını, koça vurup boynuzlarını kırdığını gördüm. Koçun tekeye karşı duracak gücü yoktu; teke koçu yere vurup çiğnedi. Koçu onun elinden* kurtaracak kimse yoktu."

•

* Daniel 8:5-7.

· III ·

Daniel

Pers ülkesiyle ilgili herhangi bir açıklama, belki de putperest tarihin ve gelecek bir Mesih'in kehanetleriyle herkesten daha fazla bağlantılı olan Yahudi Daniel'in dikkate değer öyküsü göz ardı edilirse eksik olmaktan öteye geçecektir. Bu nedenle burada, Eski Ahit'teki anlatıyı harfi harfine doğru kabul ederek, Daniel hakkında bilinenleri kısaca belirteceğim yine de eğer onun kehanetlerinden bazılarının gerçekleştiği kabul edilirse, diğerlerinin yazmış olduklarının, olaylarla ilgisi olmayan bir çağdaşın anlatımı olarak, sonradan kurnazca uydurulmuş hikâyeler olarak açıklanabilir mi sorusunu da tartışmayacağım. Gerçekten de Daniel kitabının çekici yanı, hiçbir tavize izin vermemesi, bir bütün olarak doğru ya da bir bütün olarak yanlış olması gerektiğidir. "Rüya belli, yorumu da şüphesiz doğrudur." bana göre, Tanrı'mızın kendi sözlerinin doğru olduğu iddiası kadar kesin ve tatmin edici bir ifadedir.

Daniel hakkında işittiğimiz ilk şey, (Nebukadnezar'ın Kudüs'e karşı ilk seferinde) kralın yanında yetiştirilmek üzere "kusursuz, ayrıcalıklı ve her bilgelikte hünerli olan çocuklardan" biri olarak seçildiği ve üç yıllık bir süre boyunca

“kendisine Keldani ilim ve irfanının öğretildiği” yönündeki ifadesidir.* Daniel daha sonra, kralın, putlara sunulan et ve şarabı murdar olmasınlar diye yemeleri için onlara sunduğunu; kendisinin ve diğer bazı çocukların ise nasıl reddettiklerini; yine de sadece baklagil ve su ile beslenmelerine rağmen, on günün sonunda nasıl “yüzlerinin, kralın etiyle** beslenen tüm çocuklardan daha güzel ve daha şişman görüldüğünü” anlatır. Bir süre sonra, onların kralın huzuruna çıkarıldığını ve “sorduğu tüm zekâ ve akıl gerektiren sorularda, onları kendi ülkesinde*** bulunan tüm sihirbazlardan ve astrologlardan on kat daha iyi bulduğunu” öğreniriz.

Tanrı’nın Daniel ile birlikte olduğuna dair ilk doğrudan kanıt, MÖ 603’ta Nebukadnezar’ın ikinci yılında gerçekleşti. Kralın, bir gece uyandığında hatırlayamadığı bir rüya gördüğünü öğreniyoruz ve Keldani kâhinleri ona rüyanın ne olduğunu ya da nasıl yorumlanacağını söyleyemeyince, Daniel sadece rüyasını anlatmakla kalmadı, bir de yorumladı.**** Kralın kâhinlerine karşı öfkesi kandırıldığını fark eden tipik bir insanın verdiği tepkiydi. “Kesin olarak biliyorum ki zaman kazanmaya çalışıyorsunuz, çünkü görüyorsunuz ki o rüya benden gitti” ama, “rüyayı bana bildirmediğinizden, zaman kazanmak adına önümde yalan ve saçma sözler hazırladığınız için size uygulanabilecek tek bir hüküm vardır.” Buradaki nokta, Daniel’in, yorumunun diğer kâhinler üzerindeki herhangi bir kişisel üstünlüğünden kaynaklanmadığına dair belirgin iddiasıdır: “Bana gelince,” diyor, “bu sır bana, diğer canlılardan daha fazla bilgiğe sahip olduğum için değil, yorumu siz krala bildireyim diye verildi ve siz kalbinizde olanı bilmelisiniz.” Gerçekten de o zaman krala okunan ders,

* Daniel 1:4.

** Daniel 1:15.

*** Daniel 1:30.

**** Daniel 2:29.

yüzyıllar önce Babil kulesinin inşaatçılarına ve daha sonra yine kralın kendisine, Dura Ovasına büyük heykeli yaptırdıktan kısa bir süre sonra okunan dersle aynıdır. Aslında, bu tür eserler, ne kadar heybetli olursa olsun, kralın evrensel imparatorluğunun zayıf bir ifadesiydi. Nebukadnezar'ın yanıtı, "Madem bu sırrı açıklayabildin, Tanrının gerçekten tanrıların Tanrısı, kralların Efendisi" dedi, "Sırları açığa çıkaran O'dur." Bu, az önce duyduğu olağanüstü vahiyden etkilenmiş ve bu nedenle Daniel'in Tanrısını şimdiye kadar işittiği en büyük tanrı olarak kabul etmeye hazır olan bir putperestin içten sözüdür.

Daniel, bunun sonucunda "Babil ilinin valisi ve Babil'in* bütün bilgilerinin başı" ilan edildi ve ayrıca, sürgündeki arkadaşları, üç genç Yahudi, Şadrak, Meşak ve Abed-Nego'nun kendisiyle görüşmelerine izin verildi. Böyle bir konum, yerli rütbelilerin haset ve nefretine yol açmıştı; Daniel ve arkadaşlarını kralın gözünden düşürmek için yaptıkları her değersiz plan, kralın bir köleyi terfi ettirme fikrini hızlandırmış oldu. Kısa bir süre sonra, yapılan planların sonucu olan "kızgın ateşli fırın"dan** Daniel'i belki de yüksek rütbesi korudu; olayların gidişatı, doğulu despotların en büyüğünden beklediği üzere, arzu ettiği gibi olmadı; insanüstü yollarla gayesi engellendiğinden sonsuza kadar sessizliğe gömülmek istedi. Başka türlü davransaydı, Nebukadnezar'dan daha değersiz olacaktı; onun böyle davranması, aslında, tüm anlatının doğruluğunun bir kanıtıdır. Gerçekten de onu terbiye eden güç, karakteriyle mükemmel bir birlik içindedir. "Şadrak, Meşak ve Abed-Nego'nun Tanrısı'na övgüler olsun! İşte buyuruyorum: Hangi halktan, ulustan ya da dilden olsun, Şadrak, Meşak ve Abed-Nego'nun Tanrısı'ndan saygısızca

* Daniel 2:48.

** Daniel 3:15.

söz eden herkes paramparça olacak, evleri çöplüğe çevirecek. Çünkü böyle kurtarabilen başka bir tanrı yoktur.” Putperest kral henüz tüm gerçeği ayırt edemiyordu; güvendiği Bel ve Nebo’nun insan eliyle yapılmış tanrılar olduğu gerçeğini kabul etmesini sağlamak için ilahi gücün daha fazla tezahürüne ihtiyacı vardı.

Nebukadnezar’ın bir sonraki bildirisi kendi sözleriyle anlatılıyor. “Ben, Nebukadnezar, evimde huzur, sarayımda* gönenç içindeydim.” Ve böylece, görkemli yaşamın zirvesinde Tanrı’yı unuttu. Daha önce olduğu gibi, bir rüya gördü: Dallar göğe uzanan büyük bir ağacın geriye hiçbir şey kalmayacak şekilde kesildiğini gördü. “Ama köklerin bulunduğu kütüğü demirle, tunçla çevreleyip yerde, otların içinde bırakın.”*** Bu rüyayı yorumlayan da yine Daniel oldu ve Nebukadnezar’ın bir süre için aklını yitireceği ve “yabanıl hayvanlarla” yaşayacağı konusunda kehanette bulundu. “Ve bütün bunlar” diye eklenir, “kral Nebukadnezar’ın başına geldi. On iki ay sonra kral Babil Sarayı’nın damında geziniyordu ve dedi ki, “İşte onurum ve yüceliğim için üstün gücümle krallığımın başkenti olarak kurduğum büyük Babil!”****

Ama kibrinin cezası yakındı, Eski Ahit’teki anlatı şöyle devam eder: “Daha sözünü bitirmeden gökten bir ses duyuldu: Ey Kral Nebukadnezar, krallık senden alındı. İnsanlar arasından sürülecek, yabanıl hayvanlarla yaşayacaksın. Öküz gibi otla besleneceksin. Yüce Olan’ın insan krallıkları üzerinde egemenlik sürdüğünü ve krallığı dilediği kişiye verdiğini anlayıncaya dek yedi vakit geçecek.”***** Yine de hükmü, Tanrı’nın tüm hükümleri gibi merhametle yumuşatıldı, kralın kendisi şöyle dedi: “Belirlenen sürenin sonunda ben Nebu-

* Daniel 4:4.

** Daniel 4:13.

*** Daniel 4:28.

**** Daniel 4:31.

kadnezar gözlerimi göğe kaldırdım ve kendime geldim. Yüce Olan'ı övdüm. Sonsuza dek Diri Olan'ı onurlandırıp yüceltim... O anda aklım başıma geldi. Krallığının yüceliği için onurum ve görkemim bana geri verildi... Krallığıma kavuştum, bana daha büyük yücelik verildi.”*

Bu örnekte, Mukaddes Kitap'taki ifadeyle paralel yerel bir belge bulabilseydik, fazlasıyla ilgi çekici olurdu; bir zamanlar, M. Oppert, Hindistan devlet kayıtlarında Nebukadnezar'ın büyük çivi yazılı yazıtında buna bir gönderme bulunduğunu düşündü. Ancak Asurolojinin gelişmesi bu fikrin hatalı olduğunu göstermiştir. Bu nedenle Daniel'in ifadeleri, şu anda kralın hastalığı ve iyileşmesiyle ilgili tek belgedir.

Nebukadnezar'ın iyileşmesinden yaklaşık üç ya da dört yıl sonra ölümünün ardından yirmi üç yıl boyunca Daniel'den bir daha haber alamıyoruz; fakat Yeremya'nın kehanetleri (kayıtları?) aradan geçen zamanı doldurur ve krallık yönetiminin, Nebukadnezar'ın doğrudan soyundan gelenlere geçişini teyit edilmiş olur.**

Daniel beşinci bölümünde hemen Belşatsar'a ve “Medli Dareios” ordusunun korumasız nehirlerden sessizce Babil'e girdiği o unutulmaz geceye geçer. Kendisi için sadece şunu ekler: “Böylece Dareios'un ve Pers Kyros'un*** krallığı döneminde Daniel'in işleri iyi gitti.” Başka bir deyişle, yetmiş yıl-

* Daniel 4:34. Nebukadnezar'ın hastalığının, hastanın bilincini koruduğu, ancak kendini bir hayvan olarak gördüğü “likantropi” adı verilen nadir bir hastalık türü olduğu varsayılır. İlk olarak dördüncü yüzyılın Yunan hekimi Marcellus tarafından fark edildiği söylenir. İçeride dönük bilincin ve onunla birlikte duanın gücünün hâlâ devam ettiği birçok vaka kaydedilmiştir. Dr. Browne, kişisel kimlik fikrinin nadiren zayıfladığını ve asla sönmediğini söylüyor, “Kendisini Mesih ya da Aziz Paul ilan eden, James Thomson olarak gören ve tanrı kavramını hiç anlamamış gibi düzenli olarak halka açık ibadetlere katılan adamlar gördüm.”

** Yeremya 27:7; 2. Tarihler 36:20.

*** Daniel 6:28.

lık tutsaklık boyunca hayatta kaldı, hatta “Kral Belşatsar’ın saltanatının üçüncü yılında” Şuşan’da (Susa) “kralın işlerini”^{*} yürüttüğünü de kendisinden öğreniyoruz. Daniel’le ilgili bu kısa notu bitirirken, onun hayal gücünün, rüyalarının ve kehanetlerinin, tercümelemleri çoğunlukla kabul görmüş, bir listesini vermenin faydalı olabileceğini düşünüyorum; Ancak bu liste, Maitland, Faber veya Elliot gibi yazarlar tarafından kabul edilen veya reddedilen özel kehanet teorilerinden herhangi birine atıfta bulunmadan, tamamen genel olmayı amaçlamaktadır.

1. Nebukadnezar’ın^{**} ikinci yılında, MÖ 603: Dört Büyük Monarşiyi temsil eden simgenin kraliyet rüyasının açıklaması.

- a. Altın baş – Asur-Babil İmparatorluğu
- b. Gümüş göğüs ve kollar – Med-Pers İmparatorluğu.
- c. Pirinç göbek ve kalça – Asya, Mısır ve Suriye’deki Makedon yönetimi.
- d. Demirden bacaklar, demir ve kilden on parmak – Roma’nın gücü, güç ve zayıflığın karışımı.
- e. Figüre zeval veren, elsiz, canlı kayadan yontma taş – Kurtarıcımızın manevi krallığı.

2. Tarihi belirsiz olmakla birlikte Nebukadnezar’ın saltanatı: –Kralın ikinci rüyasının yorumlanması; bir süreliğine bilincini yitireceği, ancak daha sonra geri kazanacağı iddiası^{***}.

3. Belşatsar’ın ilk yılında, MÖ 540^{****}: –Dört yaratık rüyası

* Daniel tarafından Susa ziyareti “Belşatsar’ın üçüncü yılında” olarak, yani bitmemiş üçüncü yılın sonunda, tarihlendirilir; bu alışılmadık sayılmayacak bir referans tarzıdır. Bay Loftus’un çizimini verdiği, antik kentin kalıntılarının altında bulunan Daniel’in sözde mezarı (Orta Çağ’a ait bir yapı olmasına rağmen), o civarda peygamberin gömülmüş olduğu iddiasıyla hâlâ yüzlerce Yahudi hacı tarafından ziyaret edilir.

** Daniel 11:32.

*** Daniel 4:25.

**** Daniel 7:2.

(genellikle dört imparatorluğu temsil ettiği düşünülür), dördüncü yaratık üzerine “Eski Zaman” hükmü ve gelecek olan “Ademoğlu” krallığının duyurusu. Yuhanna’nın Vahiy Kitabı gibi bu kehanetin de bir kısmı henüz gerçekleşmemiş olabilir. Ancak bununla birlikte sabırla beklememiz gerektiğini ve günün birinde bizim için Yeşaya’nın elli üçüncü bölümü kadar açık bir hale geleceğine inanıyorum.

4. Belşatsar’ın üçüncü yılında*: Şuşan’da Daniel’in bir koç ve bir teke (Med-Pers ve Makedon imparatorluklarının sembolleri olarak kabul edilirler) arasındaki savaşa tanık olduğu bir görüntü. Koçun iki boynuzu vardır, bunlardan uzun olanı “sonra çıkan”*** boynuzdur – keçinin “çarpıcı” boynuzu açıkça İskender’dir ve haleflerinin dört ana krallığı, onu takip eden dört boynuzla gösterilir.

5. Med Dareios’un birinci yılında MÖ 538-7: Daniel bir görüntü görüyor, ama nerede olduğunu bilmiyoruz: bununla birlikte, Yeremya’nın yetmiş yıl boyunca tutsaklığın dayanıklılığına ilişkin kehanetini inceledikten sonra, “oruç ve dua yoluyla Tanrı’yı aramaya koyuldu”****. Yakarışlarına, Cebrail**** melek (veya Tanrı adamı) aracılığıyla (aynı melek daha sonra Zekeriya’ya da bildirdi.), döneminin hemen başladığını bildiren Tanrı’dan doğrudan cevap aldı. Bu, Kudüs’teki tapınağın yeniden inşasından, Kurtarıcımızın yeryüzündeki görevinin tamamlanmasına kadar geçen ünlü “yetmiş hafta kehaneti-

•

* Daniel 8:3.

** Persepolis’teki heykellerde, gözlerinin arasında “çarpıcı” bir boynuz bulunan böyle bir keçi görülebilir. Ayrıca üçüncünün Yunan krallığında “küçük boynuz”un, Antiochus Epiphanes’te olduğu gibi, imparatorluğun dördü bölümlerinden birinden geldiğini söyleyebilirim; ama dördüncü ya da Roma İmparatorluğu’nda “küçük boynuz onların arasında çıktı” (bölüm 7:9) ve üçünü yok etti. Sembolde böylesine çarpıcı bir farklılık, simgelenen şeye uyan farklılığı ima eder.

*** Daniel 9:2.

**** Daniel 9:21.

dir". (veya 490 yıl). Başlama tarihinin (Dr. W. Smith tarafından ileri sürüldüğü üzere) "Artakserkses Longimanus'un MÖ 457'deki nihai ve etkili fermarı" olduğu varsayılırsa, Kurtarıcımızın MS 33'teki ölümü tam olarak 490 yıl olarak sayılabilir. "Yetmiş yedi" yıllar olarak kabul edilebilir, tıpkı "Sebt" kelimesinin genellikle Sebt yılı için kullanılması gibi; tüm ifade o zaman yetmiş Sebt yılı* döngüsü anlamına gelir.

6. Kyros'un üçüncü yılında, MÖ 536: Patmos'taki St. John'a** çarpıcı bir benzerlik gösteren Hiddekel veya Dicle kıyılarında bir görüntü. Çoğu, muhtemelen hâlâ çok uzak olan konulara atıfta bulunduğu için belirsizdir.

Daniel'in bu kısa bildirisini sona erdirirken, belki de kendisi Tutsaklıktan dönüşü anlatmadığı için, hikâyesine dair şüphelerin olduğunu eklemeliyim. Ancak tarihi yazmak Daniel'in görevinin bir parçası değildi, sadece gördüklerini ve bildirmesi söylenen kehanetleri kaydetmesi gerekiyordu.

* Daniel 11. bölümün tamamı. (Med Dareios'un ilk yılında) bazıları dikkate değer derecede küçük olan kehanet ayrıntılarıyla doludur ve 12. bölümde Daniel, "Bu mucizeler ne zamana kadar sürecek?" diye sorduğunda ona şöyle dendi, "Sen git, Daniel. Bu sözler son gelinceye dek saklanıp mühürlenecek."

** Daniel 10:4.

. IV .

Pers Anıtları

Şimdi, en eski döneminden Akhaimenes ya da yerli kralların İskender'in fethi ile devrilmesine kadar olan Antik Pers tarihinin kısa bir taslağını verdikten sonra, aynı ırka ve döneme ait belli başlı anıtlar ve yanı sıra onları inşa edenlerin görkemi de açıkça kanıtlayacak bilgiler vermeye devam edeceğim. Anıtlarla birlikte, onlarla bağlantılı çiviyazısı yazıtlara da dikkat çekeceğim, çünkü çiviyazılarının yorumları hem Eski Ahit'e hem de putperest tarihe fazlasıyla ışık tuttu ve daha önce aydınlatılamayan bazı zorlukları ortadan kaldırdı. Bu amaçla, ilk olarak, Antik Pers'in en eski kesin kalıntısı olan "Kyros'un Mezarı" olarak adlandırılan, tam açıklamasını ilk olarak, Bay Morier'in yaptığı ve onu Sir Robert K. Porter, Bay Flandin ve Coste'nin takip ettiği, ilginç yapıyı ele alıyorum.

Bu olağanüstü yapı, Murgab Ovasının ortasında, genellikle Kyros zamanında Pers'in başkenti olan Pasargad'dakiyle özdeşleştirilen bir alanda bulunur ve biçim olarak, İskender tarafından restore etmesi için gönderilen Aristobulus'un "bir kaide üzerinde bir ev" dediği şeye oldukça benzemekle birlikte, diğer kral mezarlarından veya bilinen diğer Pers eserlerinden farklıdır. Bu mezar, muazzam büyüklükte beyaz mermer

kare bloklardan inşa edilmiş, farklı yüksekliklerde yedi basamaklı bir kaide üzerinde duran bir yapıdır: Her iki ucunda alınlık bulunan taştan çatısı ile çarpıcı bir biçimde bir Yunan tapınağını andırıyor. Her tapınak gibi, pencereleri yok; sadece her iki ucunda on bir fit uzunluğunda, yedi fit yüksekliğinde ve genişliğinde, şüphesiz Arrianos'un, Kyros'un altın tabutunun ilk olarak yerleştirildiğini söylediği oda olan bir hücreye açılan alçak, dar bir kapı aralığı var. Ancak mezar, Aristobulus'un ziyaretinden önce, Polymakhos ve diğerleri tarafından yağmalanmış ve İskender bu saygısızlığa çok içerlemişti. Baş failinin, Pellalı ve yüksek rütbeli bir Makedon olmasına rağmen, idam edilmesini emretti. Şu anki yerden yüksekliği yaklaşık otuz altı fittir ve tabanı kırk yedi fit uzunluğunda ve kırk üç fit dokuz inç genişliğinde bir paralelkenar oluşturur. Mezarın çevresi, bir zamanlar mezarın kendisini çevreleyen muhtemelen bir revak veya avluya ait birkaç sütunlu bölmenin parçalanmış kalıntılarının bulunduğu dikdörtgen bir alandır.

Bu yapının Kyros'un mezarı olduğunu öne süren ilk kişi Bay Morier'dir ve iddiası, mezarın yanında duran, yaklaşık on beş fit yüksekliğinde, yekpare bir sütunun kenarına oyulmuş ve çiviyazısının üç biçiminde yazılı olan bir alçak kabartmanın keşfiyle doğrulanmıştır: "Ben Akhaimenes kralı Kyros." Son derece merak uyandıran bu kabartma, (şu anki yekpare taşın yerden yüksekliğiyle neredeyse aynı yükseklikte) Mısır başlığı takmış devasa kanatlı bir adam şeklinde uzun boylu bir figürü temsil ediyor. Ker Porter'ın mükemmel bir gravürünü verdiği bu figürün bir zamanlar Kyros'un bir portresi olduğu düşünülüyordu: daha büyük olasılıkla iyi bir dehanın temsili. Aynı kısa yazı, civardaki diğer levhaların bazılarında tekrar yazılmıştır.

Bu yazının Prof. Heeren tarafından yapılan ilk yorumunun tarihi çok ilginçtir. Seçkin bir bilgin olan Dr. Grotefend,

uzun süredir çiviyazısıyla yazılmış yazıtları deşifre etmeye çalışıyordu, ancak o zamanlar Avrupa'da kendi varsayımsal alfabetini karşılaştırmak ve test etmek için yeterince malzeme olmaması nedeniyle, zayıf bir başarı elde etmişti. Yoğun çalışmalarıyla meşgulken, dört kelimelik bir kitabeyle karşılaştı. Persepolis'ten aldığının diğerleriyle benzerliğine dikkat edince, ikinci kelimenin bir isim, üçüncü ve dördüncülerinse atıfta bulunulan kişinin unvanları olduğu ihtimalini düşündü. Kısa bir süre sonra, Morier'in seyahatlerinin Fransızca çevirisinin bir kopyasını elde etti ve incelerken aynı yazıtın ve benzerlerinin bulunduğu yerin Pasargad'dan başka bir yer olmadığı ve yazıtın üstünde dikkati çeken tek yapının Kyros'un mezarı olduğunu şaşkınlık içinde gördü.

O zamandan bu yana bu yazıt Profesör Lassen ve Sir H. C. Rawlinson tarafından dikkatle incelenmektedir. Profesör Lassen, Alman Şark Topluluğu dergisinde bu konuda başarılı bir makale yayımladı. Bu nedenle artık, yorumun doğruluğu konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ayrıca Bay Fergusson, mimari tarza bakıldığında, Kyros'un mezarı olmadığına dair kanıtların inandırıcı olmadığını belirtiyor. Bunun Akhaimenes dönemine ait bir yapı ve kesinlikle bir mezar olduğunu düşünüyor; etrafındaki her şey Kyros'a ait olduğu için, mezarın da ona ait olduğu açıkça tahmin edilebilir diyor; üstelik Arrianos'un tarif ettiği, İskender'in Aristobulus'a restore etmesini emrettiği yapıyı da olduğu gibi kabul ediyor. Ben bu iddiaları biraz daha ileri taşıyacağım; bina sıradan Yunan yapılarına çok benzediği için, bugün gördüğümüz yapının esas olarak Aristobulus'un restorasyonu olması imkânsız değil; hatta yapının Kyros hayattayken dikildiği varsayılırsa, Yunan ameleleri istihdam etmesi de aynı derecede mümkündür, dahası, Küçük Asya'daki savaşlarından sonra Yunan ustaları rahatça, Pers yapıları için getirmiş olabilir. Şunu da eklemeliyim ki, Onesikritus ve Salamisli Aristus, Yunan altı ayaklı

dize biçiminde, yukarıda belirtilen yazıtın neredeyse doğru bir çevirisini korumuşlardır ve bu da yazıtın Kyros'un kendi egemenliklerinin sınırlarının ötesinde bilindiğine dair güçlü bir ihtimal ortaya koyar.*

Tüm Akhaimenes kalıntılarının en değerlisi olan (bazı haritalarda Bisutun adı verilen) büyük Behistun anıtına geliyoruz. Behistun**, İran'da Kirmanşah yakınlarında, ovadan 1700 fit yüksekliğe aniden yükselen ve Bay H.C. Rawlinson'un belirttiği gibi, ilk Pers kabilelerinin kutsal amaçlarına benzersiz bir şekilde uygun, neredeyse dimdik bir dağın adıdır. Yunanlar tarafından *Bagistanon opos* adıyla biliniyordu ve elbette Zeus için kutsal olduğu söyleniyordu. Sir H. C. Rawlinson ayrıca, Ktesias'tan alınan Diodorus'taki temel betimlemenin coğrafi olarak açık olduğuna, ancak Semiramis ve yüz muhafızını temsil ettiği söylenen heykelleri artık ayırt edemediğimize dikkat çekiyor. Şu anda görünür olan tek şey, "çiviyazısıyla yazılmış yaklaşık bin satır" Dareios ve bastırdığı isyancıların alçak kabartmalarıdır.

Ovadan 300 fitten daha yüksekte ve dimdik bir tırmanışla çıkılan anıtın kalıcılığını sağlamak için büyük çabalar harcan-

* Aşağıdakiler, Kyros'un mezarı konusunda başlıca yetkinliğe sahiptir. Arrian, *Exped. Alex*, compared with Strab. xv. 3, 7. Morier's Journ. pp. 144 - 6. Ker Porter, i. pp. 498500. Rich, *Journey to Persepolis*, pp. 239 - 244. Fergusson, *Palaces of Nineveh and Persepolis*, p. 214. Flandin and Coste, *Voy. en Perse*, p. 157. Texier's Mem. ii. Pl. 82. Heeren, *Asiatic Nations*, vol. ii. p. 350. Curzon, *Persia and the Persian Question*, vol. i. pp. 563 - 566.

** Behistun'daki anıtlarla ilgili verdiğim bilgi, ilk tercümanı Sir Henry Rawlinson'un (o zaman Binbaşı) 1847'de Kraliyet Asya Topluluğu dergisi, x. ciltte yayımladığı makaleden alınmıştır. Tercüme edilmiş yazıtların alıntı yapılan kısmı, 1874 kendisi tarafından "Records of the Past", cilt. i. p. 111 -115'te yayımladıklarının nüshalarıdır. St. Petersburg'da, M. C. Kosowicz, tüm Pers çiviyazılı yazıtları içeren, "Inscriptiones Palaeo-Persicae Achaemenidarum" başlığı altında, son derece etkili bir cilt yayımladı, (1872). Bu cildin ön yüzünü oluşturan ve olduğu gibi Behistun kayasının yeni bir görünümünü sergileyen levhayı, bu çalışmaya borçluyum.

dığı açıktır. Oymacılar için bir yapı iskelesi kurulmuş olmalı. Yine, sadece kaya yüzeyinin yazıt için hazırlanması aylar sürmüş olmalı; çünkü bozuk yapısından gerekli cilayı vermenin zor olduğu taşın her bir alanında diğer parçalar işlenmiş; bağlantıları o kadar yakın ki bu marifeti tespit etmek dikkatli bir inceleme gerektiriyor. Bay H.C. Rawlinson şunları ekliyor: “Yazıya bir bitiş ve dayanıklılık kazandırmak için kullanılan çok sıra dışı bir aygıtla dikkat etmekten kendimi alamıyorum...kayanın oyulması tamamlandıktan sonra her bir harfin ana hatlarını netleştirmek ve yüzeyi doğa şartlarının etkisine karşı korumak için silisli bir vernik kaplama yapılmış. Bu vernik, altındaki kireçtaşı kayaya kıyasla son derecede serttir ve yirmi üç yüzyıldır birçok yerden damlayan sularla yıkanıyor. Kırık yüzeye yapışık tabletin altındaki kaya tamamen göz göz delinip tahrip olmasına rağmen karakterlerin biçimlerini yeterince belirgin bir şekilde gösteriyor.”

Kayanın üzerindeki kabartmalar, zamanla, ancak çok az zarar görmüş. Bir sıra halinde boyunlarından köleler gibi bağlanmış dokuz kişinin yerde yüzükoyun uzanan bir vücuda basan daha heybetli bir başka şahsa yaklaşmasını temsil ediyor. Tutsak oldukları varsayılan bu dokuz kişiden üçü kraliyete ait dökümlü elbiseler, geri kalanı ise dar kısa tunikler giyiyor. Kralın arkasında yaylı ve mızraklı iki savaşçı duruyor. Figürlerin genel uygulaması, Persepolis'teki kabartmalarından daha basittir; kral ve savaşçıları çok iyi boyutlarda, ele geçirilen isyancılar ise küçük boyutlu olarak simgelenmiş. Med kaftanı ve Pers tuniği dönüşümlü olarak ortaya çıkıyor. Heykelin tamamı açıkça bir zafer anıtıdır, çünkü hataya yer olmasın diye, bahsi geçen kişilerin isimlerinin yazılı olduğu tabletler, hükümdarın ve tutsakların üzerine konulmuş. Bir sonraki, bu yazıtların genel biçiminin bir örneğidir. Kralın başının üzerinde şunları okuyoruz: “Ben kralların kralı, kral Dareios’um, Pers kralı, eyaletlerin büyük

kralı, Hystaspes'in oğlu, Akhaimenes Arsames'in torunu. Kral Dareios diyor ki: Babam Hystaspes'ti; Hystaspes'in babası Arsames'ti; Arsames'in babası Ariyaramnes'ti; Ariyaramnes'in babası Teispes'ti; Teispes'in babası Akhaimenes'ti. Kral Dareios diyor ki: Bu nedenle bizler Akhaimenesler olarak adlandırıldık. Eski çağlardan geldik; eski çağlardan beri bizim ırkımızdan olanlar kraldı. Kral Dareios diyor ki: Irkımdan benden önce kral olan sekiz kişi var; ben dokuzuncuyum. Çok uzun bir zamandan bu yana kral olduk. Kral Dareios diyor ki: Hürmüz'ün lütfuyla ben kral oldum. Hürmüz bana imparatorluğu bağışladı. Kral Dareios diyor ki: Bunlar bana ait olan topraklardır; Hürmüz'ün lütfuyla onların kralı oldum; Pers, Susa, Babil, Asur, Arabistan, Mısır; denizden olanlar, (yani Akdeniz adaları), Sparta ve İyonya, Medya, Ermenistan, Kapadokya, Parth, Zarangia, Aria, Khorasmia, Baktriya, Sogdia, Gandara, İskit, Sattagydes, Arakhosia ve Maka, yirmi üç ülkenin tamamı."

Dareios, imparatorluğunun önceki durumu hakkında şöyle konuşuyor: "Kral Dareios diyor ki: Bu, ben kral olmadan önce benim tarafımdan yapıldı. Irkımdan gelen Kyros'un oğlu Kambyses olarak adlandırılan kişi, benden önce burada kraldı. Kambyses'in Bardes adında bir kardeşi vardı; Kambyses ile aynı anne ve babadandı: daha sonra Kambyses bu Bardes'i katletti. Kambyses, Bardes'i öldürdüğünde bu, devlet tarafından bilinmiyordu: sonra Kambyses Mısır'a gitti. Kambyses Mısır'a gittiğinde, devlet kötüye gitmeye başladı; sonra imparatorlukta, hem Pers'te, hem Med'de ve hem de diğer vilayetlerde yalan çoğaldı."

Düzmece Bardes olayı ya da Gomates isyanı hakkında şunları ekler: "Daha sonra, Gomates adında bir Magi bir adam vardı... yalan beyanda bulunarak, 'Ben Kambyses'in kardeşi Kyros'un oğlu Bardes'im.' diye seslendi. Sonra bütün eyalet isyan etti; Kambyses'ten ona, Pers'e, Medya'ya ve di-

ğer eyaletlere yayıldı Kral Dareios diyor ki: Magi Gomates imparatorluğunu ele geçirecek ne Pers, ne Med, ne de ailemizden hiç kimse yoktu. Herkes ondan çok korkuyordu. Eski Bardes'i tanıyan birçok insanı katletti; bu nedenle insanları katletti, 'Beni, Kyros'un oğlu Bardes olmadığımı anlamasınlar diye.' Ben gelene kadar Magi Gomates'e karşı çıkabilecek kadar cesur kimse yoktu. Sonra Hürmüz'e dua ettim; Hürmüz bana yardım etti. Ayın onuncu günü, Bagazadish, o gün bana bağlı adamlarımla (ya da birkaç adamla) o Gomates, Magi ve taraftarlarının önderlerini öldürdüm. Medya'nın Nisaea bölgesinde Sictakhotes adlı kalede onu öldürdüm; Onu imparatorluktan kazıdım. Irkımızdan koparılan, benim kurtardığım imparatorluğumuzu eski günlerde olduğu haline işte böyle getirdim. Magi Gomates'in yıktığı mabetleri yeniden inşa ettim. İmparatorluk için kutsal ilahileri ve (kurbanlık) ibadetleri yeniden başlattım ve onları Magi Gomates'in bu görevlerden mahrum bıraktığı ailelere emanet ettim. ... Magi Gomates'in ailemizin yerine geçmemesi için çalıştım." Sir H. C. Rawlinson, Magi gaspı ile taşradaki kısmi ve geçici karışıklık arasındaki nitelik farkını belirtmek için bu şekle aşırı derecede sefil bir tavır verildiğini düşünüyor. Ayrıca, Pers İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ve Kyros'un oğlu olduklarını iddia eden isyancılar "kral" unvanını alırken, taşralı sahtekârlar sadece isyan ettikleri yerlerin kralları olarak kalmış.

Beşinci figür, ünlü erken dönem hükümdarı Kyaksaresh'in soyundan geldiği öne sürdüğü için merak uyandırıyor: "Ben Kyaksaresh soyundan Sagartia'nın kraliyim." Dokuzuncu olan ve üzerindeki yazıttan, "Bu Saka Sakuka" Okunan figür unvanından ve kıyafetinden dolayı ilginçtir. Sir H. C. Rawlinson, bu figürün, orijinal tasarıma sonradan eklendiğini, bir içinde bulunduğu kayanın bu kısmındaki girintinin, sanki ilk başta bir yazıt için düzeltilmiş olduğunu belirtir. Bu figürün, Herodotos'un bize Sakaların karakteristik giysisi olduğunu

söylediği uzun şapkayı taktığı da fark edilebilir. Yazıtın tamamı üç tip çiviyazısı biçimindedir.

Sir H. C. Rawlinson, Kraliyet Asya Topluluğu Dergisinin (1847) onuncu cildinde yazıtın içeriğini dünyaya ilk kez sunmadan önce bu figürlerin anlamı konusunda en yetenekli gezginlerin bile yaptığı hatalar ilginçtir. Böylece, Sir R. K. Porter, Doğu'daki her yeni keşfin Kutsal Kitaba atıfta bulunduğu varsayıldığı bir çağda, Kutsal Kitap tarihine dair tuhaf bir cehaleti biraz hayali bir yorumla birleştirerek; Tiglath Pileser ve on tutsak kabileye dikkat çekti ve tutsak kabileler arasında olan Levi kabilesi temsilcisine bir tür kutsal kıyafet giydirdi; öte yandan başka ve daha sonraki bir gezgin olan Keppel, figürlerden birini kadın olarak düşünerek, hem sahneyi hem de yeri değiştirdi, Susa'yı Ekbatana ile karıştırdı ve tüm akıbeti Pers kralından vatandaşlarına merhamet etmesini rica eden Ester'e ve onun maiyetine dönüştürdü.

Ancak Behistun yazıtı, Dareios anıtının, Pers devletinin ve sisteminin açık ara en önemli anıtı olmasına rağmen, Pers ve Ermenistan'ın farklı yerlerinde ona atıfta bulunan başkaları da var. Ancak onlardan aldığımız bilgiler hiçbir şekilde bu kadar dolu değil. Bay H. C. Rawlinson bu yazıtlarla ilgili, "Çoğunlukla Hürmüz'e yakarmak için belirli bir formül ve son derece yorucu ve hayal kırıklığı yaratan bir tekdüzellikle yinelenen kraliyet unvanlarını incelemekle yetinmeliyiz." diye belirtmiştir.

Şimdi kısaca Dareios'un Persepolis'teki yazıtlarına değineceğim. Sir H. C. Rawlinson, platformun, sütunlu revakların ve saraylardan birinin Dareios'un yaşamı sırasında inşa edildiğini düşünüyor; diğer yapılar, üzerinde yadigâr yazıtları bulunan Kserkses, Artakserkses ve Ochus'a aittir; Öte yandan Niebuhr, şimdi Kserkses'in sarayı olarak bilinen sarayın Persepolis'teki en eski yapı olduğunu düşünüyordu. Bununla

birlikte ona göre işlemelerin kalitesizliği aslında oyma sanatındaki düşüşten kaynaklıydı, bu da onun için bunun daha eski çağlarda inşa edildiğinin bir kanıtıydı. Dareios'un olduğu varsayılan sarayındaki yazıtlar, tartışmasız Persepolis'te keşfedilen en eski yazılardır ve bu nedenle hem Lassen hem de Rawlinson tarafından birinci sırada kabul edilmektedir. Konumları merkezi bölmenin kapılarında, kralın ve iki hizmetçisinin figürlerinin üzerindedir ve değerleri, altlarında bulunan gruba tarihsel bir yorum getirmeleridir.

Yirmi altı fit uzunluğunda ve altı fit yüksekliğinde büyük bir taş parçasına oyulmuş başka bir tablette, aşağıdaki dikkate değer pasaj yer alır ve erken dönem Perslerin yalan söyleme kusuruna duydukları nefreti gösterir. “Kral Dareios diyor ki: Hürmüz, evimi koruyan tanrılarla birlikte bana yardım etsin; ve Hürmüz korusun; eyaleti kölelikten, köhnelikten, yalandan korusun: burada savaş, kölelik, köhnelik ve yalan olmasın, bu eyalette güç varlığını sürdürsün. Evimi koruyan tanrılarla birlikte Hürmüz'e bağlıyım.” Sir H. C. Rawlinson tarafından önerilen kronolojik sırayı alırsak sonraki yazıtlar, Hemedan kasabasının (Büyük Medya'nın Ekbatanası) yakın çevresinde Alwand Dağı'nın eteğinde kazınmış olanlardır. Büyük bir kırmızı granit bloğunun yüzeyine oyulmuş iki niş içine yerleştirilmiş ve paralel çizgiler halinde düzenlenmiş üç farklı tipte bir çiviyazısı sergilemektedirler; Farsça olan ilk sırada ya da en solda yer almaktadır.

Dareios'a atıfta bulunan, daha sonraki tarihlere ait diğer yazıtlar, Persepolis yakınlarındaki Nakş-i-Rüstem'de bulundu: Bunlarda fethedilen ulusların biraz daha uzun bir listesi buluyoruz; eğer “Denizin Ötesindeki İskitler” Dareios'un ünlü seferine bir gönderme ise, bunlar MÖ 492'den önce tamamlanmış olamaz. Altmışa yakın satır içeren yazıtlardan biri (üstteki Farsça olan), kısmen korunmuştur. Sir H. C. Raw-

linson ve M. Lassen tarafından tercüme edilen ve bir anlamda, Alwand'dakiyle özünde aynı olan bu yazıtların en iyi kopyasını, güçlü bir teleskopla desteklenen M. Westergaard'ın gayretine borçluyuz. Bunların yanı sıra, British Museum'da, çok güzel bir silindir üzerinde, Pers mücevher oymacılığının en iyi bilinen örneklerinden biri olarak ve Nil'den Kızıldeniz'e uzanan antik kanal ağzının yakınında bulunan bir taş üzerinde Dareios'un kısa bir yazıtı bulunmaktadır.

Dareios'un oğlu ve halefi olan Kserkses'in yazıtları, sayısı fazla olsa da çok az çeşitliliğe veya ilgiye sahiptir. Alwand, Persepolis ve Van'da bulunurlar ve genel olarak Hürmüz'e yapılan dua ve önceki saltanatta benimsenmiş kraliyet adının ve unvanlarının resmi beyanı ile başlar. Kronolojik sırasını belirleyemiyoruz; ancak Ekbatana yakınlarında bulunan yazıtlara istinaden Sir H. C. Rawlinson gözlemlerini şöyle aktarıyor, "muhtemelen hükümdarların sırasıyla Babil ve Ekbatana arasında yaptıkları yıllık yolculuklardan biri vesilesiyle kazınmışlar ve esas amaçları Orontes Dağı'nı geçerken sağlanmış olan eski iletişim hattını işaret etmek. Bu yolun Antik Çağ'da muhteşem Semiramis* çağına atfedildiği çok iyi biliniyor ve kısa bir kişisel incelemeyle, Ganj-naméh'den dağların batı eteklerine kadar olan tüm alanı boyunca, yapay olarak ve büyük bir emekle inşa edildiğinin en açık işaretlerini hâlâ koruduğuna emin oldum... Orontes'in batı tırmanışında yapay yol hâlâ çok açık bir şekilde belirgin ve dağın zirvesindeki kaldırım çok iyi korunmuş durumda." Daha sonra göreceğimiz üzere, Ksekses Persepolis'te babasının bitmemiş eserlerine büyük ölçüde ekleme yapmış olduğundan bu alandaki yazıtlarının sayısı çoktur. Bunlar iki ka-

* Artık Nebo'nun British Museum'da bulunan ve yerel adı "Sammuramat" ile yazılı olan heykellerinden anlıyoruz ki Semiramis, muhtemelen MÖ sekizinci yüzyılda gerçekten Ninova kraliçesiydi. Bu yazıtlar ilk olarak Sir H. C. Rawlinson tarafından deşifre edilmiştir.

tegoriden oluşur; biri (başlangıçta belki yirmi kez yinelenen ve hâlâ on iki nüshası bulunan), kraliyet unvanları, vb. veren standart yazıtın bir kısaltmasıdır, diğeri, yapının iç kısmındaki iki adet dört köşeli yüksek sütun üzerinde ve oradaki en önemli binalardan birinin doğu ve batı merdivenlerinde bulunan ve bu nedenle net bir biçimde onun eseri olarak tanımlanan yazıtlardır.

Van'daki yazıtlar bize yeni bir bilgi sunmuyor ve Kserkses'ten geriye kalanlar, her birinin ayrı önem taşıdığı, iki Mısır su mermeri vazosu üzerindedir. Bunlardan biri aslen Claude de Caylus'a aittir, diğeri ise Halikarnasos'ta Mausolos'un mezarının bulunduğu alanda yaptığı kazılar sırasında Bay Newton tarafından bulunmuştur. Her ikisi de, adını gösteren Mısır kraliyet hiyeroglifleriyle birlikte üç tip çiviyazısı biçiminde "Büyük kral Kserkses", kraliyet başlığını taşır. Çiviyazısının herhangi bir biçimi okunmadan çok önce, Champollion'un, Count de Caylus'un vazosunda Kserkses adını okuduğunu belirtmekte fayda var. Sir H. C. Rawlinson'ın Pers-çiviyazısı alfabetini keşfetmesi üzerine, Kserkses'in adı bu vazoda hemen tespit edildi ve bu şekilde keşiflerinin doğruluğunun değerli bir sağlaması elde edilmiş oldu. Aynı zamanda bu durum, Bay Cornewall Lewis'in iddia ettiği gibi, çiviyazısı yorumunun "kurnazca tasarlanmış bir masal" olmadığını da kanıtlamış olmalı. Bay Newton'un keşfi, onu bulduğu yer açısından esas olarak değerlidir, çünkü doğal olarak ortaya şu soru ortaya çıkıyor, "Oraya nasıl geldi?" Benim tahminim bu vazonun, Kserkses tarafından Halikarnasos kraliçesi Artemisia'ya Salamis Savaşı'nda kendisine verdiği gemi yardımı karşılığında verilmiş olduğu yönündedir. Layard, Loftus ve diğer kazıcılar bazı çalışmaları çiviyazısı harfleri taşıyan benzer vazo parçalarına rastlamıştır; ve malzemeleri Mısır'dan olduğu için, kralın adı ve unvanlarının yazılı olduğu ve zaman zaman, onurlandırmak

istediklerine verilmek üzere kraliyet hazinesinde depolandığı varsayılabilir.

Kserkses döneminden sonra, Pers çiviyazısı alfabesi kullanım dışı kalmış gibi görünüyor, ancak Babil çiviyazısı sisteminin kullanımı Roma İmparatorluğu'nun başlangıcına kadar devam etti ve Seleukos* İmparatorluğu'nun birden fazla prensinin adını taşıyan kil tabletler üzerinde bazı ilginç sözleşmeler vb. vardır. Yunan dilinin hızla yayılması ve hem yazma hem de okuma açısından basit oluşu, doğal olarak Pers çiviyazısının kullanımını azalttı. Dikkat çekmek istediğim son anıt, Venedik'teki St. Marco hazinesinde korunmuş, üzerinde kötü bir yazıyla "Büyük kral Artakserkses" yazan bir yazıt taşıyan gri somaki mermerinden bir vazo. Kserkses'in iki vazosunda olduğu gibi, burada da aynı adı taşıyan ve Bay Gardner Wilkinson tarafından uzun zaman önce deşifre edilen hiyeroglif bir kabartma bulunur.

Yazımın bu bölümünü bitirirken, Sir Henry Rawlinson'ın ilk çevirilerinden kısa bir süre sonra, Londra Asya Topluluğu Dergisinde yayımlanan, Quarterly Review for 1847'den (Dean Milman'a atfedilir) birkaç anlamlı sözü kaydetmek isterim: Yazar der ki, "Bu keşfin olağanüstü niteliğini ne kadar çok düşünürsek, o kadar çok zihnimize geri dönen bir güvensizlik ve kuşku hissederiz. Her şeyden önce, ilk bakışta, karışık ve anlamsız çizgi ve açılarla, yaklaşık kırk harften oluşan düzenli bir alfabenin yaratılmasından ve ikincisi, bu

* Şu ana kadar bulunan Pers çiviyazılı yazıtların tümünün veya hemen hemen hepsinin listesi şöyledir: 1. Kyros, Murgab'da. 2. Hystaspes'in oğlu Dareios, Behistun, Alwand, Susa, Persepolis, Nakş-ı Rüstem'de (British Museum'da silindir ile). 3. Kserkses Persepolis, Alwand, Van'da; ayrıca Count of Caylus'un ve Halikarnasos'un vazolarında (British Museum'da) (British Museum'da) 4. I. Artakserkses, Longimanus, Venedik'teki vazoda. 5. II. Dareios, Persepolis'te. 6. Artakserkses Mnemon Susa'da. 7. Ochus, Persepolis'te. 8. Grotefend'in kaydettiği Arsakes adını taşıyan bir mühür üzerinde.

alfabeden oluşan kelimelerden bir dilin yaratılmasından daha azı değildir ve böylelikle tamamen okunur hale gelmiştir ki Profesör Lassen ve Binbaşı Rawlinson'a olan bağlılığımızı geri çekmeye, hatta sonlandırmaya en ufak bir niyetimiz yok. Özellikle mesleği öğrencilikten ziyade bir komutan olan Binbaşı Rawlinson, proje için gerekli olan en önemli bilgi dallarından bazılarında neredeyse kendi kendini eğitmiş ve kesinlikle görüşlerini genişleten bu kademeli bilgi ilhamının baştan çıkarıcılığıyla ilerlemiş, bu işe kendini karşılık beklemeden adamıştır, ama bundan sonra karşılıksız emeğe güvenmiyoruz, minnettar hayranlığımızı en güçlü şekilde ifade ederiz. Onun bilim uğruna yorulmak bilmez çabası, ancak Pers güneşi altında saatlerce çalışmanın ne demek olduğunu bilenler tarafından takdir edilebilir; çünkü bazı durumlarda, yazıtlar çok yükseğe yerleştirilmişse, merdivenlerle ulaşamadığında ve belki de hava koşullarından aşınmış veya kazayla bozulmuşsa, Hürmüz'ün nurundan başka hiçbir şey ona tapanların isimlerini ve eylemlerini doğru bir şekilde ortaya koyamazdı. Porter, Rich'in yanı sıra ilk gezginler ve çiviyazılı yazıtların doğru kopyalarını elde etmek için emek veren herkes, bu ve diğer sebeplerden doğan zorluklara ve hatta tehlikelere şahitlik ederler."

Bu küçük cildin sınırları içinde, bu yazıtlarda yer alan dilin ayrıntılı bir açıklamasını vermek imkânsız olurdu; sadece Dareios zamanının eski Pers dili ve bugün ülkede konuşulan dildeki sayısız benzerliğin, Hint-Avrupa teriminin isabetli bir biçimde uygun düştüğü, büyük dil ailesinin hakiki bir üyesi olduğu inancını desteklediğini belirtmek yeterli olur. Bu dillerden alınan bir karşılaştırmalı sözcük listesine (özellikle en yaygın kullanımdaki sözcüklere) sıradan bir bakış, herhangi bir bilgi seviyesine sahip okuyucuyu, aralarında var olan önemli ilişkiye ikna edecektir.

<i>Eski Farsça</i>	<i>Sanskritçe</i>	<i>Latince</i>	<i>Almanca</i>	<i>İngilizce</i>
Bratar	bhratar	frater	bruder	brother
Man (düşünmek)	man	mens	meiuen	mean
Duvara	dvara	fores	thüre	door
Cta (durmak)	stha	sto	stehen	stand
Mam	mam	me	mich	me
Matar	matar	mater	mutter	mother
Tuvam	twam	tu	du	thou
Pad	pada	ped-em	fuss	foot

Bu sözcüklerden daha fazlası mevcut. Hint-Avrupa dillerinin başlıca özelliği, bir dizi köke, özel bir fiil çekim ekine sahip olmaları, bu çekimler arasında sabit bir benzerlik ve genel bir sözdizimi ve yapı benzerliğidir. Bu özelliklerden biri olan Farsça isimlere uygulanan yalın halin, eril ek biçimi, Herodotos (1, 139) tarafından fark edilmiştir.

Bir yazı biçimi olarak, Farsça çiviyazısı, üç türün en yenisidir ve bu türde, her ok başı grubu tek bir harfi temsil eder: Sanskritçe ve Yunanca gibi soldan sağa yazılmıştır; Med'e ait farklı bir yazı henüz tespit edilmemiştir. Harpagus'tan Kyros'a gönderilen mektubun ve Med kralı Artaeus'un hikâyeleri, hükümdarların gönderdiği ve hükümdarlardan gelen emirlerin yazı yoluyla iletildiği inancını kanıtlar. Yine Kutsal Yazılardan, "Med Dareios"un soyluları tarafından kendisine getirilen bir belgeyi kendi eliyle imzaladığını biliyoruz, ayrıca, Pers Sarayında, muhtemelen başka yerlerde olduğu gibi, "Med ve Pers krallarının kronolojik tarih kitabı" adlı bir cilt muhafaza edilmiştir. Ayrıca, ortak ve özel amaçla, yazması ve okunması kolay olan, bir tür bitişik eğik yazı (belki Fenike karakterlerinde) kullanılmış olmalı çünkü Asur anıtlarının bazılarında, subayların papirüs, parşömen veya deri olduğu

açık olan bir malzemeye ganimet, tutsak vb. listeleri yazdığı anlaşılıyor.

Şimdi, Perslerin ilk krallarının kişisel tarihi ve onlar hakkındaki en gerçek ayrıntıları kutsal bir yere koyan yazıtlar hakkında bir şeyler söyledikten sonra, aynı ırka ait en önemli antik eserler (yapılar ya da mezarlar) hakkında biraz bilgi vereceğim. Kyros'un Mezarı haricinde daha önce anlatılan yapılarda, Persepolis'teki büyük gruplar dışında bir parçanın artık neredeyse tanınabilir olmaması dikkate değer bir gerçektir; ancak bu yapılar o kadar ünlü ki, birçok modern eserde tam olarak verilmiş, yani erişimi kolay olmasına rağmen, kısa bir açıklama yapmam gerekiyor. Bu harabelerin alışılmış modern adı Taht-ı-Cemşid (Cemşid'in tahtı) veya Chehl Minar'dır (Kırk Sütun): İsfahan ve Şiraz arasındaki ana yolun biraz dışında, verimli ve sulak bir ovaya bakan, esas olarak yapay bir platform üzerinde yer alırlar. Bu kalıntılar kesinlikle Akhaimenes krallığının başlıca yapılarından bir veya daha fazlasının kalıntılarını, krallarından birkaçının peşi sıra çalışmalarını temsil ediyor ve bu nedenle, yirmi iki yüzyıl aradan sonra, İngiltere'deki ilk mimari otoritenin yargısına göre, "şu an Asya'nın* bu bölgesinde var olan açık ara en dikkat çekici yapı grubunu" sergilemeye devam ediyor. Tüm yapılar çeşitli seviyelerde tek ve aynı platform üzerinde duruyor, ancak hiçbir yerde yerden yirmi iki fitten daha az yükseklikte değil; bitişik dağın çıkıntısı önce kısmen düzleştirilmiş ve daha sonra gerekli yerlerde yapı inşa edilmiş. Platformun her tarafında, Etrüsk yapılarından pek farklı olmayan bir tarzda, birbirine bitişik büyüklü küçüklü bloklar halinde geniş kesme taş kütlelerinden oluşan büyük istinat duvarları vardır. Tek tek taşların çoğu kırk dokuz fit ila elli beş fit uzunluğunda ve 6,3 ve 9,8 fit genişliğinde olduğundan bu kadar büyük ağırlıkları

* Fergusson, *Hand-book of Architecture*, i.s. 188.

taş ocağından çıkarıp yerleştirmek büyük bir mekanik beceri gerektiriyor olmalıydı*. Bay Fergusson, en çok güvenilebilecek gezginlerin ölçümlerinin ortalamasını alarak, platformun en uzunluğunu en fazla 1500 ve genişliğini ise 950 fit olarak tahmin ediyor.

Bu dikkat çekici platformun ana hatları, muhtemelen zeminin doğasından kaynaklanan bir sebepten ötürü düzensizdir; şu anki zemin de üzerine yığılan harabelerin birikimi nedeniyle çok düzensizdir: kuzeyde, yerli kaya, üst kısımların kesildiği aletlerin izlerini göstermektedir ve bitişik ocaklarda hâlâ birçok oyulmuş ve sökülmeye hazır levha mevcut. Bu nedenle, Mısır'daki bazı büyük binalarda olduğu gibi burada da tasarlanan ilavelerin hiçbir zaman uygulamaya konmadığı açıktır. Binaların büyük platformun sınırları üzerindeki ve içindeki yerleşimi, her biri yerden kendi yükseklikleri açısından bir ölçüde diğerinden farklılık gösteren, birbirinden farklı olan üç ayrı taraça üzerinde durdukları akılda tutulursa en iyi şekilde anlaşılacaktır. Bunlardan hâlâ var; güneyde, yaklaşık yirmi üç fit yukarısında; kuzeyde, yaklaşık otuz beş fitte; ve bu ikisi arasında, kırk beş fit uzunluğundaki en soylu kalıntıların bulunduğu orta veya üst taraça vardır.

Yerden bu seviyelere ve birinden diğerine ulaşmak için, Pers sanatının en karakteristik özelliklerinden birini oluşturan nitelik ve uygulama açısından benzersiz bir dizi devasa merdiven bulunur. Bunlardan en büyüğü, aşağıdan hâlâ tek erişim yolu olan batı cephesinin kuzey ucuna doğru olanıdır. Güneyden ve kuzeyden, çok yumuşak bir çıkışla yükselen, her bir basamağın yüksekliği dört inçten fazla olmayan geniş bir çift merdivenden oluşur. Gerçekten de tırmanış o kadar kademeli ki, Sir R. K. Porter ve diğer gezginler at sırtında çık-

* Bloklardan birinin elli beş fit uzunluğunda ve dokuz fit genişliğinde ve eninin yarısı kadar kalınlıkta olduğunu varsayarsak, kalkerde on beş tonun üzerinde, mermerde ise çok daha fazla olurdu.

tı. Merdivenin genişliği yirmi iki fittir ve (denildiğine göre) on atlırın aynı hizada binmesine olanak sağlayacak durumdadır. Merdivenin istinat duvarından çıkıntı yapmadan, deyim yerindeyse, duvardan çıkarılmış olması yapıda dikkate değer bir özelliktir.

Birinci kata çıkışta, kırk sekiz adımlık bir ikinci merdivenin ortaya çıktığı dikdörtgen bir alan kendini gösterir; platformun büyük katında, karşılıklı gelen birkaç merdiven, bir alan oluşturur. Fergusson, burada “dünyanın herhangi bir yerinde bulunabilecek en asil merdiven örneği”^{*} diye haykırmış olabilir. Platformun farklı bölümlerinde, her biri bölgenin ayrıntılı bir tarih anlatımında dikkat çekmeye değer bir farklılık gösteren, birkaç başka küçük merdiven grubu ortaya çıkıyor. Burada özellikle kuzey platform seviyesinden orta veya üst taraçaya doğru yükseleni anlatmak yeterlidir. Burası, ikisi ortada birbirine bakan ve çıkıntılı bir alana giden, diğer ikisi, ortada bulunan merdivenlerin her iki yanında yaklaşık yirmi bir yard uzaklıkta duran dört tek merdivenden oluşur. Basamaklar on altı fit genişliğindedir; dik kenarların tamamı heykellerle kaplıyken, zeminin dışında bulunan yontulmamıştır. Bu heykellerin ilki, dirseklerin üzerinde, boğayı yiyen bir aslandan; ikincisi, kemerler arasındaki bölmede, bir mızrak, kılıç veya kalkanla silahlanmış sekiz devasa Pers muhafızından oluşur. Basamaklara korkuluk olarak, bir sıra eğimli bir biçimde oyulmuş servi ağacı yerleştirilmiştir; korkuluğun sonunda ve tüm iç yüz boyunca, daha önce olduğu gibi muhafızları temsil eden ancak bu sefer kalkan yerine genellikle yay ve sadaklı küçük figürlerden oluşan bir set bulunur. Korkuluğun en uç kenarı boyunca, dıştan, kalınca rozetler dizilmiş bir bordür vardı. Yine ortadaki merdivenler ile her iki yanında bulunanlar arasındaki uzun boşluklarda aslan ve boğa hey-

* Fergusson, *Palaces of Niniveh and Persepolis*, s. 102, 103.

kelinin aynısı vardır; onların ve orta merdivenlerin arasındaki duvarın yüzü, yatay olarak, her biri birbirini izleyen bir figür dizisine sahip üç gruba bölünmüştür. Hem sağ hem de sol taraftakilerin başlıca konusu, çeşitli tabi milletler tarafından krala getirilen haraçlardır. Muhtemelen her biri yazıtlar için olmak üzere üç boşluk bırakılmış, ancak sadece bir tanesi –merdivenin sağ tarafında veya batı ucunda bulunan– tamamlanmıştır ve burada açıkça okunabilir biçimde: “Büyük kral, kralların kralı, Akhaimenes Kralı Dareios’un oğlu olan Kserkses” yazmaktadır. Her zamanki Asur ve İskit versiyonları burada atlanmıştır.* Başka bir merdivende Ochus adında bir tablet bulunur. Bay Rich, ayrıca, sert kayadan oyulmuş; güney ve orta teraslar arasında bir iletişim aracı olarak kullanılan başka bir merdivene dikkat çekmiştir.

Platformdaki başlıca yapı sayısı, orta veya üst taraça üzerinde dört ve uçundan dağa doğru uzanan bir tane olmak üzere toplam beştir. Birinci sınıf olanların üçü, rahatlıkla kendi kurucularından isimlendirilebilir: Dareios, Kserkses ve III. Artakserkses Ochus “Sarayları”: dördüncüsü, Profesör Rawlinson tarafından “İzleyici Salonu” olarak adlandırılan büyük sütunlu salondur. Beşincisine “Doğu Yapısı”ndan başka bir ad verilemez. Dareios’un Sarayı, platformun batısında ve en yüksek kısmındaydı ve kapılarının pervazlarındaki mızraklarla donanmış devasa muhafızların heykelinden anlaşıldığı üzere, muhafız odaları olan birkaç harici odanın kalıntılarını sergiliyor. Her bir muhafız odasının arkasında, elli fit kare büyüklüğünde bir ana oda vardı, şu an sadece temelleri kalmış olan çatısı başlangıçta on altı sütunla desteklenmişti. Odaların içinde veya yanındaki kapı pervazlarında bulunan tek heykel, ardında biri şemsiyeyi başının üzerinde tutan, diğeri ise

* Görünen o ki, ikisi “Dareios Sarayı”na, ikisi de “Kserkses”e ait olan çift katlı altı merdiven daha var.

bir bez parçası ve sineklik taşıyan veya görünüşe göre saraya girmeye çalışan bir aslanı ya da başka bir canavarı geri püskürtmek ve öldürmekle meşgul olan iki görevli ile kralı temsil eden kabartmalardır. Arkada birkaç küçük odanın izleri var.

Bay Flandin ve Coste tarafından yerinde yapılan ölçümler, bu binanın bir üst katı olup olmadığını ortaya çıkarmadı, ama Bay Fergusson, Dareios'un Mezarı'nda bulunan sütunların (ki bunu birazdan anlatacağız), inşa edilecek bir katı desteklemek için tasarlanmış olması gerektiği sonucunu çıkarmıştır. Yalnızca kaideler bulunduğu göre, sütunların kendileri ince ve hafif, belki sedirden ya da başka nadir ve değerli keresteden yapılmış, üzeri kuşkusuz değerli metaller ya da parlak renklerle kaplanmış ahşaptır.* Diğer yerlerde olduğu gibi, burada da mevcut kalıntılar muhtemelen "İzleyici Salonları'na" aittir, büyük kralın özel daireleri, yani Eski Ahit'te geçen "kralın evi" kuşkusuz bitişik ama biraz gerideydi. Şimdi ki tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi, onlardan ayrı duran ve Esther'in hikâyesindeki grafik ayrıntılara uygun olarak, "Kadınlar Evi"*** (harem) ve hepsi için de büyük platformda bolca oda vardı.

Kserkses Sarayı, büyük olmasının dışında Dareios'unkinden çok az farklıdır, ana salon elli fit kare yerine seksen fit karedir ve çatıyı taşıyan on altı sütuna karşılık burada otuz altı sütun vardır. Daha büyük yan dairelerin ikisini taşıyan dörder destek ayağı bulunur; bunlar ana yapı platformun üzerine iyice oturtularak, muhteşem genişlikte bir taraça elde edilmiştir. Süslemede, belki mimari gibi, lüksün de hızla ilerlemesine işaret eder biçimde, kralın aslanlarla ya da canavarlarla olan savaşlarının yerini giyim ve tuvalet masası için

* Polybios, Ekbatana'daki saray için belirtir bunu (x. c. 27). Güney Babil'deki son kazıların bazılarında, Hindistan ile erken bir ilişkiyi kanıtlayan tik girişleri bulunmuştur.

** Ester 2:12-14.

eşyalar getiren görevliler alır. Gerçekten de Ester'in Ahasuerus'u, tarihteki Kserkses ise, özellikle ikinci bölümdeki genel açıklama ve Ester tarafından verilen büyük ziyafet, Saray'ın son zamanlardaki lüksüne dair başka yerlerden öğrendiklerimizi tamamen doğrulamaktadır. Ochus Sarayı, önde gelen özellikleriyle, Kserkses'inkine çok benziyordu, ancak şimdi tarif edilemeyecek kadar harap durumda.

Beşinci yapı, Doğu Sarayı dediğimiz yapıdır. Burada (eğer gerçekten Kyros bir şey inşa ettiyse) onun işini görmemiz muhtemeldir; Dareios'unkinden daha küçük bir platform üzerine inşa edilmiş, onunki kadar yüksek olmayan ancak dikkat çekici bir benzerliğe sahip bir yapı. Burada henüz herhangi bir yazıt veya yanlarında olduğu tahmin edilen odaların izleri bulunamamıştır; ancak kalan parçalar tuhaf bir şekilde ağır ve heykelleri çok cesur kabartmalara sahiptir. Kuzeye baktığı için Profesör Rawlinson, Dareios tarafından bir yazlık saray olarak yapılmış olabileceğini öne sürüyor.

Tüm yapıların az çok yerleşim amaçlı yapılmış olduğunu fark ettim. Bunların yanı sıra, muhtemelen bir zamanlar taht odaları olan büyük salonların kalıntılarıyla birlikte ana binaların girişlerine komuta eden propylonlar (giriş kapıları ve muhafız odaları) var. Odaların ilki dörtlü bir yapı gibi görünüyor: en büyüklerinden biri, düzlükten alanın tam karşısında, seksen iki fit kare, her biri aralarındaki dört sütun tarafından desteklenen bir çatıya sahip büyük bir salondan oluşuyordu; her biri elli ile altmış fit arasındaki bir yükseklikte ve (her biri on iki fit genişliğinde ve otuz altı fit yüksekliğinde olan) giriş kapıları, sırasıyla merdivenlerin başına veya doğuya işaret ediyordu. Asur saraylarında olduğu gibi, bu kapıların her ikisinin de yan taraflarında hava koşullarına ve insanın ağgözlülüğüne uzun süre maruz kalmaları nedeniyle büyük ölçüde yaralanmış olsalar da esas ihtişamlarını büyük ölçüde hâlâ koruyan devasa insan başlı boğalar bulu-

nuyordu. Unutulmamalıdır ki, Asur anıtlarının en iyilerinden birçoğunun olağanüstü korunması, Ninova'nın düşüşünden kısa bir süre sonra, şans eseri, ağırlıklı olarak duvarları süsleyen yanmamış tuğlaların parçalanmasıyla oluşan yumuşak kile gömülmelerinden kaynaklanmaktadır.

Persepolis'in gerçekten de ayırt edici bir özelliği, muazzam kalınlıklarına rağmen, duvarların tamamen yok olmasıdır; bu nedenle Bay Fergusson, bunların tamamen kilden yapıldığını ve yüzyıllar içinde kış yağmurları ve yaz güneşlerinin etkisiyle yok olduklarını varsaymıştır. Öte yandan Profesör Rawlinson, mahallenin yerlilerinin kendi amaçları için rahatlıkla taşıyabilecekleri küçük taşlardan yapılmış olabileceklerini öne sürüyor. Pers heykellerinde görülen canavarların ve diğer efsanevi hayvanların anlamlarını burada tartışmaya gerek yok; ama şunu söyleyebilirim ki, Pagan mitolojisinde aslan ve boğa, şiddetin ve gücün doğal simgeleridir; Tıpkı Eski Ahit'te olduğu gibi, bir hayvanın boynuzları, güç ve kuvvetin, başının ve egemenliğin sembolleridir. Bu yüzden Daniel, "Gözlerinin arasındaki büyük boynuz ilk kraldır" der. Ayrıca Hezekiel'de*, ünlü bir pasaj vardır; bazılarının Ninova anıtları olarak düşündüğü görüntüler, henüz ortaya çıkarılmamışken Hezekiel'in görmüş olduğu söyleniyor. Yine, Büyük İskender, belki de soyunun Jüpiter Ammon'dan geldiği iddiasına imada bulunulmak amacıyla Doğu tarihinde *Zülkarneyn*, çift boynuzlu, olarak adlandırılır. Daniel de (gördüğümüz gibi) kendi imparatorluğunun insan ve hayvan türlerinin birleşimi ile kurulmasını önceden bildirir.**

Hepsi Propylonlara sahip olan üç bina daha var, ancak bunlar çok fazlaca olduğundan amaçları belirlenemedi. Bunlardan biri Sir R. K. Porter'e göre, Büyük İskender tarafından

* Hezekiel 1:7,9-10.

** Daniel 7:4.

ateşe verildiği söylenen binayı temsil etmektedir; ama eğer öyleyse, taş kalıntıları dikkatli bir şekilde incelendiğinde, kesinlikle yoğun ısıнын kireçleştirme etkisinin bazı izlerini gösterecektir. Öte yandan, İskender Persepolis'teki herhangi bir binayı gerçekten ateşle yok etseydi, bu barbarlıkta biri için platformdaki, kesinlikle diğerlerinden daha aşağı olanı değil, en iyi binayı seçeceğini varsaymalıydık.

Bay Fergusson, şimdi anlatacağımız Chehel Minar veya büyük sütunlu Seyirci Salonu (bazen “Yüz Sütunlu Salon” olarak da adlandırılır) hakkında şöyle der, “Ne İngiltere’de boyut olarak ona yakın bir katedralimiz var, ne de Fransa ya da Almanya’da bu kadar geniş alan kaplayan bir katedral var. Köln buna en yakın olanıdır... ama elbette, bu binaların çatıları taştan ve çok daha yüksek olduğu için karşılaştırma pek adil değil. Fakat lineer yatay boyutlarda, Ortaçağ’ın ona ulaşan tek yapısı, 107.800 fitlik bir alanı kaplayan ve (toplamda ele alındığında) yarattığı etki ile belki de stil ve genel olarak ona en çok benzeyen bina olan Milano Katedrali’dir*.” Bu büyük salona, yaklaşık 183 fit uzunluğunda ve elli iki fit derinliğinde bir revaktan giriliyordu, çatısı, her biri sekizerli iki sıra halinde düzenlenmiş otuz beş fit yüksekliğinde on altı sütun tarafından destekleniyor. Sütunlu girişin arkasında, her biri on sıra halinde, revakla aynı yükseklikte 100 sütun tarafından desteklendiğine inanılan (mevcut kalıntılardan yapılan hesaplamaya göre) 227 fit karelik büyük oda vardı. Odayı çevreleyen duvarlar yaklaşık on buçuk fit kalınlığındaydı ve her iki ucunda, birbirinin tam karşısına denk gelen iki kapı vardı. Duvarın boşluklarında, kapıların her iki yanında, doğu, batı ve güneyde, her birinde Pers pencere ve kapılarının her zaman ki kare başlıkları bulunan üç niş vardı. Ona bağlı diğer küçük yapıların “salonları” gibi burada da herhangi bir iz

* Fergusson, *Palaces*, s. 171-2

kalmamıştır. Tüm süslemeler, binanın kamusal amaçlar için tasarlandığını gösterir, çünkü burada hükümdar tahtında, bir kubbe altında, başında tacı ile otururken veya sembolik canavarları yok etmekle uğraşırken görülmektedir. Yine büyük kapıların sövelerinde oturan kralın aynı temsili ve altında ise beş beş sıralanmış muhafızlar, toplamda iki yüz kadar figürden oluşur. Binanın arka kapılarında, taht, bir platform üzerinde yükseltilmiş olarak temsil edilir; üç basamağı, belki de farklı vilayetlerin yerlilerini belirtmek için farklı giyinmiş figürlerle desteklenmektedir.

Profesör Rawlinson, "Bu büyük salonun özellikle bir taht odası için tasarlandığı makul bir varsayım ve bu kapı aralıklarındaki tasvirlerde, çatısı altında gerçekten var olan bir yapı tespit ettik." diye ekliyor. Salonda ve sundurmada bir zamanlar bulunan 116 sütundan, altısı salonda ve ikisi verandada olmak üzere sekizi henüz keşfedildi, ama Ninova için yaptığının yarısını Pers için yapacak olan başka bir Layard olsaydı, çok daha fazlasının bulunabileceğini ve birçok çözülmemiş sorunun ortadan kalkmış olacağını düşünmekten kendimi alamıyorum. "Yüz Sütunlu Salon"un sütunlu girişinde, muhtemelen insan başlı boğaların parçalanmış kalıntıları hâlâ duruyor, ancak kabul edilmelidir ki, şu an harap durumda oldukları için bu tam olarak kesin değildir. Bu revaktaki sütunlar ve birleşik başlıklar, Doğu Sarayı'ndakilerle aynı karakterdedir, taş bloklar genellikle on fit kareye yedi fit kare kalınlıktadır; bu nedenle Profesör Rawlinson, bu odanın izleme odası olarak hizmet etmiş olabileceği sonucuna varıyor.

Şimdi sonuncuya geliyoruz. Kalıntıları bir tarafta 350 fitten ve diğerinde 256 fite uzanan ve 20.000 metre kareden daha fazla alanı kapsayan, tüm platformdaki en büyük eser olan "Se-yirci Salonu". Mevcut harabeleri, altmış dört fitlik olağanüstü yükseklikte, düz ve basit yivlerden önemli ölçüde farklı olarak dikkat çekici bir süsleme zenginliğine sahip, sırt sırta iki

yarım grifon veya iki yarım boğadan oluşan başlıklar taşıyan dört muazzam sütun grubundan oluşur. Sütunların kaidele-ri çok güzel görünümlü çan şeklindedir ve bazıları yuvarlak, bazıları bir noktaya kadar daraltılmış iki veya üç sıra sarkık nilüfer yaprağı ile süslenmiştir. Bay Loftus, Susa'da yaptığı kazılarda, bunlara son derece benzeyen ve güzelliği bakımın-dan pek de aşağı kalmayan başlıklar ve kaideler bulmuştur. Bu salonların bir zamanlar ahşap bir çatıyla örtüldüğüne dair çok az şüphe duyulur, kirişlerin uçlarını desteklemek için hayranlık bırakan bir şekilde çift boğa başlığı uyarlanmıştır. Gerçekten de Dareios'un Nakş-ı Rüstem'deki ünlü mezarında gözlemlenebilen ahşap çatının taştan yapılmış kopyasından, bu tür başlıkların kullanılmış olduğu açıktır.

Bu devasa odanın etrafındaki duvarların nasıl yapıldığına dair mimari çekişmenin burada tartışılmasına gerek yok; daha çok, itiraf edilmesi gereken, önerilen tüm teorilerin ciddi zor-luklar içerdiği-dir. Diğer taraftan şöyle düşünülebilir; duvar-lar taştan olsaydı, onlardan bazı izler bulmayı beklerdik. Öte yandan, ellerinde sınırsız taş stoku bulunan Kserkses gibi bir inşaatçının, Asurlular ve Babilliler gibi, çok uzaklardan geti-rilmek zorunda olan taş yerine mecburen tuğla kullanacağına inanmak zor. Yine de en olası açıklama Esther'de bulunan, açıkça bir yaz-taht odasıyla ilgili bir açıklamadır. "Ve o gün-ler sona erdiğinde, kral, Susa'da bulunan bütün halka, beyaz, yeşil ve mavi perdeleri ince ketenden iplerle, mordan gümüş halkalar ve mermer sütunlarla bağlanmış; kırmızı, mavi, beyaz ve siyah mermerden* bir kaldırım üzerinde duran al-tın ve gümüş yatakların olduğu saray bahçesinin avlusunda, yedi gün boyunca büyüklü küçüklü ziyafetler verdi." Sıradan bir Pers yazının sıcağı, böyle bir organizasyon düzenlemenin olasılığını akla getirebilir. Nitekim Loftus, Susa'daki kazıla-

* Ester 1:5-6.

ıyla ilgili notunda, “Pers hükümdarlarının bahar konutlarının bulunduğu Susa ve Persepolis’te bundan daha uygun hiçbir şey olamazdı. Bu sütunlu salonların modern taht odalarının muadili olduğu düşünülmelidir; burada tüm devlet işleri sevk edilir ve kral oturup manzaranın* güzelliklerinin tadını çıkarabilirdi.”

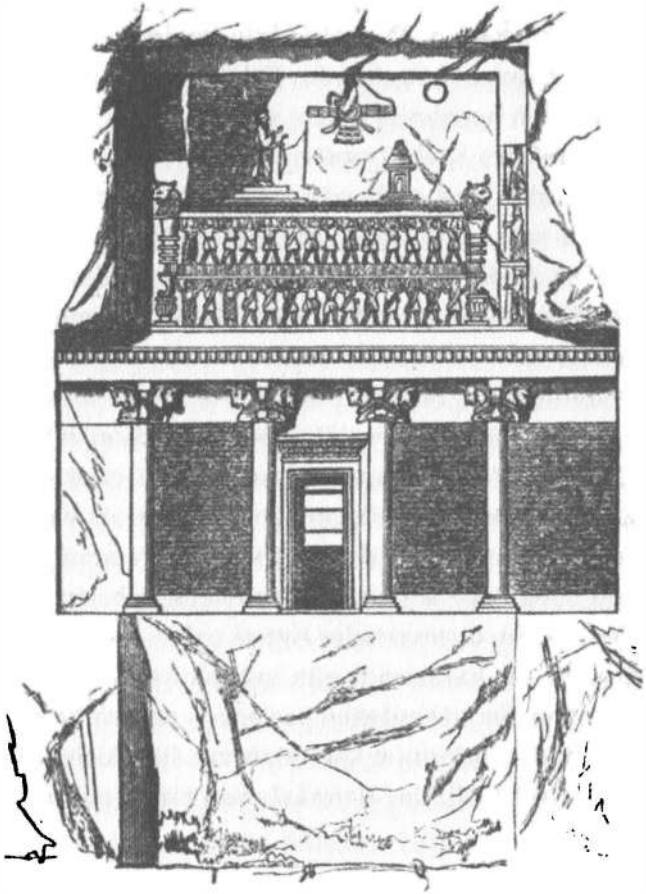
Kitabımın bu bölümünü bitirirken, Akhaimenes hanedanının Pers krallarına ait olduğu bilinen, kalan sarayları hakkında sadece birkaç şey söyledikten sonra mezarlarından bazılarını kısaca anlatacağım. Diğer saraylar, Murgab’da Kyros’un mezarı yakınında; İhtar’da Persepolis’e giden vadinin kenarında ve Susa’da bulunan kalıntılardır. Ekbatana’dakiler ve Persepolis şehrinden neredeyse kalıntı yoktur. Murgab’daki ünlü, “Ben Akhaimenes Kralı Kyros’um” yazıtını taşıyan bu yapı, onun tarafından inşa edilmediyse de bir şekilde işgal edilmiş olduğu varsayılmaktadır. Bu yapı, 147 fite 116 fit uzunluğunda bir dikdörtgen biçiminde görünmektedir. İçinde 36 fit yüksekliğinde tek bir shaft ve etrafındaki döşemeli alanda yedi benzer sütun kaidesinin kalıntıları var. Bay Flandin ve Coste yanılmıyorsa, her biri başlangıçta dörder sütun içeren üç sıra vardı ve bu sıra sayısı, Profesör Rawlinson’ın belirttiği gibi, Süleyman’ın “Lübnan Ormanı Evi”ndeki** sayıya tekabül ediyor. Daha küçük olan, yakınındaki yapı, 125’e 50 fit uzunluğunda bir dikdörtgendir. Bu yapının önünde, üzerinde daha önce anlattığımız mitolojik kabartmanın yer aldığı kare sütun durmaktadır. Ayrıca yakın çevrede, son zamanlarda Filistin kazılarında gün ışığına çıkarılan Kudüs’teki tapınağın temelleriyle eşdeğer, paslanmış devasa kare taşlardan oluşan bir platformun kalıntıları var. Bay Rich, tam tarif olarak, on dört fit iki inç uzunluğunda bir taştan bahseder.

* Loftus, *Chaldaeae and Susiana*. p. 375.

** 1. Krallar 7:8.

İştar'daki sarayın ana hatları iyi korunmuştur, ancak yirmi beş fit yüksekliğindeki yalnızca bir sütün ve diğer sekizinin kaideleri ayakta kalmıştır. Duvarlar kısmen incelenmiş ve birkaç kapı svesi tespit edilmiştir.

Susa'daki saray, kazıcıları Bay Loftus ve M. Dieulafoy tarafından tam olarak tanımlandığında Dareios'un Persepolis'teki sarayının bir kopyası olduğu açıkça grlmştir. Bununla birlikte, çok uzak bir geçmişte, muhtemelen Susa'nın bazı eski

Dareios'un Mezarı.

yerli hükümdarları tarafından, ilk olarak güneşte kurutulmuş tuğladan bir platform üzerine inşa edilmiş. Dört sütunun kaidesi üzerinde tekrarlanan bir yazıt, bu erken dönem tuğla yığını üzerinde duran binanın ilk olarak Dareios tarafından dikildiğini kanıtlıyor; başka bir yazıt ise I. Artakserkses (Longimanus) tarafından onarıldığını doğrular. Daniel'in iki boynuzlu koçu Susa'da gördüğü hatırlanacaktır. "Kendimi Elam İli'nde Susa Sarayı'nda gördüm ve orada bana bir görüntü* belirdi."

Geriye kalan Pers kralları mezarları, Likya'daki ve Petra'daki mezarlara çok benzemektedir; onlar da tepelerin kenarlarında, genellikle yerden oldukça yüksekte yapılan kazılarla oluşturulmuştur. Bu ilginç mezardan yedi tane var gibi görünüyor; dördü Pulwar Vadisi'nde, kuzeybatıda ve üçü de Persepolis'in yakınında. Hepsi aynı plan üzerinde, içinde kralın Hürmüz'e tapınır halde temsil edildiği bir üst mekândan oluşturulmuştur; ve bunun altında bir revak olabilir, ancak dört sütunun tamamı birbirine geçmiştir; yani, aslında kayanın yüzeyine sütun gibi oyulmuş pilasterlerdir. Ortada bir kapı bulunur, ancak mezara asıl giriş süslemeli cephenin altında ve arkasındadır. Bunların en ünlüsü, üzerindeki çivi-yazıtından Hystaspes'in oğlu Dareios'a ait olduğu bilinendir. Persepolis'ten yaklaşık dört mil uzakta, Nakş-ı Rüstem'de yer alır ve yakınında daha az süslemeli olsa da hemen hemen aynı karakterde başka bir mezar bulunur. Bu mezarlar iç mekânlarında önemli farklılıklar göstermektedir. Persepolis'in hemen yukarısındaki mezarların diğerlerine göre daha zengin bir şekilde dekore edilmiş olması, kapı eşiklerinin ve yan direklerinin rozetlerle kaplı olması ve pervazlar üzerindeki saçakların birbirine bakan bir sıra aslan taşıdığı dikkati çekmektedir.

* Daniel 8:2.

. V .

Parthlar

Daha önce belirtildiği gibi, Dareios'un ölümüyle beş yüzyıldan fazla bir süre boyunca devam eden yerli Pers hükümdarlarının egemenliği küçük Pers eyaletinde son bulur. Bu nedenle şimdi, güçlü yönetimi aradaki dönemi dolduran Arsakes İmparatorluğu hakkında biraz bilgi vereceğim.

Suriye ve Mezopotamya'da Seleukos veya Yunan hükümdarlarının üçüncüsü olan Antiokhus Theos'un MÖ 250'deki saltanatı zamanında Arsakes Parth genel valisini öldürdü ve Arbela'nın devrilmesinden sonra amcasının kurtardığı kutsal sancak Direfş-i Gaveyani (veya Demirci önlüğü) rüzgârda dalgalandırarak, aynı zamanda diğer kabile reislerini de Suriye'nin Yunan krallarına karşı isyanında kendisine katılmaya davet ederek Rey'e doğru ilerledi.

Doğulu yazarlar, güvenilir bir temele dayanmasa da, Arsakes'in eski Pers krallarının soyundan geldiğini iddia ederler; fakat onun isyanının esas olarak birkaç yıl önce Baktriyalı Diodotus'un Seleukos'a karşı benzer bir ayaklanmada elde ettiği başarıdan kaynaklanmış olması daha muhtemeldir. Bu durum o zamanlar yönetimdeki hanedanın daha uzak eyaletler üzerindeki zayıflamış hâkimiyetinin göstergesiydi. Bununla birlikte, iki isyan, esasen, nitelik olarak birbirinden farklıydı;

biri Yunanlara karşı Yunanlardan oluşan ve bir Yunan liderin yönetiminde bir isyan, diğeri ise “vahşi ve kaba tipte bir Asyalı ırkın” daha uygar ve yumuşak bir nüfusa karşı isyanıydı. Bunun yanı sıra, Parth kabilelerinde yıllardır kendilerini Perslerden ayırma eğilimi vardı; Magi ve Zerdüştler arasındaki eski düşmanlığın hiç de azımsanmayacak derecede beslediği bir eğilim. Aslında, eski hikâye yeniden başladı. Akhaimenes, güçlendiğinde, Magiliği ortadan kaldırmaya çalıştığı için, Magi, fırsat buldukça karşılık verdi. Dareios Codomannus’un düşüşü muhtemelen ezilen Magi için yeni umutlar uyandırdı, daha da önemlisi Seleukoslar “bunların hiçbirini umursamadı.” Bununla birlikte, meselenin dini yönüne çok fazla vurgu yapmamalıyız; Akhaimenes Dareios ya da Sasani Erdeşir’ininki gibi hiçbir reform hayal edilmedi; gerçekten de Parthların gerçek inancı İskit dogmalarının, Yunan uygulamalarının ve Sami fikirlerin bir karışımından olan belirsiz ve her şeyi kapsayıcı bir inançtı. Böylece Parthların Yunan tanrılarının heykellerini diktiklerini ve sikkelerinde resmi dil olarak Yunancayı benimsediklerini ve Yunanlara büyük düşmanlık besledikleri zamanlarda bile Philhelen* unvanlarını aldıklarını görüyoruz.

Göreceğimiz gibi, beş yüzyıl sonra, Arsakeslerin baskıcı yönetimi, boyun eğmiş halkta nefret uyandırdığında birçok yönden benzer bir isyan yeniden gerçekleşti; savaşlardan ve diğer nedenlerden ötürü güç dizginlerini ilk baştakinden daha zorlukla tuttular: o zaman, Zerdüştlüğün mayası kitleleri yeniden şişirdi ve kraliyet esaslı Arsakes’in evinden göçüp gitti. Zerdüşt Magi** ya da daha saf bir şekilde yerli rahipliğin

* Yunan dostu. (ed.)

** Magi veya Zerdüşt dininin rahipleri, Magizm ile karıştırılmamalıdır, ancak Magophonia hikâyesinden öğrendiğimiz gibi, Magus, Magizm veya temel ibadet rahiplerinin yanı sıra Zerdüştlük rahiplerinin ortak adıydı. Magi başlangıçta bir Medyan kabilesi (Herod, i. 101) gibi görünüyor, ancak daha sonra Pers yönetimi altında Zerdüştlüğü teşvik etmede aktif bir rol aldı.

bastırılması ya da yasaklanmasının, özellikle daha katı Pers bölgelerinde, Arsakes egemenliğinin tamamı boyunca, onlara baskı yapanlara karşı sonsuz bir nefreti canlı tutmuş olması da muhtemeldir; çünkü bu hanedan yönetimi baştan sona salt bir güçtü ve baş hükümdarın gücü, Orta Çağ'ın feodal sistemiyle bazı benzerlikler sergileyen geleneklerle desteklenirdi.

MÖ 150 yıllarında, Arsakes hanedanlığını beş ana kola ayrılmış olarak buluyoruz. 1. Lideri her zaman diğerlerinin de başı, "kralların kralı" olan Parthia da dâhil olmak üzere Pers ülkesi. 2. Ermenistan. 3. Baktriya ve komşu eyaletler. 4. Gürcistan. 5. Massagetler. Kabaca söylemek gerekirse, dış düşman olmadığında oldukça gevşek denebilecek bağlarla bağlı ve sürekli tekrarlanan milletlerarası kan davalarına ve savaşlara yatkın bir ittifak biçimiydi. Bununla birlikte, eyaletlerden herhangi biri dışarıdan bir düşman tarafından tehdit edildiğinde veya saldırıya uğradığında, ortak düşmanı püskürtmek için hepsi birleşirdi; bu nedenle, Roma Parth'a saldırdığında, Gürcistan'ın uç bölgeleri ve Kafkaslar hemen savunmasını birleştirdi. Böyle bir sistemin bu kadar uzun süre hüküm sürmesi, dikkate değer bir toplanma gücü olduğu anlamına gelmez; yine de muhtemelen, sonunda Romalılarla girilen yok edici savaşlar olmasaydı, çok daha uzun süre dayanabilirlerdi. Buna ek olarak, o zamanki hanedanların genç prenslerinin çoğu, dağ evlerinde, sınırlı da olsa Roma şatafatını tatma deneyime sahip olabildiler ve (Juvenalis'in belirttiği gibi) tutumlu ve dayanıklı atalarından çok farklı alışkanlıklarla Artaksata'ya döndüler.*

* Burada, daha sonraki zamanlarda Ermeni tarih kitaplarına olduğu gibi Arsakes erken tarihi ile ilgili, neredeyse tamamen Romalı yazarlara borçlu olduğumuzu söyleyebilirim: Arsakesler sikkelerinden başka kişisel bir anıt bırakmadı. Modern Fars yazarlar, yöneticilerini yalnızca grup şefleri olarak görürler. Firdevsi'nin Şehnamesi'nde 500 yıllık tarihi boyunca sadece üç ya da dört sayfası vardır, Seleukos'tan söz edilmez bile.

I. Arsakes'in saltanatı sadece iki yıl sürdü; savaşta öldürüldüğünde kendini güvence altına aldığı pek söylenemez. Bununla birlikte, halefi I. Tiridates, neyse ki hanedanın çok yetenekli bir adamıydı ve Arsakes'in temellerini attığı imparatorluğun sağlamlaştırılması onun sayesinde oldu*. Tarihte II. Arsakes olarak bilinen hükümdar ile her hükümdar için, biri özel, diğeri hanedan tanımı olan çift ad uygulaması ortaya çıktı: Romalı-Yunan yazarlar bu özel isimlerin birçoğunu korumuşlardır, böylelikle tarihlerinin çoğunu doğru bir şekilde sıralayabiliyoruz.

Saltanatının ilk dönemlerinde Tiridates, Hyrkania'yı ilhak etti ve kısa bir süre sonra Baktriyalı Diodotus'un aynı kaderi paylaşan oğlunu ikna eden müttefikler Seleukos Callinicus'un tüm güçlerini tamamen yendiler. Parthların her yıl, eşitsiz bir mücadelenin sonucu olan bir zaferin hatırasını ağırbaşlı bir yıldönümü ile kutlamalarına şaşırabilir miyiz? Bu dönemden ölümüne kadar, Tiridates barışçıl bir biçimde, henüz Doğu-lu gezginlerin ilgisini veya coşkusunu yakalayamamış olan ünlü şehri Dara veya Dariaeum'u inşa etmekle uğraştı. Oğlu ve halefi Artabanus, III. Antiokhus ile satraplarından biri olan Akhaeus arasındaki savaştan yararlanarak, Hyrkania ile Zagros Dağları arasındaki bölgeyi de egemenliğine ekledi; sonuç, tahmin edilebileceği gibi, Parthlar ve Seleukoslar arasında ayrıntıları eksik olan bir savaş oldu. Ancak sonunda, Suriye Yunan kralı Antiokhus'un belalı komşusu ile barış yaptığını ve bağımsızlığını tanıyarak, üstü olmasa da rakibi Parth kralı olarak tanıdığını biliyoruz. Bu zamandan Artaba-

* Arsakes egemenliğinin asıl merkezi, Hazar Denizi'nin ortasıydı; ve Dicle'ye doğru ilerlemeleri kademeli oldu. Üstelik zaman zaman bütün ülkeyi Basra Körfezi'nde tutsalar da MÖ 140'ta Antiokhus Theos tarafından Spasini-Kharax vilayetinin kurulması onları Hindistan ile doğrudan ticaretten mahrum bıraktığı gibi, askeri olduğu kadar deniz gücü olmalarını da engelledi.

nus'un saltanatının sonuna kadar, Parth tarihinde kesin bir şey bulamıyoruz ve bu kadar dolaşmış bir yumağı çözmeye çalışmak için uğraşmaya değmez.

I. Mithridates'in (MÖ 174) saltanatı ile Parthia erken bir sıçrama yapar ve Profesör Rawlinson'ı kendisine verdiği "Altıncı Doğu Monarşisi" adını tamamen haklı çıkaran boyutlar kazanır. Şüphesiz, zamanın koşulları da Mithridates'in düşüncelerini desteklemişti, Seleukos o zaman eski gücünün çoğunu kaybetmişti, kraliyet asası bir çocuk olan Eupator'un elindeydi ve o da naiplik için iki rakip hak sahibi Lysias ve Philippos ile mücadele ediyordu. Böylelikle, Mithridates Media'ya saldırdı ve şiddetli bir direnişle karşılaştıktan sonra büyük Media Magna eyaletini ele geçirdi. Daha sonra egemenliklerine kuzeyde Hyrkania'yı ve güneyde Elymais veya Susa'yı ekledi; Perslerin ve Babillilerin boyun eğmesiyle, monarşisini Hindu-Kush'tan Fırat'a kadar genişletti. Ne kadar doğuya ilerlediği şüpheli; ancak Pencap'ı ve İndus'un engin sularını kendi topraklarına ilhak edene kadar elini çekmediği düşünülüyor.

Bununla birlikte, bu bölgede Parth sikkeleri bulunmadığından, parayla ilgili kanıtlar kesin görünmektedir; öte yandan Yunan-Baktriya hükümdarlarının Kabil'i ve Batı Hindistan'ı, en azından MÖ 126'ya kadar elinde tuttuğu kesindir. Egemenliğinin, Profesör Rawlinson'ın doğu ve batıda 1.500 mil ve bazı kısımlarda genişliğini 400 milden fazla olarak tahmin ettiği bir yol olan, önemli bir kısmı Orta ve Batı Asya'nın en verimli bölgelerini kapsayan, Süleyman Koh'un batısında ki tüm ülkelere yayıldığına inanabiliriz. Gücüne duyulan kıskançlık, bir savaşa yol açtı ve Seleukos hükümdarı Demetrius, belki de bölgenin bazı mağdur halkları adına bir saldırıya öncülük etti. Ancak, Parth kraliyetinin hem duygularını hem de gerçek kaynaklarını yanlış hesapladı. Büyük bir savaşta ordusu tamamen yok edildi ve isyan eden birkaç eyalette esir

olarak sergilendi; bu gelecekte yeni Asya imparatorluğunu engellemeye çalışacak olanlara bir uyarıydı. İlk Parth kralı olarak “Kralların Kralı” -unvanını almasına hak kazandıran otuz sekiz yıllık şanlı bir saltanattan sonra, Mithridates MÖ 136’da öldü. Bu hükümdar aynı zamanda, MS 641’de Müslümanlar tarafından Sasani hanedanının nihai olarak devrilmesine kadar bazı değişikliklerle kraliyet başlığı olarak kullanılan uzun sert tacı takan ilk kişiydi. Akhaimenes kralları gibi, Arsakes hanedanının kralları da mevsime göre farklı konutlarda oturuyorlardı. Kışlarını genellikle Ktesiphon’da, yılın geri kalanını Ekbatana’da (Hamedan), Hyrkania’da veya Rey’de geçirirlerdi.

Mithridates’in yerine oğlu II. Phraates geçti ve o zaman-ki Suriye hükümdarı Antiochus Sidetes, selefi Demetrius’un açıkça bağımsızlığını ilan ettiği arka Yahudiye’yi terk etmekten korkmasaydı, Suriye ile bir savaş muhtemelen hemen patlak verebilirdi. Bununla birlikte, Yahudilerin bağımsızlığı uzun sürmedi ve hükümdarları John Hyrcanus, Suriye hükümdarının otoritesini kabul etmeye ve daha önce olduğu gibi, boyun eğmesinin simgesi olarak haraç ödemeye mecbur kaldı (MÖ 133).^{*} Antiokhus daha sonra Parthlara bir saldırı

* Yahudilerin Antiochus Epiphanes’e karşı cesur direnişi ve dinsiz kralın korkunç sonu 1. Makabeler 3:4 ve 2. Makabeler 1:9’da çok iyi anlatılıyor; yine de ne kadar kötü olursa olsun, bana öyle geliyor ki, onu bile Eski Ahit’in Mesih Karşıtı olarak kabul etmek zorunda değiliz. Polybius tarafından iyice anlatıldığı üzere, kendi sahte tanrıları için çok gayretli olduğundan kesinlikle Tanrı’ya karşı çıktı. Aynı gerçek İncil’den de açıkça anlaşılmaktadır “Kral Antiochus tüm krallığına, herkesin tek bir halk olması gerektiğini ve herkesin kendi yasalarını bırakması gerektiğini yazdı” (Makabeler 1:41-42) başka bir deyişle, bükülmez bir devlet dinini dayatmak istiyordu. Ancak gerçek Mesih Karşıtı, bir putperest gibi bir hatayı başka bir hatayla değiştiren kişi değil, hakikatten dönmüş kişidir. Başlıca özellikleri, kendini yüceltme, tüm dinleri hor görme, gerçek Tanrı’ya küfretme ve atalarının Tanrı’sından dönmedir.

düzenledi ve ilk başta büyük başarı göstererek, art arda üç muharebe kazandı: Ancak sonunda, dayanıklı dağcılar, ovaların zayıf insanlarını güçten düşürdü ve Antiokhus bütün ordusu ile beraber yok edildi. Bundan böyle Parth İmparatorluğu, Seleukos tarafından rahatsız edilmeden, dürüst bir savaşıla elde ettiği gücün tadını çıkardı; Yunanlar aslında, Romalılar, Mısırlılar ve Araplar tarafından birbirine benzer şekilde ele geçirilen Kilikya ve Suriye'deki küçük topraklarını zar zor koruyabilmişlerdi. Altmış yıl sonra Suriye, çok daha önce de olabileceği gibi bir Roma eyaleti haline geldi.

Phraates, isyancı bir Yunan grubu tarafından desteklenen İskitlerle bir çatışmada ordusuyla birlikte telef oldu. Önceden Parthlarla bir ölçüde müttefik olan bu İskitler (en azından, göçebe alışkanlıklarının izin verdiği kadarıyla), Kimmerler gibi Orta Asya'nın büyük göçebe ordularının bir kısmıydı; bahsetmiş olduğumuz Kimmerler tarihsel zamanlardan önce ve sıklıkla o zamandan beri, bir çekirge kasırgası gibi bereketli, ekili ve nispeten rafine güneyi silip süpürdü. Her ülke sırası geldiğinde bu vahşi ve barbar orduların varlığına lanet etmek zorundaydı ve Parth İmparatorluğu şimdi kendi halkının en iyileri kadar cesur ve aktif savaşçılarla mücadele etmek zorundaydı. Parth prensleri ilk ilerlemelerini kontrol etmek için onlara bir tür şantaj uygulamıştı; ama daha az şanslı olan Baktriya, kuzeyde ve batıda hızla yenilmişti.

İskit kabileleri, Massagetae, Dahae, Tochari ve Sakarau-li gibi çeşitli unvanlar altında bilinir; görgü kuralları ve bazen yamyam uygulamaları Herodotos ve Strabon tarafından kaydedilmiştir. Bu sefer İskitler yine çatışmada üstün geldi ve başka bir Parth kralı (II. Artabanus) daha öldürüldü; ancak, ünlü kahramanlıkları sayesinde "Büyük" unvanını alan bir sonraki hükümdar II. Mithridates'in tahta çıkışında, İskit zaferi dalgası durduruldu ve geri püskürtüldüler ve aşırı sa-

yıdaki askerlerini Sistan'a ve İran'ın doğu eyaletlerine dağıtmak zorunda kaldılar.*

Böylece, liderlerinin çok sayıda parasal kaydına sahip olduğumuz ünlü Hint-İskit krallığı kuruldu. Baktriya ve Pencap arasındaki Hindu-Kush'un güneyindeki ovaları işgal eden ve zaman zaman güçleri İndus'un halicine kadar uzanan bu İskit krallığı, Hindistan'ı Yunanistan'dan etkili bir şekilde ayırdı ve Yunan görgü ve medeniyetinin artan etkisini durdurdu; gerçekten de araya giren bu kalabalıklar olmasaydı, Yunan dilinin Jumna ve Ganj'da Nil'de olduğu gibi iyi anlaşılmaması için hiçbir neden yok gibi görünüyor. Kendi ülkesi için duyduğu endişeden dolayı İskitleri ortadan kaldıran II. Mithridates, başlangıçta Parthlarla aynı, Turan kökeninden gelen bir halk olan ancak sonraki yıllarda, Aryan unsurlarının hatırı sayılır bir şekilde eklenmesiyle kural olarak, Akhaimenes İmparatorluğu'nun sadık müttetikleri haline gelen Ermenilerle, unutulmaz savaşlarına başladı. Ermenistan ilk kez bağımsızlığını, Büyük Antiokhus'un Romalılar tarafından yenildiği yıl olan MÖ 190'dan itibaren elde etti; ancak birkaç yıl sonra, Ermenistan kısa bir süre için yeniden Seleukos İmparatorluğuna tabi oldu. Mithridates ile Ermeniler arasındaki savaşın hiçbir ayırtısı korunmamıştır, ancak Parthlara karşı direnişlerinin kısa olduğu kadar başarısız olduğu konusunda şüphe yoktur.

Bununla birlikte, Doğu'nun tüm karakterini değiştiren ve Asya ovalarına İskender'in Makedonlarının bile aşamayacağı bir savaşçı ırkını getiren başka bir olay gerçekleşmek üzereydi. Yunanistan'daki önceki savaşlarının seyri, Romalı liderlerin, ilk başta onlar için çok net bir şekilde çizilen çizgiyi takip etmeseler de gelecekteki kaderlerini açıkça okumalarını sağlamıştı. Konsül Acilius Glabrio, Antiochus'un güçlerini,

* Pers İmparatorluğu'nun bu bölümünün şimdiki adı, Seistan (veya sikelerinde Sejestan), bu İskit istilasının bir anıttır, işgal ettikleri bölge doğal olarak Sakaların ülkesi olarak adlandırılmıştır.

“hiçbir zaman şiddetli esmeyen ve tek fatihi doğa” olarak belirtilen bu geçitten geçirmek üzereyken, hırslı cumhuriyetçilerin görüşlerini açıkça ortaya koyan bir nutukla askerlerine seslendi. “Adı Tanrılardan sonra gelen Roma ırkına ne engel olabilir? Gades’ten Kızıldeniz’e kadar tek bir sınırimız olmalı, o da dünyanın tüm döngüsünü kucaklayan okyanus ve tüm insan ırkı Roma halkına saygı göstermelidir.” Artık Latince, “imparatorluğun ve savaşın sesi, tarihin gerçek dili, bireylerin tutkularıyla değil, ulusların ruhu içgüdüleriyle” üvey kız kardeşi Yunan dili gibi medeni dünyanın ortak dili haline gelecek gibi görünüyordu.

Roma’nın sarsılmaz egemenliğine her ulus sırası gelince boyun eğmek zorunda kalacaktı; Avrupa’da cumhuriyetler, Asya’da monarşiler, Doğu’nun süvarileri, Batı’nın piyadeleri, hepsi artık tek bir güç altında işlevini yitirecekti. Wilberforce, “Dünyanın otoritesi,” diyor “kralların yerine, yönetmeleri için, praetorlarını (yargıç) ve valilerini gönderdi; uçsuz bucaksız, tek tip ve eğilip bükülmez yollar, en ulaşılmaz ülkeleri ordularına açsın diye, dünyaya bıraktığı izlerdi; böylece en ulaşılmaz ülkeler ordularına açık hale geldi; dağları oydu, vadileri doldurdu ve bunları yaparken sanki dünya da en az sakinleri kadar ona tabi gibiydi.”

Şimdiye kadar, Suriye Krallığının ve Kapadokya ve Ermenistan eyaletlerinin araya girmesi, Romalılar ve Parthlar arasındaki fiili teması engellemişti; ama iki taraflı ilerlemeleri onları gittikçe yakınlaştırıyordu; aynı bölgede, Roma’nın eski müttefikinin oğlu, Pontuslu V. Mithridates’in gücü de aynı zamanlarda ortaya çıkmıştı. Onun yükselişi belki de Batı Asya’nın diğer krallarından daha ani ve daha dikkat çekiciydi. Hem Roma’ya hem de Parth’a düşman olsa da yeni ve ortak düşmanı bastırmak için Parth ve Roma’nın ortak bir mücadele sergilemesi gerekiyordu; bu nedenle, Kapadokyalıların Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmasından kısa bir süre

sonra konsül Sulla, belki de Ermenistanlı Tigranes'in Pontus kralının davasına bağlanmış olmasından ve Parth İmparatorluğu'ndan Yukarı Mezopotamya'nın tamamını alması gerçeğiyle harekete geçirildi. Ancak Sulla bu plana hemen razı olmadı ve Parth Kralı II. Mithridates, otuz beş yıldan fazla bir saltanattan kısa bir süre sonra öldü.

Bu olaydan sonraki birkaç yıl boyunca, Parthların gerçek hükümdarının kim olduğu net değildir; ama bu dönemde Romalılar ile Pontuslu Mithridates arasındaki büyük savaş sürüyordu, Parthların bariz politikası, uzak durmak ve her iki tarafı da güzel sözler ve boş vaatlerle kandırmaktı; ancak sonunda, III. Phraates Pompeius ile ittifak yaptı ve Romalı general Mithridates ile meşgulken, Ermenistan'a ilerleme tamamen başarılı oldu. Ancak Pompeius, belki o sırada herhangi bir Asyalı prence ek güç vermeyi tercih etmediği için, Parth kralı Phraates'in hizmetlerinin karşılığını vermemekle kalmamış, aynı zamanda Parthları, her zaman imparatorluklarının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Gordyene'den (veya Yukarı Mezopotamya) kovmuş ve Parth hükümdarının artık gelenekselleşmiş "Kralların Kralı" unvanını reddetmiştir. Görünüşe göre her iki taraf da diğerine karşı temkinli bir yaklaşım sergilediğinden, çoğu zaman eli kulağında olsa da, savaş patlak vermedi ve Pompeius tarafından bir tahkim önerisi kabul edildi. Phraates, bundan kısa bir süre sonra suikasta uğradı (MÖ 61) ve Parth tarihinde başka bir karışıklık dönemi ortaya çıktı.

Kayıtlarda bulunan bir sonraki hükümdarı Orodes, Crassus'un Roma silahlarını Fırat'tan geçirme niyetini açıkladığı yıl olan MÖ 56'da tahta çıktı. Ancak Parth hükümdarı işgalciye karşı hazırlıksız yakalanmamak için yaklaşık iki yılı iyi değerlendirdi. Gerçekten de Crassus, Suriye'ye ulaştığında bile, saldırıyı başlatmak için acele etmedi: dolayısıyla ilk sefer boşuna yapılmış oldu, ikincisinde ise, düşmanının sayı-

sız süvarisinin aralıksız saldırılarına maruz kaldığı kurak, iz bırakmayan bir bölgeden geçerek Mezopotamya’da bir deli gibi ilerleyen bir Parth büyükelçisinin alaycı hareketleriyle kıskırtılmamış olsaydı, belki de inisiyatif almayacaktı. Ayrıca Parth kralı tarafından en iyi birliklerin emanet edilmiş olduğu, henüz otuz yaşında bile olmayan zamanın en yetenekli Parth generali Surena* da ona başkaldırmıştı.

Pers süvarileri gibi Parth süvarileri de iki sınıftan oluşuyordu; biri, sadece çok güçlü bir yay ve bir ok kılıfıyla hafifçe silahlanmış olanlar; diğeri, binicileri gibi atları da zırhlara bürünmüş, Romalıların *pilum*larından bile daha güçlü, uzun ve ağır mızraklar taşıyan bir süvari topluluğu. Surena’nın kuvvetleri neredeyse tamamen süvarilerden oluşuyordu, ayrıca, Crassus’un hizmetinde hafif süvari birliğine komuta eden ve vatandaşları olan Romalıların planlarını, oluşturulur oluşturulmaz hızlı bir şekilde açıklayan Abgarus adındaki bir haine paha biçilmez bir desteği vardı. Sonunda iki ordu bir araya geldi ve Romalılar, onları süvarileriyle tamamen saran, sürekli ok atışlarıyla sıkıştıran yeni düşmanlarının özel taktiklerinin ilk deneyimlerini yaşadılar. Boşuna ilerlemeye çalıştılar: İleri atılırken, Parthlar savaş taktiği olarak geri çekildiler ve Crassus’un oğlunun komutasındaki 6.000 kadar Galya askerini bir savaş hilesiyle tamamen yok ettiler. Ertesi gün, Surena ile bir görüşme sırasında Parthların Crassus’u esir alma girişimi yanlışlıkla ölümüyle sonuçlanınca, Roma ordusunun geri kalanı, generallerinin bu beklenmedik ölümü üzerine teslim olmak zorunda kaldı. Profesör Rawlinson, “Fırat’ı geç-

* Ammianus’un Surena’yı veya Surer’i özel bir ad yerine bir unvan, aslında kraldan sonraki rütbedeki şahıs (xxiv.2) olduğunu varsaymakta haklı olduğu uzun süredir düşünülürken, Appianus ise bu unvanın Crassus’u fetheden Surena ailesinden kalıtsal olduğunu varsayıyordu. Ermeni kayıtları, bunun gerçekten Parthlar arasında önde gelen ailelerden birinin adı olduğunu gösteriyor.

miş olan ve yaklaşık 40.000 askerden oluşan ordunun ancak dörtte biri geri döndü. Tüm ordunun yarısı ölmüştü” diyor.

Haberin ve Crassus’un kanlı başının Orodes’e, Artavasdes’le birlikte Euripides’in “Bakkhalar” oyununu izlediği sırada ulaşmasıyla, Ermeni komutanla girmeyi planladığı savaşın düğün şenliğine dönüştüğü söylenir. Florus ve Dio, Crassus’un seferinin yalnızca ganimet şehvetinden kaynaklandığına inanan Parthların, onun ağzına erimiş altın döktüğüne dair daha enteresan bir hikâye ekliyorlar. Sonuç olarak Orodes bu işi gereğince takip etmediği, çok değerli zamanını çeşitli şehirlerin kuşatılmasında boşa harcadığı için (Asyalı askerler açısından nadir bir başarı) bu büyük zaferin sonucunun hiçbir şekilde beklendiği gibi olmadığı söylenebilir.

Birkaç yıl sonra Pompeius, büyük düşmanı Caesar’a karşı kendisini güçlendirebilecek bir ittifak arayışına girene kadar, Orodes hakkında çok az şey duyuyoruz: ama Orodes’in talep ettiği şartlar, yani tüm Suriye eyaletinin mutlak teslimiyeti, hiçbir Romalının kabul edemeyeceği türdendi; ve Pharsalus’tan sonra Caesar, savaşı Parth İmparatorluğuna çevirme niyetini itiraf etmiş olsa da ülke, çağının en büyük generaline bağlı katillerin hançerleriyle açık bir kıyımdan kurtulmuştu.

Hepsi bu kadar da değildi: Triumvirler* arasındaki çekişmeler, özellikle de Antonius, zorla birçok Doğu ulusunu yabancılaştırdıktan sonra Mısır’a çekildiği için, Parthlara Doğu’daki Roma egemenliklerinin bir kısmını güvence altına alma umudu verdi. O sıralarda yanlarında, babası gibi Pompeius davasını desteklediği için galipler tarafından sürgün edilme korkusu yaşayan genç Labienus adında ünlü bir Roma generali vardı. Bu nedenle, süvari ordularının Suriye’nin büyük bir bölümünü işgal ettiği, Apamaea ve Antiokheia gibi

* Roma’da en yüksek hükümet mevkiini eşit olarak elinde tutan üç generalin yönetimi biçimine verilen isim. (ed.)

kasabaları bile ele geçirdiği ve Parth kralının (Pacorus) Fenike ve Filistin'e ve Labienus'un Küçük Asya'ya daha fazla baskın düzenlediği karakteristik bir isyan yaşandı. Bu savaşta Kudüs, Asmona prenslerinin sonuncusu olan Antigonus'u, John Hyrcanus'a karşı davasını benimsemesi için 1.000 Talanton* ve 500 Yahudi kadınla rüşvet alan Pacorus'un elinden hükümdarı olarak kabul etme onursuzluğuna boyun eğdi: daha sonra, son rahip-kral olarak MÖ 40-37 yılları arasında Davut'un tahtında, yabancı bir monarşinin satrapı ve bağımlı kölesi olarak oturmasına tanıklık edildi.

Ancak bu başarılar kısa süreliydi. MÖ 39 sonbaharında, Antonius'un komutanı Ventidius, olağanüstü bir hız ve savaş dehasıyla Suriye'yi işgalcilerden temizledi; sonraki baharda Parth ordusunu tamamen bozguna uğrattı ve Pacorus'u katletti. Aslında, asla değişmeyen askeri sistemleri, esneklikten, yeni ve değişen koşullara uyum sağlama gücünden yoksun olmaları göz önünde bulundurulduğunda uzun süren mücadeleler açısından Parthların Romalıların dengi olmadığı, tüm tarihleri boyunca açıktır; Asya'nın uçsuz bucaksız ovalarına harika adapte olmuş olsalar da daha daralmış ve zor bölgelerde başarısız oldular. Bu nedenle, Roma yeni düşmanıya savaşmak için silah ve cephanesine ona göre hazırlayınca, Parthlar önceki saldırganlık politikalarından vazgeçerek saldırıya geçmek yerine uzakta durmayı tercih ettiler: Bu, topraklarını istiladan korumak için soylu değilse bile akıllıca bir plandı ve bu sayede Parth İmparatorluğu, ayrı bir monarşi olarak, varlığının geri kalan iki buçuk yüzyılı boyunca sürekli olarak buna bağlı kaldı.

Kısa bir süre sonra, Orodes, seleflerinin çoğu gibi, bir suikast sonucu can verdiğinde, Antonius, oğlu ve halefi Phrates'in, elleri babanın ve tebaanın kanına bulanmış halde,

* Eski Yunan'da kullanılan bir para birimi. (çev.)

önde gelen soylularının birçoğunu kendisinden uzaklaştırdığını duyunca, Crassus'un komutasındaki Roma ordularının kayıplarının intikamını alma fırsatının ve kendi ün ve şöretini yüceltme vaktinin geldiğini düşündü. Ama kaderinde Crassus'unkinden daha az ölümcül, ancak daha aşağılayıcı bir ceza olacaktı. Phraaspa'ya plansız bir hızla zorunlu olarak ilerleyerek ve orada kuvvetlerini daha da aceleci bir biçimde bölerek, Parthların, komutan Oppius Stasianus'un etrafını sarmasına, ordusunu ve on binden fazla Romalıyı yok etmesine ve tüm savaş mühimmatını ele geçirmesine izin verdi. Hepsi bu kadar da değildi: Antonius'u gerçek Doğu içgüdüleriyle bu tehlikeli yürüyüşe teşebbüs etmesinde esas olarak aracı olan Ermenistan hükümdarı Artavasdes, Roma davasının artık imkânsız olduğunu anlayınca Romalı arkadaşını terk etti ve Antonius büyük tehlike içine düştü: ve art arda on dokuz gün boyunca Parthların, bir meydan muharebesine izin vermeyecek biçimde, ellerinden gelen her şekilde taciz etmesi karşısında Aras'a geri dönmekten başka seçeneği kalmadı. Sonunda, 277 İngiliz millik bir yürüyüşten sonra, Romalılar Julfa* ile "köprüsüz" Aras'ı geçtiler ve 30.000'den az olmayan bir kayıpla birlikte kendilerini nispeten dostane Ermenistan topraklarında buldular. Ertesi yıl (MÖ 35) Antonius, kışı İskenderiye'de geçirdi ve Ermeni Artavasdes'in ihanetini, ülkesini, kendisini ve inanılmaz miktarda ganimeti ele geçirerek ödetti. Ancak bu, Ermenileri hemen Parthlarla ortak davaya girmeye ve böylece daha keskin bir politikanın ayrı

* Vergilius "pontem indignatus Araxes"i (Aen. viii. 728), birkaç yıl sonra, Tiberius'un, Augustus'un komutanı olarak Ermenistan'ın kalbine girdiği zamana atıfta bulunur. Bununla birlikte, o zaman bile Romalıların Aras Nehri üzerinde bir köprü inşa edip etmedikleri şüpheli olabilir, ancak o zaman bunu yapabilecek tek mühendis onlardı. Claudianus'ın bizi inandıracağı gibi, bunu Honorius'un zayıf yönetimi altında yapmadıkları kesindi.

tutacağı iki güçlü devleti birleştirmeye ittiği için doğal ama akılsızca bir misilleme eylemiydi.

Birkaç yıl sonra (MÖ 20) Augustus*, Crassus'tan alınan sancakları geri aldı; o zamanki Parth kralı Phraates, Roma imparatorunun gücüne karşı koyamayacağını çok iyi farkındaydı. Bunun ardından, Augustus'un halefleri de kendisi gibi, Roma İmparatorluğu'nun en üst sınırlarına ulaştığı yolundaki yargıya sadakatle bağlı kaldıkça, uzun yıllar süren barış oldu. Traianus, evrensel imparatorluk rüyasını yeniden uyandırana kadar Roma ile Parthlar arasında herhangi bir ciddi mücadele gerçekleşmedi. Bu dönemle ilgili, çoğu Ermeni prenslerinin veya tebaasının zayıflığına ve kararsızlığına dayandırılacak birkaç küçük savaşa burada dikkat çekmeye gerek yok. Bununla birlikte, bu süreç içerisinde, Romalıların uzun zamandır kabul etmeye isteksiz oldukları, askeri kapasitesi yüksek bir ırkın, zamanın çeşitli çatışmalarına dâhil olduğunu belirtmeliyim. Çok sayıda Yahudi artık Batı Asya'ya yayılmıştı. Bazıları, muhtemelen Asur ve Babil krallarının yerleştiği kolonilerin torunlarıydı; diğerleri, özellikle ticari çıkarları için Parthların genellikle hoşgörülü davrandıkları, Filistin'e yakın bölgelerin sakinleri. Profesör Rawlinson, "Onlar, ayrıcalıklı bir topluluk oluşturdular, tamamen kendilerine ait olan bazı şehirlere ve ortak bir hazineye sahiptiler ve zaman zaman 30.000

* MÖ 22, Ağustos'ta Doğu'ya seferini ilk önce alenen ilan etti, ama ordusuyla Fırat kıyısında kamp kurmaktan başka bir şey yapmadı. Bununla birlikte, Tiberius bu sırada Ermenistan'a yürümüştü, çünkü Horatius, "Soğuk Niphates" (şüphesiz Nebad veya Ararat) ve "Medlerin Nehri"nin (Od. i. 2) boyun eğdiğinden söz ediyor ve Ermenistan'ın göbeğindeki Ağrı yakınlarında başarılı bir savaş, ele geçirilenlerin geri dönüşünü hızlandırmış olabilir. Horatius, Phraates'e Augustus'tan krallığını yeniden kabul ettirirken muhtemelen bir şair ehliyetini kullanır (Epist. i. 12); ama yine de Augustus'un Phraates'in dört oğlunu Roma'ya götürdüğü, beşinci ve gayrimeşru bir çocuğu Parth kralını zehirlemek için bıraktığı kesindir.

veya 40.000 erkekten oluşan bir konvoyun koruması altında adaklarını Kudüs'e gönderirlerdi." diyor. Aslında Parthlar, bu Yahudi nüfusunun, hoşnutsuz Yunanlar, Ermeniler ve Suriyelilere karşı bir denge unsuru olduğunu hissetmiş olmalıdır.

Bu dönemde önemli olan diğer tek olay, Vologases ve Romalılar arasındaki, Parthların Ermenistan'a birkaç saldırı düzenlemesine yol açan anlaşmazlıktı, ancak, garip olduğu kadar tuhaf bir durum olarak, oğlu Tiridates'in Roma'yı ziyareti özellikle dikkat çekicidir. Ermenistan'ın Romalılar tarafından geri alınmasından sonra, Romalı General Corbulo, Tiridates'in Roma'ya gitmesi ve tacını doğrudan Nero'nun elinden alması konusunda ısrar etmiş ve bu eylemin gerçekleşmesi için kız kardeşlerinden birini rehine olarak alıkoymuştur. Bir süre sonra Tiridates'in eşi ve 3.000 Parth süvarisi eşliğinde yola çıktığını, imparatorluğun üçte ikisini geçerken, tören alayları ve festivallerle karşılandıklarını öğreniyoruz. Trakya ve Illyricum'dan Roma'ya vardıklarında tüm yolu at üzerinde sürdükten sonra, törenden önceki gece tüm şehir aydınlandı ve ertesi gün Ermeni prensi kürsüye çıkarak imparatora bağlılığını sundu. Profesör Rawlinson'ın çok iyi ifade ettiği gibi, "Yolculuğu ve kabul töreni, Roma'ya resmi veya sözlü olarak istediği her şey için taviz verilmesini içeriyordu. Bununla birlikte, esas avantaj Parthlara aitti. Romalılar, hem Doğu'da hem de başkentte, bir boyun eğme gösterisiyle pohpohlandılar; ama Doğulular, uzun mücadelenin, Parthların Roma'nın daha sağlam bir güç olduğunu kabul etmesiyle bittiği sonucuna varmış olmalıdır." Parth Tiridates'in Ermenistan kralı olması, Roma ile Ermenistan arasında hatırı sayılır bir barış dönemi sağladı; bununla birlikte, MS 78'de Alaric adlı bir İskit tarafından kuzeyden gelen ve Hyrkanianlara isyan etme fırsatı veren ve dolayısıyla Arsakeslerin uzun egemenliğinin bozulmasına doğru ilk adım olan başka bir saldırı dışında burada kaydedilen pek fazla bir şey yok.

Saltanatının ilk yıllarında Traianus'un toprakları Batı ulusları tarafından yeterince işgal edildi; ancak MS 114'te Dacia'yı fethederek, Roma'nın, savaşa karşı olan seleflerinin saltanatları sırasında çok zayıflamış olan Asya'daki egemenliğini yeniden savunmaya karar verdi. Lucullus ve Antonius'un fetihlerinden bu yana zaman da büyük ölçüde değişmiş, Parth İmparatorluğu'nun zaten kısmen çökmekte olan egemenliğini daha da parçalama eğiliminde olan yeni unsurlar ortaya çıkmıştı. Hristiyanlık zaten "önceden var olan toplum biçimleri üzerinde bir çözücü" olarak hareket ediyordu ve Yahudilik, "zulümden hırpalanmış, bir milliyetten bir komplo haline gelmişti."

Traianus'un planlı saldırısını önlemek için, Ermenistan hükümdarı Chosroes'in elçileri onu Atina'da karşıladılar ve zengin hediyelerle işgal dışında herhangi bir anlaşmaya varmaya çalıştılar; ama Traianus, İskender'inkini aşamasa da onun yaptığına benzemesini ümit ettiği bir sefer düzenlemeye karar vermişti. Bununla birlikte, Doğu prenslerinin kuvvetleri Crassus'u öldürdükleri ve Antonius'a boyun eğdirdikleri zamanki gibi olmadığından, böyle bir üstünlük şansı çok azdı. Ne Orodes ne de III. Phraates, Doğu hükümdarlığını elinde tutuyordu; Traianus Samosata'yı geçtiğinde, Parth hükümdarı Parthamasiris, alnını tacından ayırarak, onu imparatorun ayaklarına koymuş olsa da ilerleme planını değiştirmede. Açıkça Traianus'un görüşü, böyle bir teslimiyetin doğal bir gelişme olduğuydu, az da olsa övgü ya da teşekkür hak ediyordu; Parthlar sadece Roma'nın emrine itaat etmek durumundaydı. Aslında, hepsi bu kadar olmasaydı, bu konuda söylenecek çok şey olabilirdi; bu, zayıf olanın duvara toslanmasının başka bir örneği olurdu. Ancak, herkesin pişman olacağı gibi, Traianus genç prensin boyun eğmesiyle yetinmedi ve kısa bir süre sonra onu ölüme gönderdi. Traianus karakter olarak küçük suikastlardan hoşlanmadığı için, bu eylemin ta-

mamen kendisine ait olduğunu ve muhtemelen bunun gerekli bir adalet eylemi olduğuna inandığını kabul etme cesaretine sahip olduğu için, yanlış veya şüpheli söylentiler tarafından daha fazla yanlış yönlendirildiğini varsaymak adil olur.

İlk seferin genel sonucu, Büyük ve Küçük Ermenistan'ın tek bir eyalete dönüştürülmesi ve ulusların Roma'nın en çok korktukları güç olduğunu öğrenmeleri oldu. Aynı yıl Mezopotamya da aynı şekilde düşürüldü, ardından (MS 116) Ninova*, Gaugamela ve Arbela Romalıların eline geçti; Zagros ve Dicle arasındaki tüm bölge istila edildi: Hatra ve Ktesiphon'un büyük önem taşıyan yerleri de boyun eğdi. Roma fethinin sınırı yok gibi görünüyordu.

Ama Parthlar avantajlarını çok iyi biliyordu; açık alanda savaşırsa, Roma ilerlerken geri çekilebilir ve arkasında Roma askeri dehası için bile elverişli olmayan bir çöl bırakabilirdi. Her şeyden önemlisi imparator Traianus, Hint Okyanusunun sularında, Hindistan'ı fetihlerine eklemesine tek engelin ilerlemiş yaşı olduğu düşüncesiyle ağıt yakıyordu. Parthlar arkasından düşmanlığı kızıştırabilir ve böylece mağrur fatihi, arkasındaki yarı boyun eğdirilmiş bölgelerden geriye doğru adım atmaya mecbur bırakabilirdi. Böylece Parth politikasının gönüllü bağlıları olan Seleukia, Hatra ve Nisibis halkı da ordularını onun arkasında birleştirdi. Komutanları doğru seçilmiş kişiler olmasaydı ya da yayılmakta olan isyanı başından engellemeseydi, geri çekilmenin önü muhtemelen kesilirdi. Ancak buna rağmen, Traianus aceleyle geri çekilmek zorunda kaldı ve bu durum Doğu eyaletleri üzerindeki gücünün kumdan bir kale olduğunu kabul etmek zorunda

* Ninova Roma kolonisinin Claudius tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Bu yerin sikkeleri, Traianus, Maximinus, Severus, Alexander, Mamaea ve Gordianus Pius imparatorları altında Niniva Claudiopolis adıyla mevcuttur (Num. Chron. xix. i). Tacitus ve Ammianus da böyle bildirirler.

kalmasına yol açtı: yine de, onu her şeyden çok üzen şey, Hatra'nın kaba Arapları tarafından aşağılayıcı bir tepkiye boyun eğmek zorunda kalması; birliklerinin, engelleri aşmış olmasına rağmen, yollarına devam etmiyor veya etmemekte diretiyor olmasıydı. Ertesi yıl, MS 117'de, Traianus öldü ve halefi Hadrianus, fetihlerini siyaset dışı sayarak, imparatorluğun Doğu sınırlarını genişletmenin önünü kapattı. Aslında Hadrianus, Traianus'un savaşta Parth imparatorluğuna eklediği üç eyaletten gönüllü olarak vazgeçti. Profesör Rawlinson'ın belirttiği gibi, "Dolayısıyla Roma, Ermenistan'da kaybettiği nüfuzunu kısmen geri kazanmasaydı, gösterdiği büyük çabalardan hiçbir şey elde etmezdi."

III. Vologases döneminde Romalılar ve Parthlar arasındaki bir sonraki doğrudan çatışma, Roma ordusunun bir istilada tam anlamıyla başarılı olduğu ilk olay olarak kayda değerdir: Ayrıca, bu başarıya ulaşan generalin, Roma'dan herhangi bir doğrudan emir almadan kendi yetkisiyle hareket etmiş görünmesi de dikkate değerdir. Olaylar şu şekilde gelişti: Alan Halkı Kapadokya eyaletine akın etti ve neticesinde küçük bir savaş çıktı, ancak o zamanın valisi tarihçi Arrianos tarafından bastırılmıştı. Ancak kısa bir süre sonra, yaklaşık MS 161 yılı civarında, Parth birlikleri Fırat'ı geçerek Suriye üzerinden Filistin'e doğru ilerleyince savaş daha genel hale geldi. Bu işgalciler için başkomutan olarak uygun görülen, genç, zevk düşkün ve beceriksiz Verus, en yeteneklileri Avidius Cassius olan başarılı subaylarla birlikte Roma'dan gönderildi. Subayın işi başta zor olsa da MS 163'te, Parth kralını Europus'ta büyük bir savaşla bozguna uğratarak onu Fırat'ın karşısına sürdü. İlk başarısını devam ettirmede yavaş davranmadı. Susa yakınlarında önemli bir muharebe daha kazanarak kenti kuşattı, Dicle'nin sağ yakasındaki Seleukia'yı kuşattı, yaktı ve sol yakasındaki Ktesiphon'u işgal etti. Oradan, ilerlemeye devam ederek Zagros'u geçti ve Media'nın bir kısmını ele ge-

çirerek, imparatorluk efendilerinin zaten varsayılan “Armeniacus” ve “Parthicus” unvanlarına, “Medicus”un adını da eklemelerini sağladı.

Böylece Parth İmparatorluğu bir süre için tamamen boyunduruk altına alındı; yine de sonunda istilacılarının kadere açısından sevinmek için bolca sebepleri olacaktı. Babil’de askerler bilinmeyen, mahvedici bir hastalığa yakalandılar; gerçekten de bu öyle korkunç bir belaydı ki binlerce ölüm oldu; daha da kötüsü, hayatta kalanlar, evlerine dönüşte, veba İtalya’yı süpürüp Atlantik Okyanusu kıyılarına ulaşana kadar enfeksiyonu yanlarında taşıdılar. Eutropius’a inanılacak olursa, tüm nüfusun neredeyse yarısı ve neredeyse tüm Roma ordusu öldü. Yine de kazananlar için ölümcül sonuçlar olsa da bu savaşı, Fırat ile Habur arasında kalan bir Parth eyaleti Roma’ya geçti ve uzun süre imparatorlar tarafından Roma topraklarının bir parçası olarak tutuldu. Mücadele MS 165’te sona erdi ve Vologases yirmi beş yıl daha hayatta kalmasına rağmen, kaybettiği bölgeyi kurtarmak için etkili bir çaba göstermedi. Gerçekten de Parth sistemi artık çöküşteydi ve yeniden canlanan bir dinin yerine geçecek bir oluşumun zamanı gelmişti. Parthların Roma ile bir sonraki savaşı, Commodus’un ölümü üzerine imparatorlukta sırasıyla Pescennius Niger, Clodius Albinus ve Severus’un hak iddia ettiği zamandı. Bu kargaşa sırasında, Parthlar doğal olarak yardımlarını Roma İmparatorluğu’na en çok zarar verecek yere verdiler; muhtemelen hangi bireyin imparator olacağına pek aldırış etmeden sadece az sayıda kuvvetle savaşa girdi.

Bu kargaşaların devamında, Septimius Severus iki kez Mezopotamya’ya ilerledi; ikinci seferinde, belki de Traianus’u geçmeyi umarak, yukarı ülkede bir donanma inşa etti ve Babil’in, Seleukia’nın ve Ktesiphon’un büyük şehirlerini ele geçirdi. Ancak başarıları burada son buldu. Her zamanki özenine rağmen, erzak kıtlığı yaşanmaya başladı ve Severus,

başına daha büyük bir felaket gelmeden geri çekilme gerekliliğini hissetti. Fırat kıyısındaki ülke tamamen yok olduğu için, Dicle kıyısı boyunca çekildi; ancak Hatra'da, Traianus'un başına gelen ve önceki tüm zaferlerini tamamen lekeleyen püskürtmeden farkı olmayan, bir geri püskürtme ile karşılaştı. Hatra'nın, o zamanlar hazinelerle dolu olduğu biliniyordu; açgözlü ve yalancı imparator, düşmanı Niger'e karşı halkın verdiği desteğin karşılığını orayı yağmalayarak vermişti. Küçük bir yer olmasına rağmen, Roma yıkım aletlerinin çok az etki bıraktığı sağlam bir duvarla çevriliydi; insanlar cesur ve becerikli okçulardı, üstelik Romalı toplayıcı ekipleri paramparça eden bir süvari birliği de vardı. Sonuç olarak, yirmi günün sonunda iki kuşatmaya karşı koydular. Sonunda Severus, yılın en sıcak mevsiminde, yeterli miktarda sağlıklı yiyecek olmadan ilerliyor olmanın doğal etkisiyle morali bozuk ve hastalıklardan mustarip ordusunu geri çekmek zorunda kaldı. Söylendiğine göre, askerleri açıkça onun emirlerine uymayı reddettiler ve saldırının uygulanabilir olduğu düşünülmesine rağmen eylemden geri çekildiler.

Severus, Hatra'yı düşürmeyi başaramamış olsa da seferinin genel olarak Roma açısından şanlı olduğuna şüphe yoktur, çünkü bu sayede Parthlardan başka bir eyalet alınmıştı; aslında o sadece Roma'nın Mezopotamya'daki eski konumunu geri almakla kalmadı, aynı zamanda Dicle'yi geçerek kuzey Zab ile Adhem arasındaki verimli Adiabene bölgesini de güvence altına aldı. Roma üssünü Parth başkentinin yetmiş mil kadar yakınına kurdu ve gerektiğinde hâlâ büyük olan Babil ve Seleukia şehirlerine kolay bir geçiş için araçlar sağladı. Mezopotamya'daki bu uzun süreli çatışmanın tamamı boyunca, herhangi bir Parth direnişi duymadık; bu nedenle, IV. Vologases'in müdahale etme gücüne sahip olmadığını veya halkının artık imparatorluğun daha genç zamanlarındaki coşkulu cesarete sahip olmadığını varsaymalıyız.

MS 209 civarında öldüğünde ve Perslerin isyanından önceki on yedi veya on sekiz yıl boyunca, iki oğlu Artabanus ve Vologases'in hüküm sürdüğü sikkelerden açıkça anlaşılmaktadır, ancak ülkenin hangi kısımlarını kimin yönettiğini kesin olarak söylemek mümkün değil. MS 215 yılından sonra Romalı yazarlar yalnızca Artabanus'tan söz ettikleri ve bu ismi son Parth kralı olarak andıkları için, hükmün onda olduğu ve her halükârda batılı ulusların baş hükümdar olarak kabul ettiği şahsiyet olduğu varsayılabilir. Bu yıllarda, Caracalla'nın, tüm dünyayı Roma ve Parth arasında bölüştürmek amacıyla, "Roma piyadeleri, dünyanın en iyisidir ve düzenli, göğüs göğüse çarpışmalarda rakipsiz oldukları kabul edilmelidir. Parthlar ise süvarilerinin sayısı ve okçularının mükemmelliği bakımından tüm ulusları geride bırakıyorlar," diyerek bir Parth prensesine yaptığı tuhaf ve neredeyse gülünç bir evlenme teklifi dışında, pek dikkat çekici bir şey bulunmuyor.

Artabanus'un verdiği yanıt konusunda bazı şüpheler var gibi görünüyor ve Dio ve Herodianus bu noktada farklı düşünüyorlar. Bununla birlikte, Caracalla'nın ordusuyla bir arkadaş gibi Ktesiphon'a gittiği ve daha sonra karakteristik bir ihanetle kendisinden şüphelenmeyen Parthlara saldırdığı, topraklarını yağmaladığı, harap ettiği ve haksız kazanılmış ganimetler ile Mezopotamya'ya döndüğü kesindir. Gibbon'un haklı olarak, "insanlığın ortak düşmanı", dediği Caracalla daha sonra, Arbela'da yüzyıllardır korunan Parth kraliyet ailesinin mezarlarını yok ederek, ahlaksız bir barbarlık eylemiyle Roma adını daha da lekeledi. Caracalla'nın öldürülmesinden kısa bir süre sonra ve halefi Macrinus bir anda kendini, Caracalla'nın küçük düşürdüğü imparatorluğunun intikamını almak için Artabanus tarafından toplanan büyük bir orduyla karşı karşıya buldu. Nisibis yakınlarında üç günlük uzun bir savaş başladı ve Macrinus tamamen mağlup olduktan sonra, Caracalla tarafından kaçırılan tutsakları

ve ganimeti geri vermek ve barış için bizim paramızla bir bu-
çuk milyon pound gibi bir meblağ vererek Asya'daki büyük
düşmanıya yüz kızartıcı bir anlaşma yapmak zorunda kal-
dı. Böylece Roma ile Parthlar arasındaki son çatışma da sona
erdi; ve kısa bir süre içinde, aynı zamanda, Sasani hanedanı-
nın Artakserkses veya Erdeşir komutasındaki Pers isyanıyla
Artabanus'un MS 226'da ölümü, ünlü Arsakes hanedanını da
sona erdirdi. Profesör Rawlinson, Arsakes hakkında güzel bir
yorumda bulunuyor: "İrkin kendisi tükenmiş gibi bir duru-
ma düşmedi. Yöneticileri, tahtın peş peşe gelen sahipleri, asla
zayıflığa ya da tembelliğe yenilmedi, kendilerini asla saray-
larına kapatmadılar ya da sivil ve yabancı rakiplerle müca-
delelerde rol üstlenmekten vazgeçmediler." Bununla birlikte,
Mithridates ve diğerleri tarafından yaratılan imparatorlukla-
rının ilk büyük hükümdarları gibi olmadıkları muhtemeldir.

Gördüğümüz gibi Hyrkania, MS 78 gibi çok erken bir ta-
rihte isyan etmişti ve bildiğimiz kadarıyla, Romalılar Parth
İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinden en az iki tanesini ele
geçirmişken, o tarihten itibaren olaylar kendi halinde devam
etmişti. Aslında Roma, Nisibis'teki büyük savaşını kaybetme-
siyle prestijini tamamen kaybetmedi, çünkü bu eylemden he-
men sonra Artabanus, Macrinus ile yaptığı anlaşmayla, eski
Parth eyaleti Mezopotamya'yı teslim etti.

•

· VI ·

Sasaniler

Sasani isyanına yol açan tüm nedenleri bize ulaşan bu tür belgelerden tespit etmek kolay değil, ancak dikkatli bir öğrenci, o sırada var olan otoritelere ve sisteme karşı silahlanma konusunda gerçek güce sahip herhangi bir adam için fazlaca neden olduğunu gözlemleyecektir. Gerçekten de yönetimlerinde baskıcı olmamalarına rağmen, dinsel konularda belki de kayıtsızlıktan kaynaklanan toleransları nedeniyle Pers halkının kalbinde uzun zamandır Arsakes yöneticilerine karşı bir nefretin yer aldığına dair çok az şüphe bulunur: dahası, daha önceki zamanlarda, belki de her zaman, Pers eyaleti üzerinde yerli yöneticilerin varlığına izin vermişlerdi, bu da bir dereceye kadar yerel adetlerin ve geleneklerin tanınması anlamına geliyordu.

Persler, Arsakeslerin kendi aileleri ve yakınları için uygun gördüğü, devletin yüksek makamlarından dışlanmalarına her dönemde içermiş olmalı; dünyaya bir Kyros ve bir Daireios vermiş olan bir ulusun özel bir üstünlüğü hak ettiğini de hissetmiş olabilirler. Parthlar, Batı Asya'nın münhasır egemenliğine ilişkin doğal bir iddiaya sahip olamazlardı ve bu nedenle, konumlarını her zaman yalnızca silah gücüyle

korumalıydılar: öte yandan, Zerdüştlük inancını temsil eden Magi, sivil iktidarın güçlü otoritesi tarafından bastırılmış olmasa bile, Parthlar üzerinde çok az etkiye sahip olacaktı.

Yine, Nisibis Savaşının etkisi, Arsakes için bir zafer olsa da gerçekte bir zayıflık kaynağı olmalıydı, yoksa bu zaferin devamını Artabanus, Mezopotamya'nın Romalılara bırakılması yerine, Macrinus'un ordusunu yok ederek getirirdi. Aynı esnada, Horenli Musa'nın belirttiğine göre, Baktriya'da yaşayan Arsakes hanedanının iki prensinin, saltanattaki hükümdarlar kan davası içinde olduğu da dikkate değer bir durumdur.

Bazı tarihçiler, isyan seviyesini yükselten Erdeşir'in bir Magi olduğunu ve bu nedenle doğrudan kendi inancını savunmak için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştığını varsaymıştır. Öte yandan Herodianus, Erdeşir'in o sırada Pers ülkesinin haraç hükümdarı olduğunu iddia ediyor. Gibbon ve Malcolm gibi daha önceki yazarlar ilk görüşü, Profesör Rawlinson ise ikinci görüşü benimsemiştir. Belki de bu konuda gerçekten kesin olan tek şey, onun bir Sasani'nin oğlu olduğu ve Pers ülkesindeki Arsakeslere karşı isyanının yaklaşıp MS 220'ye dayandığıdır.

Bununla birlikte, başlıca Sasani hükümdarları hakkında kısaca bilgi vermeye devam etmeden önce, 400 yıllık hâkimiyetleri boyunca temasa geçtikleri farklı halklarla ilişkileri ve bağlantıları hakkında birkaç hatırlatma yapmak gerekiyor: Perslerin, kuşkusuz, etraflarında yaşayan Aryan olmayanlar (veya Turanlılar) ile büyük ölçüde karışık olmakla birlikte, büyük Hint-Avrupa soyundan saf İranlılar olduklarının iddia edildiği gerçeğini her zaman akılda tutmak gerekiyor. Ne yazık ki, tarihlerinin ilk kısmına ait elimizde çok az malzeme var. Yerli ya da çağdaş kronolojik tarih bulunmamış ve daha sonraki Ermenistan veya Constantinopolis yazarları düşmanların kayıtlarını tutmuşlardır. Neyse ki, Theophylact Simocatta'nın yanı sıra Ammianus ve Prokopius gibi bazı tarihçilerin

tanımladıkları sahnelerde yer almış olmaları ilk yüz yıl ve daha fazlası için tamamen güven vermektedir.

Öte yandan, Ermeni edebiyatı, bir biçimde MS 4. yüzyıla kadar başlamamış olsa da eski Ermeniler (şimdiki atalarını unutmüş olan İranlılardır) Akhaimenes zamanlarından itibaren Perslere diğer milletlerden daha yakın olarak yaşadıkları için, geç başladıkları yazılarından bile, şimdiye kadar yanlış bilinen bazı isimlerin ortaya çıkmasını beklemek akla yatkın olabilir. Bu nedenle, Yunan yazarların genel olarak, Surena veya Surenas'ın, eğer hükümdarın ikinci unvanı değilse, kendi altındaki baş generalin unvanı olduğunu varsaydıklarını daha önce belirtmiştim; Ermeni yazarlar ise onun, imparatorluk kendi soylarını terk ettikten çok sonra geleneksel köklerini koruyan büyük Arsakes ailelerinden birinin adı olduğunu beyan etmişlerdir. Bu yazılardan ayrıca, Aspahapatlar (yedinci ve sekizinci yüzyılların İspehebileri) ve Mihranlar gibi diğer ve benzer büyük ailelerle de tanışmış oluyoruz.

Yunanlar ve Persler arasında geçen savaşların tarihindeki birçok karışık bölümün açıklayıcısı olarak dikkate değer diğer noktalar, her Sasani hükümdarının sürekli gözlerinin önünde bulundurduğu, açık ve kesin gayelerdir. Bunlar, genel olarak konuşursak, Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını Fırat'ın batısına kadar genişletmek; o dönemde kuzey sınırı ve Persia'nın anahtarı olan Ermenistan'ı, inanç ve ırk bakımından Perslerden farklı bir nüfus olarak tutmak ve fırsat buldukça zayıflatmak; Hristiyanlığın yalnız kendi topraklarında değil, komşu vilayetlerde yayılmasını engellemek; bir taraftan doğaya tapınmadan, diğer taraftan ise Hristiyanlıktan farklı olarak, mümkün olan tüm yollarla saf Zerdüştlük inancını yaymak. Nesilden nesile aktarılan ilkeler, bu insanların ileriki tarihini oldukça net açıklar. Ermenistan, Bizans Sarayı ile ittifak halindeyken, Persler genellikle silahlarını

ona karşı çevirirdi. Öte yandan, Ermenistan ve Pers müttefik ve dost olduğunda ya da birincisi ikincisine tabiyken, savaş Mezopotamya'da merkezileştirilir ya da Küçük Asya'ya yayılırdı, bu şekilde kuzey sınırlar güvende kalırdı. Her durumda, Perslerin Ermenistan'dan emin olmaya çalıştıklarını ve sınır dağları üzerinde tam kontrole sahip olana kadar kendi merkezlerinden uzaktaki savaşlara katılmak istemediklerini görüyoruz.

Yine Hristiyanlıkla olan ilişkilerinde Pers hükümdarları karakteristik olarak vefasız davranırlardı ve eğer adil ve açık düşmanlıkta başarılı olamazlarsa, temellerini yıkmak için başka herhangi bir yolu benimsemekten çekinmezlerdi. İyi bilindiği gibi, Yunan Kilisesi, dördüncü yüzyıldan altıncı yüzyılın sonuna kadar, her türlü ihtilaf ve dini fanatizm tarafından bölündü ve bunu şiddetli din düşmanlığı takip etti; imparatorların kendileri de bu kavgaların çoğunda pay sahibiydiler, ekümenik konseyler, çoğu zaman, belki de mesafeler çok fazla ve iletişim çok zor olduğundan gruplaşmaları önlemeyi başaramadı. Bütün bunlar, Hristiyanlar arasındaki bölünmenin ve aynı zamanda zayıflığın kaynağıydı ve Pers hükümdarları her ikisini de beslediler ve her ikisinden de kazanç sağladılar; amaçları, Constantinopolis'in ortodoksluğuna karşı silahlı herhangi bir mezhebe ellerinden gelen desteği vermektir. Böylece, Nesturiler, Edessa okullarından atıldıklarında, Sasaniler tarafından içten bir biçimde karşılandılar; dönemin hükümdarı Firuz, onlar adına Asur ve Pers Patriğinin oturduğu Ktesiphon'un piskoposluk koltuğunu ele geçirdi; ta ki neredeyse tüm Pers Nesturiliğe geçene kadar diğer birçok piskoposluk kısa sürede onun eline geçti.

Aslında, Persler sistemli bir biçimde, Constantinopolis'in-kiyle çelişen her türlü inanca tam hoşgörü gösterdi ve belki de yalnızca bu açıdan Ermenilerle bir birlik bağı oluşturmuştu. Yine de Perslerin hoşgörü eğiliminin yetersiz olduğu ve

kalıcı olmadığı kabul edilmelidir. Nesturi Hıristiyanlığının bile, geçici bir siyasi neden dışında, zulüm görmekten kaçması neredeyse olanaksızdı. Pers kralı Kobad bile Mazdek'in görüşlerini benimsediği için tahtını kaybetti ve Mani (Maniheizm'in yazarı) Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın karışımı bir inancı icat ettiği gerekçesiyle idam edildi. Gerçek ve ortodoks Hıristiyanlığa dönenlerin artmasını önlemek için ellerinden gelen tüm güçlerini kullandıkları ruhla, ilk Pers hükümdarları, Zend-avesta'nın ve Zerdüşť öğretilerini somutlaştırdığına inanılan diğer eserlerin dağınık parçalarını bir araya getirmek ve eski inançlarının var olan anıtları olan yüksek ateş sunakları kurmak için çok çalıştılar. Aynı amaçla, Pehlevi'yi Saray dili olarak yeniden tanıttılar, "ölümsüzler" olarak adlandırılan muhafızları yeniden oluşturdular ve bir yerlerde eski Derafsh-kaviani'yi bulup yeniden yenilenen imparatorluklarının sancağı yaptılar. En seçkin hükümdarlarının çoğunun kraliyet isimleri bile doğrudan Zend-avesta'da kayıtlı Erdeşir, Hüsrev, Kubad, Behram ve Hürmüz gibi kahramanlardan alınmıştır.

Erdeşir'in muhtemelen MS 220 civarında silahlandığını ve doğal olarak ilk mücadelesinin Persia'da* otoritesini kur-

* Daha önce belirttiğim gibi, Mesene'nin konumu nedeniyle (uzun yıllar kendi egemenlikleri vardı), Parthlar bir donanmayı, Basra Körfezi sularında asla uzun süre tutamadılar. Bu durum, çağımızın ilk iki yüzyılı boyunca bir yanda Hindistan, öte yanda Petra ile hatırı sayılır bir ticaret ortaya çıkmasına neden oldu. Bu nedenle, bu eyaleti güvence altına almak I. Erdeşir için bir gereklilikti ve İsfahanlı Hamza'ya (onuncu yüzyılda yazdı) göre ilk operasyonlarından biri, Mesene'de ticari veya deniz amaçlı bir dizi şehir inşa etmek oldu. Bunlardan biri (sıfırdan değil, yeniden inşa edildi), muhtemelen eski vilayet Mesene'yi hatırlatan bir isim olan Forath-Maisan'dı. Basra Körfezi ticaretinin bu kadar büyük bir bölümünü ellerinde bulundurdıkları için, Roma ve Parthlar arasındaki savaşlarda olabildiğince tarafsız olmak Mesene'nin küçük krallarının belirgin politikasıydı.

mak ve oradan da seyrek nüfuslu komşusu Karamania veya Kirman bölgesini ve nihayetinde Media'yı fethetmek olduğunu belirtmiştik. Bu son saldırı, belki de, Medler ve Baktriya-lıların, daha önce sözünü ettiğimiz Arsakes hanedanının iki prensini koruma altına aldığı inancından kaynaklandı.

Görünüşe göre, bir süre için Artabanus isyancıları bastır-mak için herhangi bir girişimde bulunmadı; sonra, bir orduy-la Persia'ya yürüdü fakat yaptığı üç büyük savaşta da yenildi ve Malcolm'a göre, MS 226'da Bebahan ve Shuster arasındaki Hürmüz Ovası'nda hayatını ve tahtını kaybetti. Eski Parth İmparatorluğu'nun tüm eyaletleri, yavaş yavaş, yeni impara-torluğuna soyluluk havası vermek için bir Arsakes prensesiy-le* evlenmiş olan Erdeşir'in eline geçti. Erdeşir'in (bazen Ba-bekan olarak da adlandırılır) saltanatı parlak ve başarılıydı. İmparatorluğunun çeşitli parçalarını birleştirmeyi ve sağlam-laştırmayı; Severus Alexander yönetimindeki Romalılara kar-şı çeşitli başarılı mücadeleler vermeyi ve Arsakeslerin** doğa ibadetine karşı saf Zerdüştlüğü kurmayı başardı. Bol miktarda bulunan Sasani hanedanının madeni paraları, tarihin ta-nıklığını tamamen doğrular niteliktedir. Hepsinin üzerinde, yazıtları artık Arsakes hanedanı gibi Yunanca değil, eski Pers dilinde yazılmış olan ateşe tapınma, sunak ve ona eşlik eden rahiplerin sembollerini görüyoruz.

* MS 227 tarihini taşıyan bazı Artavasdes sikkelerinin bulunduğunu ekle-mek doğru olur, ancak nerede hüküm sürdüğüne dair net bir kanıtımız yok. Kuzey bölgelerinde, Ermeni kronolojik tarihinden, mücadelenin uzadığı, o zamanki Ermenistan kralı Hüsrev'in Gürcüler ve Hunlardan oluşan bir ordu oluşturduğu ve Ktesiphon'a kadar Asur'u tahrip ettiği anlaşılıyor. Hüsrev'in on yıl boyunca galip geldiği söyleniyor. 252'de öl-dürülmesiyle, Ermenistan'daki Arsakes hâkimiyeti nihayet sona erdi.

** Gibbon, Erdeşir'in Belh'te düzenlenen törende tanındığını (yetkisini belirtme de) ayrıca belirtir. Eğer öyleyse, Baktriya'ya boyun eğdirmiş olmalı, ancak kesin olarak söylemek gerekirse, bu eyalet 130 yıl sonra Iulianus'un saltanatına kadar Persia'ya dâhil edilmedi.

Erdeşir'in yerine, babasının planlarını layıkıyla yerine getiren oğlu I. Şapur (MS 240) geçti. Horasan'da, yokluğunda, Cezire'yi (Mezopotamya) ele geçiren ve Al Hathr (Hatra) kalesinde tahkimat yapan bir Arap şefiyle kısa bir savaştan sonra Traianus ve Severus'un silahlarına başarıyla karşı koyarak, Fırat ve Dicle üzerindeki Roma eyaletlerine dehşet ve yıkım taşıyarak Nisibis'e geçti. Nisibis kuşatması uzun ve can sıkıcıydı, ama sonunda, Pers yazarlara göre, Tanrı dindar imparatorlarının dualarını duydu ve askeri güce karşı koyan şehrin duvarları, Eriha'nunkiler gibi, dini etkiye teslim oldu. Fetihleri sürerken Harran, muzaffer ordunun eline düştü ve kısa bir süre sonra, I. Şapur ve yaşlı Valerianus arasındaki büyük bir savaşta, Roma imparatoru, ordusunun büyük bir kısmıyla birlikte Edessa yakınlarında, MS 260'ta esir alındı.* Valerianus'a ne olduğu belli değil ve Şapur'un yaptığı zalimce muamele hikâyeleri muhtemelen abartılı; ama Kazerun yakınlarında bulunan Şapur harabelerindeki ve Nakş-ı Rüstem'deki, Romalıların tamamen boyun eğmiş halde görüldüğü heykellerde, Pers hükümdarının haklı olarak kendi zaferrinin en büyük şanı olarak gördüğü şeyin yerel bir kaydına sahibiz.

Ancak bir intikam günü yaklaşıyordu. Şapur'un zafer döneminde muhteşem hediyelerini küçümseyerek reddettiği Palmyra prensi Odaenathus, Suriye köylerinden ve çöl çadırlarından küçük bir ordu topladı ve Caesarea yağmalamasından yüklü ganimetle dönen Pers ordusuna saldırdı;

* Trebellius Pollio, Şapur'un müttefiklerine ve vasallarına yazdığı kibirli bir mektubu ve ilginç yanıtlardan üçünü saklamıştır (Hist. August. Script.). Bu savaşta, Baktriya, Albaneti (Gürcistan) ve Chersonesus Taurica kralları, Romalı generalleri, gerekirse Şapur'a karşı koymak üzere güçlerini bir arada tutmaları için uyardılar; ancak cesur bir hareket tarzını tavsiye eden herhangi bir söylem, Gallienus gibi bir hükümdarda karşılık bulmazdı.

neredeyse Ktesiphon'un duvarlarına kadar takip ederek onu birkaç çarpışmada bozguna uğrattı. Gibbon bu durum için, "Bu başarı ile Odaenathus, gelecekteki şöhretinin ve servetinin temelini attı. Bir Pers tarafından ezilen Roma majesteleri, bir Suriyeli veya Palmyralı bir Arap tarafından korunuyordu." yorumunu yapar. Halefleri I. Hürmüz ve I. Behram'ın saltanatları, belki de Mani ya da Maniheizmin ünlü kurucusu Manes'in bağınaz Zerdüştler tarafından yok edilmesi dışında kayda değer hiçbir şey bırakmadı. Vahiy gelmiş bir peygamber olmasa da Mani'nin, kurucusu olduğunu iddia ettiği din, Hindu ruh göçü doktrininin, iyi ve kötü ilkelerinin ve Hristiyanlığın bir karışımı gibi görünüyor. Kendisinin Paraklit olduğunu ve vaat edilen "Tesellici" olduğunu iddia etmekten hoşlanıyordu.

İkinci Behram'ın saltanatı sırasında, Pers elçilerinin tekliflerini reddeden Carus yönetimindeki Roma ordusu tüm Mezopotamya'yı geçerek Seleukia ve Ktesiphon'u ele geçirdi. Eğer kariyeri bir fırtına tarafından sonlanmasaydı ya da hayatını kaybetmeseydi, tüm Pers ayağına gelene kadar elini üzerinden çekmezdi. Gibbon (Sinesius'ta), Pers elçilerinin Roma kampına yaptığı ziyarette önündeki bir parça bayat domuz pastırması ve birkaç sert bezelyeden oluşan akşam yemeğiyle, çevresindeki askerlerden biraz daha zengin duran bir elbiseyle zar zor ayırt edilebilen yaşlı imparatoru çimenlerin üzerinde oturur halde bulduklarının öyküsünü resim gibi anlatır bize. Roma imparatoru, kelliğini kapatmak veya gizlemek için taktığı bir şapkayı çıkararak, elçilerden, Roma'nın üstünlüğünü derhal kabul etmezse, "kendi saçsız başı* gibi, Pers'i de ağaçsız hale getireceğini" efendilerine iletmelelerini ister.

* Ayrıca bkz. Vopiscus, ap. Hist. August. Script. Elyazması.

Bir süre sonra, Narseh'in saltanatı sırasında, Roma ve Pers liderlerinin politikalarına önemli ölçüde ışık tutmak için bazı ayrıntılarının verilmesi şart olan daha büyük ve daha önemli boyutlarda bir savaş gerçekleşti. Perslerin komşu Ermenistan eyaletinin fiili mülkiyetini güvence altına almada ya da en azından onunla dostane ilişkiler içinde olma konusunda her zaman istekli olmaları gibi Romalıların da Perslerin sürekli düşmanlığına karşı bir hareket olarak yerli kabilelere yardım etme konusunda aynı derecede hevesli olduklarını belirtmiştik. Böylece Valerianus döneminde Ermenistan Persler tarafından ele geçirildi ve hükümdarı katledildi; Ancak genç oğlu Tiridates, Roma'ya kaçtı ve Ermenistan'da öğrenemeyeceği birçok sanatı öğrenerek kısa sürede öğretmenlerinin takdirini kazandı. Büyük cesareti ve kişisel gücü sayesinde Olympia bile, oyunlarından birinde Tiridates'in zaferini tanıdı. Ama Tiridates basit bir askerden daha fazlasıydı; uzun sürgününü birlikte geçirdiği kişilere minnettardı; dahası, Galerius'un yakın arkadaşı ve yoldaşı Licinius, hayatını Tiridates'in cesaretine borçluydu: bu nedenle, Galerius, bu Ermeni'nin anavatanına, makamına iade edilen kral olarak gönderilmesinin akıllıca olduğu kadar doğal bir eylem olduğu görüşündeydi.

Tiridates, Ermenistan'a dönüşünde evrensel olarak büyük bir sevinçle karşılandı, Perslerin yirmi altı yıllık yönetimi, tiranlık olarak damgalandı. Birçok ihtişamlı bina inşa etmek için Ermeni köylülerinin paraları zorla ellerinden alınmıştı; Zerdüşt dini zorla kabul ettirilmiş ve Ermenistan'ın tanrılaştırılmış krallarının kutsal güneş ve ay imgelerinden yapılan heykelleri parçalara ayrılmıştı. İlk başta, Tiridates ile her şey yolunda gitti; saldırgan Persleri Ermenistan'dan kovdu; ancak burada yeterince başarı gösteremeyen Ermenistan'ın iade edilmiş kralı, ünlü bir asker olmasına rağmen, büyük bir

muharebeyi kaybettikten sonra, Romalı arkadaşlarına ikinci kez sığınma talebinde bulununca ister istemez Tiridates'in ve Roma'nın yaralanmış kralının intikamını almak için Perslerle yeni bir savaş başladı.

İmparatorluğun tüm gücünü Pers hükümdarına karşı kullanmak için Diocletianus, Antiokheia'da mevzi alırken, lejyonların komutanlığı Tuna boyundan çağrılan cesur Galerius'a verildi. Ancak, altındaki askerlerin, esas olarak doğunun kuvvetten düşmüş şehir sakinlerinden ya da Küçük Asya'nın savaşçı olmayan yerlilerinden toplanan bir güç olması sebebiyle, kalitesi düşük olduğundan cesareti burada ona fayda sağlamadı. Anlaşılan o ki, üç savaştan üçüncüsünde, Galerius'un sıcaktan ve susuzluktan yıpranmış ordusu, daha önce Crassus'un ölümü ve lejyonlarının devrilmesine tanık olan Harran'ın aşağısındaki büyük ovada, Persler tarafından kuşatılıp yok edildi. Tiridates, sonuna kadar savaştıktan sonra Fırat'ı yüzerek hayatını kurtarıırken Galerius büyük bir utanç içinde Diocletianus'a döndü fakat talihsizliğinin cezasını halk önünde çekmekten kaçamadı. Burada yaşananlarla ilgili Gibbon şöyle der; "Erkeklerin en kibirlisi, mor giysisi içinde, hatalarının ve talihsizliklerinin sonucu olarak boynu bükük halde imparatorun arabasını bir milden fazla yürüyerek takip etmek ve utancını tüm Mahkeme'nin önünde sergilemek zorunda kaldı."

Ancak ne Diocletianus ne de Galerius, intikamı alınmamış yanlışlar karşısında uzun süre sessiz kalacak insanlar değildi. Bu kez, Got destek kuvvetlerinin de yardımıyla, İlirya'nın tecrübeli askerlerinden hızla toplanan ücretli bir ordu ile Galerius tekrar Fırat'ı geçti ve ovaların sıcağından kaçınıp Ermenistan'ın dostane dağlarına tutunarak ordusu, özellikle de en önemli kolu olan piyadeleri için güvenli, elverişli bir zemin elde etti. Planları başarı ile taşlandı. Doğu kuvvetleri için

genellikle ölümcül olan bir gece saldırısı, atları bağlı Persleri şaşkına uğrattı ve Narseh'in tam yenilgisiyle sonuçlandı. Eş-leri ve çocukları da dâhil olmak üzere her şeyi, onlara yaşları, cinsiyetleri ve itibarları nedeniyle, İskender'i örnek alarak, saygıyla davranan Romalı generalin eline geçti.

Sonuç olarak, imparatorlar ile Nisibis'teki Pers büyükelçi arasında, uzun süre barışı güvence altına alacağı umulan bir anlaşmanın düzenlenmesi kararlaştırıldı. Her iki taraf da gerçekten savaştan bıkmıştı: Diocletianus sadece Augustus tarafından belirlenen, Hadrianus tarafından korunan Roma İmparatorluğu sınırları konusunda endişeliydi; Pers büyükelçisi, Roma ve Pers imparatorluklarının "dünyanın iki gözü" olduğuna, bunlardan herhangi biri yok olursa diğerinin kusurlu ve sakat kalacağına dikkat çekti. Sonunda imzalanan anlaşma ile İberya krallarını belirleme hakkıyla birlikte Mezopotamya ve Karduchi dağları (şimdiki Kürdistan) Roma'ya devredildi; aynı zamanda Ermenistan Krallığı'nın sınırları restore edilip genişletildi. Bu anlaşmanın dayandığı eşitlik temelleri, Doğu İmparatorluğu için kırk yıllık bir barışı güvence altına aldı ve savaşın sonlanmasıyla Roma'da da Diocletianus ve Maximianus, Roma'nın tanık olduğu son başarılarını ve komutanlarının zaferlerini coşkuyla kutladılar. Gerçekten de Gibbon'un haklı olarak belirttiği gibi, "bu zamandan kısa bir süre sonra imparatorlar savaş kazanamadı ve Roma, imparatorluğun başkenti olmaktan çıktı."

Ardından gelen büyük hükümdar II. Şapur'un (MS 310-380) efsanevi tarihine girerken, yetmiş yıllık olağandışı bir süre boyunca, ülkesinin yararına olacak şekilde taktığı tacının, o henüz doğmamışken, aslında itaatkâr soylular tarafından hazırlanıp hazırlanmadığı sorusunu sormamıza ya da tartışmamıza gerek yok. İlgilenenler, Zeenat-al-Tuarikh'e veya Sir J. Malcolm'un ondan yaptığı özetlemelere bakabilir-

ler. Sadece, Şapur'un henüz çocuk yaşta, gençliğine ve tecrübesizliğine güvenerek imparatorluğunu işgal eden Yunanlara, Tatarlara ve Araplara karşı şiddetli bir direniş gösterdiğini söylemek yeterli olacaktır; bu da daha ilk andan, hamurundaki cesareti açıkça ortaya seriyordu. Anlatıldığına göre, güçlerini toplayarak Araplara karşı yürüdü; Arap çölünü geçerek onları Yesreb'e kadar kovaladı ve önüne çıkan herkesi katletti. Bu vahşi kabilelere korku salmak için icat ettiği özel ceza yöntemlerinden dolayı, Zu'laktaf, "Dağların Efendisi"* adını aldı. Kuvvetlerini Hicaz'dan Suriye'ye kadar taşıdı ve kuzeye ilerleyerek Ktesiphon'a dönmeden önce bütün ülkeyi Halep kapılarına kadar temizledi. Böyle bir düşmanın varlığı, Romalıların hızla azalan ruhunu uyandırdı, ancak Constantinus saltanatının sonraki günlerinde Şapur'un sağduyusu açık bir kopuşu engelledi.

Constantinus'un ölümüyle işler değişti; Doğu'nun despotu kendini, Batı'nın despotunu bastırmak zorunda hissetti. Galerius Maximianus'la yapılan barıştan sonra beş eyalet Roma'ya bırakılmıştı ve bunları, eğer mümkünse, anlaşma yoluyla, değilse, silah zoruyla geri almayı kendisine görev edindi. Batı İmparatorluğu'nun hali onun görüşlerini destekler durumdaydı; lejyonlar yozlaşmıştı ve kıdemli imparatorun sert hâkimiyetinden yoksundu; Büyük Tiridates, elli altı yıllık bir saltanattan sonra artık yoktu, ancak ölümünden kısa bir süre önce Hristiyan olarak, Ermenistan'ı Constantinopolis'e bağlayan bağı güçlendirdi. Ermenistan'da hâlâ, Hı-

* Mirkhond, bu savaşta henüz on altı yaşında olduğunu, Babil'in tüm alt sınırının tamamen güvence altına aldığını, Al Cathif ile denizi aştağını, Bahreyn ve Hicazlıların birçoğunu kılıçtan geçirdiğini söyler. Bu nedenle, St. Martin'in, Sasanilerin Mesene'yi MS 389'a kadar fethetmediğini varsaymakta yanlışlığı açıktır. Göreceğimiz gibi, bu tarih (MS 326), Iulianus'un otuz yedi yıl sonraki ölümcül yürüyüşüne ilişkin Ammianus'taki anlatı ile iyi bir uyum içindedir.

ristiyanlığın talep ettiği yaşam değişikliğinden hoşlanmayan bir grup vardı ve kendi siyasi bağımsızlıklarını bastırmasına rağmen Şahpur'a yardım etmeye hazırlardı. Bu nedenle, Şahpur'un gücü kısa sürede Tiridates'in cılız halefi Hüsrev'i yendi; Nisibis'i kuşattı ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü işgal etti. Tabii bu arada, Romalıların, Perslerin yükselen gücüne uysalca boyun eğdikleri düşünülmemelidir. Constantinus'un oğlu ve halefi Constantius'un, imparatorluğunun sınırını hafif süvarilerin aralıksız baskınlarından korumak için elinden gelenin en iyisini yaptığı bilinen bir gerçektir. Burada ayrıntılar eksik ve açıklamalar farklılık gösteriyor; ancak ikisini Constantius'un şahsen komuta ettiği dokuz kanlı savaş alanında genel sonucun Pers lehine olduğu kesin gibi görünüyor.

Bunlardan en unutulmazı, gün boyu, Pers kamplarını zorlayan tecrübeli Roma askerlerine karşı kendilerini koruyamadıkları ancak sonraki gece olayın farklı bir boyut kazandığı Singara savaşıydı. O gecenin sessizliğinde Şahpur, birçoğu önceki gün olanları güvenli yüksekliklerde izleyen güçlerini bir araya getirdi ve Pers kampını sevinç içinde yağmalayan, onları inanılmaz bir katliamla parçalara ayıran Roma birliklerine hücum etti. Bu nedenle, başlangıcında muzaffer olmasına rağmen, Singara savaşının sonu, Constantius'un ordusunun bozgunu ve yıkımı oldu. Yine de ana gücü olan süvarilerinin manevra için yeterli alana sahip olarak ovada üstün geldiği Pers ordusu, müstahkem bir şehri kuşatmak zorunda kaldığında kesinlikle başarısız oldu; bu nedenle, söylendiğine göre, 20.000 kişilik bir kayıpla Nisibis kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı. Üstelik, Massagetler tarafından kuzeyden istila edildiğinde, aynı sırada iki erkek kardeşinin ölümüyle, mutlak gücünden hak talep eden bir iç çatışma içinde kaldığından bu konuda isteksiz olmayan Constantius ile acele bir barışı da düşündü. Doğu ve Batı'nın hükümdarları, iki bin

milden fazla bir mesafede olmalarına rağmen, neredeyse aynı zamanda, Kuzey'in barbarlarının ani saldırısını ellerinden geldiğince püskürtmekle meşguldüler. Şapur Massagetlerle uğraşırken, Constantius Sarmatyalılarla aynı anda mücadele ediyordu.

Bu iki savaşın sonunda, Constantius'un hevesli olduğu görünen rakip imparatorlar arasında bir anlaşma yapma girişimi, Antoninus adlı bir maceracı tarafından hüsrana uğratıldı ve Şapur, sancaklarını açarak, engin suları aştı ve Fırat'ı aşarak bir başka Küçük Asya istilasına girişti. Müstahkem şehirlerin çoğunu kendisine karşı direnmeye hazır bulunca, akıllı davranıp bir süre için gereksiz kuşatmalardan uzak durdu, yine de bir anlık aceleyle, Amida'ya saldırmaya karar verdi ve başarılı olmasına rağmen, zamanın tarihçilerine göre, ordusundan 30.000 kadar asker kaybetti. Aslında, Doğu'daki Roma gücünü bastıracak olan bir seferin gerçek sonucu, iki müstahkem il olan Singara ve Bezabde'nin düşürülmesiyle sınırlı kaldı. Constantius'un olay yerine geç dönüşü de özellikle ele geçirilen Bezabde'yi geri almak için duvarları o zamanlar mevcut olan en güçlü şahmerdanlar tarafından defalarca sarsılmasına rağmen utanç verici bir biçimde başarısız olduğu için Roma'nın azalan itibarını kurtarmaya yaramadı. Ancak Şapur artık, enerjisiyle karşılaştırılabilir bilgiye sahip olsaydı, Roma'nın neredeyse kaybettiği her şeyi geri kazanabilecek güçte olan yeni bir imparator ile karşı karşıyaydı. Bazıları Iulianus'la birlikte Roma'nın en iyi zamanlarının geri döneceğini umdu; Şapur ona derhal barış tekliflerinde bulundu, ama işe yaramadı.

Tuhaf bir dehaya sahip ve fazlasıyla dikkat çekici bu adam hakkında burada fazla bir şey söylemeyeceğiz; ama şurası açıktır ki, çağının felsefi hayallerine derinden bağlı olan düşünce yapısına, kendisini bir askeri lider olarak öne çıkaracak olan en ateşli arzuyu ekledi. Aslında kendini ikinci bir İsken-

der gibi hissetmiş olmalıydı. Gibbon, “Kyros ve Artakserkses’in halefi, silahlarına layık gördüğü tek rakibiydi ve Persi-a’yı son bir kez fethederek, uzun süredir direnen ve haşmetli Roma’ya hakaret eden kibirli ulusu cezalandırmaya karar verdi” der. *Caesares* kitabında ise, Iulianus’un kendisi, “İsken-der, Asya zaferinin ününü ve erdemini küçümseyen rakibi Caesar’a Crassus ve Antonius’un Pers oklarını hissettiklerini ve Romalıların, üç yüz yıllık bir savaşta, henüz tek bir Me-zopotamya veya Asur eyaletini boyunduruk altına almamış olduklarını hatırlatır” diye belirtir.

Ancak, gayreti ve kişisel cesareti dışında, Iulianus’un zenginlik ve lüksle yozlaşmış bir nüfusla uğraşmak zorunda olduğu ve din değiştirmesinden dolayı, uzlaşabileceği birçok kişiyle düşman olduğu için kendi planlarını gerçekleştirme becerisinden tamamen yoksun kaldı. Iulianus’un tuhaf bir muhakeme eksikliğiyle, esas olarak güvenmek zorunda olduğu kişilerin duygularına büyük ölçüde yabancılaştığı da kesindir. Böylece Antiokheia’da, bir kıtlık döneminde, tahılın değerini otorite tarafından tespit etmek gibi tehlikeli bir plan uyguladı ve tahıl birkaç zengin yatırımcı tarafından yetiştirilince, o şehrin sayıları 200’ü bulan tüm senatörlerini hapse attı. Bu nedenle, Iulianus’un kendi ülkesinde bu tür anlaşmazlıklar yaşanırken, Pers İmparatorluğu’nun tahtında oturan böyle bir düşmana saldırmaya her zamankinden daha hazırlıklı olması şaşırtıcı değil. MS 363 Mart’ının başlarında, Iulianus Antiokheia’dan Berrhoea ve Hierapolis’i geçerek hemen, iki Roma ordusu için ölümcül olan komşusu Harran’a ilerledi. Orada, özel bir önderlik arzusuyla ordusunu böldü ve Dicle’nin yukarı sularını güvence altına almak için bulunan Prokopius’tan ayrılarak Fırat hattına ilerledi; başarısı için büyük ölçüde desteğine ihtiyacı olan Ermenistan kralı, söylendiğine göre Iulianus’tan aldığı bazı yersiz mektuplardan pek hoşnut değildi.

Fırat kıyısını takip eden Iulianus, bir ay içinde, Roma egemenliklerinin en uç sınırı olan Circesium'a (Karkamış) geldi; ordusunun bir bölümü, Pers kraliyet kanından olmasına rağmen, gençliğinden itibaren Romalıların davasına bağlı olan Hürmüz adında bir kişinin komutası altındaydı. Iulianus, ilerledikçe çok az sayıda ciddi direnişle karşılaşmış gibi görünüyor, şehirlerin sakinleri çoğunlukla kaçmış olmalı; bununla birlikte, arka ve yan birlikleri, Persler tarafından tutulmuş olan atlı Arapların sürekli peşlerinde gezen gölgesinden ve her fırsatta taciz etmesinden rahatsızdı. Gibbon, "Asur toprakları, Iulianus yüzünden savaş felaketinin odağı oldu; filozof Iulianus, Roma eyaletlerinin kibirli efendileri tarafından işlenen yağma ve zulüm eylemleriyle suçsuz bir halktan intikam aldı. Korkuyla titreyen Asurlular nehirlerden yardım alarak ülkelerinin yıkımını kendi elleriyle tamamladılar."

Romalılar her halükârda mücadeleye devam ettiler ve yılmaz bir azimle her engeli aştılar; Perisabor ve Maozamalcha zorlu bir savaş sonunda alındı ve Iulianus haklı bir gururla haykırdı, "Antiokheia sofist (Libanius) için bazı malzemeler edindik". Birkaç gün sonra Dicle'nin geçişi zorlandı ve Persler Ktesiphon surlarının altına sürüldü. Ama burada, Iulianus'un gerçek zorlukları başladı; gerçekten de her Mezopotamya seferi bir öncekini tekrarlıyor gibiydi. Ermenistan kralının ihaneti ve kendi yetersizliği, Procopius'un Dicle boyunca paralel bir yürüyüşle imparatora katılmasını engellemiştir ve Iulianus isteksizce de olsa Şapur'un büyük başkentinin kuşatmasından vazgeçmek zorunda kaldı. Aynı sırada, bütün gemileri yakarak ve kendini yine İskender zannederek, hâlâ geri çekilmekte olan düşmanın peşinde bir deli gibi ilerlemeye devam etti. İlerlerken de Pers terör kaçaklarından duyduğu her safsataya gönüllü olarak kulak veriyordu. Roma ordusunun kaderi uzun süre gecikmedi; Persler yavaş yavaş etraflarını

sardı; yiyecek kıttı ve Almanya ve Galya'nın cesur savaşçıları için ısı dayanılmazdı; en iyi askerlerinden binlercesini kaybeden Iulianus, bir yıl sekiz aylık* kısa ama önemli bir saltanattan sonra öldürüldü. Halefi Iovianus, az sayıda Romalı liderin kabul edeceği barış şartlarını kabul etti. Şapur'un büyükbabası tarafından teslim edilen Dicle'nin ötesindeki beş vilayet geri verildi; Nisibis ve Singara'dan vazgeçildi; Ermenistan krallığının Romalılar tarafından sonsuza dek terk edilmesi özel bir antlaşma yapıldı. "Iovianus'un ataları", diye ekliyor Gibbon, "zaman zaman uzak ve kârsız eyaletlerin egemenliğinden vazgeçmişlerdi; ancak kentin kuruluşundan bu yana, Roma'nın dehası, Cumhuriyetin sınırlarını koruyan tanrı Terminus, muzaffer bir düşmanın kılıcı önünde asla geri çekilmemişti." Aslında, Iovianus'un kabul ettiği antlaşma ile Galerius'un zaferleriyle güvence altına alınan hemen her şeyden vazgeçildi.

Roma savaşının sona ermesinden sonra Şapur hakkında çok az bilgi elde ediliyor, ancak onun Ermenistan'a sahip olmak için büyük bir servet harcayarak mücadele ettiği ve Roma egemenlik alanlarına yeni bir baskın düzenlediği söyleniyor. Sonunda, Gratianus'un saltanatı sırasında, tam yetmiş yıllık uzun ve görkemli saltanatı son buldu.

* Ammianus, Iulianus'un ilerlediği bölgenin durumu hakkında ilginç bir bilgi verir ve bunu, Iulianus'a eşlik eden Harranlı Magnus ve Kapadokyalı Eutychianus'tan anlatılarla destekler (bkz. John Malalas). Bu yazarların hepsi, Fırat'ın büyük kanalı dedikleri yerden ve Layard'ın çok canlı bir tanımını yaptığı nehirler üzerindeki setlerden bahseder. Arrianus'la birlikte bu setlere katarakta dendi, Yakut'ın söylediğine göre Nabatça kökenli bir kelimedir. Setler, Layard'ın düşündüğü üzere, nehirlerden yükselen düşman gemilerini engellemek için değil, daha ziyade sulama için yeterli miktarda su bulundurmak içindi. Büyük kanal kuşkusuz, Abydenus'a göre, Nebukadnezar tarafından yapılmış olan Nahar-al-malk'tır. Yunanca Armacal, sanırım, ama bu kelimenin harflerinin yer değiştirmiş halidir.

Arkasından gelen iki varisi, II. Erdeşir ve III. Şapur, anılmaya değer hiçbir şey yapmadılar; üçüncüsü IV. Behram da Kirmanşah şehrinin kurucusu ve ondan beş mil ötedeki ünlü Tak-ı Bostan heykellerinin kısmi uygulayıcısı olması dışında hiçbir şeyle ünlü olamadı. İlk olarak De Sacy tarafından deşifre edilen ve hâlâ orada bulunan yazıtların, esas olarak onun emriyle, kendi adını ve II. Şapur'un ihtişamını ebedileştirmek için yapıldığına dair hiçbir şüphe bulunmamaktadır.

Bir sonraki imparator olan Yezdicerd'in yönetimi, Doğu ve Batı yazarları tarafından çeşitli şekillerde anlatılır; Doğulular ondan acımasız ve değersiz bir tiran, Batılılar ise bilge ve erdemli bir hükümdar olarak bahseder. Bu görüşlerdeki farklı eğilim, ölümünde onu oğlu II. Theodosius'un koruyucusu ilan eden Romalı Arcadius ile barışın yanı sıra dostluk koşulları içinde yaşadığı gerçeğine dayandırılabilir. Genç adam büyüdükçe, iki imparatorluk arasındaki dostluk bağları güçlendi ve Theodosius'un papazlarından en yeteneklisi olan Piskopos Marathas'ın etkisi, Hristiyanların Pers İmparatorluğu'nda önemli bir birlik oluşturması açısından oldukça faydalı oldu. O zamana kadar, kötü tebaa olarak görülüyorlardı, dini eğilimleri onları Constantinopolis'in Hristiyan imparatorlarının görüşlerini desteklemeye yöneltiyordu; ancak, piskopos, en azından kendi yaşamı süresince, onları bu suçlamadan başarılı bir şekilde kurtarmış oldu. Ne var ki Perslerin hoşgörüsü nadiren uzun süreliydi. Bir sonraki imparator olan V. Behram* döneminde, kralın kendisi merhametli olmaya meyletse de şiddetli bir zulüm patlak verdi; o zamanki

* Doğulu yazarlar, V. Behram'ın MS 435 yıllarında Hindistan'a sefer yaptığını ve Hintli bir prensesle evlendiğini ileri sürerler. Hikâye doğruysa, Hindistan'ın Belucistan ya da İndus vadisindeki ülke olması muhtemeldir. V. Behram, Gaur öküzü avlama tutkusundan dolayı bazen Gaur olarak adlandırılır.

Hristiyan başrahip, ateş tapınaklarından birini tedbirsizlikle yaktığında, halkın öfkesi dizginlenemedi ve piskopos ile birlikte çok sayıda Hristiyan büyük bir zulümle öldürüldü. Bu ölçüsüzlüğün doğal sonucu, Romalılar ile Persler arasında muhtelif başarılarla uzayan yeni bir savaş oldu: Bununla birlikte, en çok acıyı genel olarak Persler çektiğinden, başka koşullarda kabul etmeyecekleri barış şartlarına boyun eğmek durumunda kaldılar.

MS 458 yılı civarında, I. Firuz tahta çıktı ve kısa süre sonra Hunlarla unutulmaz bir savaşa girdi; birkaç yıl süren bu savaş Persler üzerinde ağır kayıplara yol açtıktan sonra, I. Firuz'un ölümü ve ordusunun yok edilmesiyle sona erdi. Kubad'ın saltanatının son yıllarında ve Doğu ile Batı arasında, karakter ve sonuç bakımından, anlatması son derece bıktırıcı bir biçimde birbirine benzeyen bir dizi çatışmadan sonra, Perslerin bitmeyen akınlarını önlemek için Romalılar, Nisibis'ten yaklaşık on dört mil uzaklıktaki Dara'da, düşmanlarının getirebileceği herhangi bir savaş mekanizmasına karşı dayanıklı duvarlara sahip olan yeni bir koloni kurdular. Gibbon, "Dara, kurucularının isteklerini yerine getirmek ve bu zapt edilemez kalenin iki ülke arasındaki barış antlaşmasını açıkça ihlal ettiğinden durmadan şikâyet eden Perslerin kıskançlıklarını kıskırtmak amacıyla altmış yıldan fazla bir süre devam etti" diyor.

Uzun zaman sonunda, MS 531'de Nuşirvan* imparator seçildi ve böylece büyük kanun koyucu Justinianus'un çağdaşı oldu. Nuşirvan hâlâ her Persin ağzında bilgelik, adalet ve cömertlik ile eşanlamlıdır. Ayrıca tebaasının pek umursamadığı, taraflı tarihçilerin bile belki de çok yüksek puan vermediği bir

* Nuşirvan adı etrafında pek çok efsane ortaya çıkmıştır. Gençliğinde İmparator Justinianus tarafından evlat edildiği söylenir; ölümünden kısa bir süre önce bir Hristiyan olarak vaftiz edildiği konusunda şüpheden öte bir iddia vardır.

itibarı hak eden, şeytani bir niteliği olan gaddarlığını da unutamayız. İmparatorluğunu her türlü istismara açık halde buldu. En kötülerinden birisi liderleri Mazdek'in önderliğinde yayılan ve benimsediği kadın topluluğu doktrini ile birlikte son yıllarda Mormonluğu Uzak Batı'da bile katlanılmaz kılan diğer uygulamalarıyla Mazdek diniydi. Nuşirvan, peygamberini ve takipçilerini yok etmek gibi basit bir süreçle bu saçmalığı kökten sökerek tebaasını, bir serseri tarafından yayılan doktrinlerin kötü sonuçlarından yavaş yavaş kurtardı. Daha sonra köprüleri onardı, çürümeye yüz tutmuş kasabaları ve köyleri yeniden inşa etti ve bilginlere öyle cesaret verdi ki, Yunan filozofları bile onun sarayına akın etti. Yunanistan ve Roma edebiyatı onun gayretiyle toplandı; Aristoteles ve Platon Farsçaya çevrildi; "Pilpay Masalları" veya "Hitopadeşa" olarak adlandırılan, orijinal olarak Sanskritçe olduğunu bildiğimiz parçalar Hindistan'dan getirildi.

Justinianus ile yaptığı ilk savaşında, Nuşirvan üstünlüğünü, alçakgönüllü imparatorun sürekli bir barışın bedeli olarak on bir bin pound altın* gasp ederek sürdürdü! Daha sonra Antiokheia ve Suriye'yi (MS 540) düşürmesinde ve Pers topraklarının Fasis kıyılarından Akdeniz'e ve Kızıldeniz'den Ceyhun ve Seyhun'a kadar genişlemesinde, onun askeri dehasının veya Romalıların zayıflığının fazlaca kanıtını görüyoruz. Tek başına büyük bir general, Batı zaferlerinden hatırladığımız kıdemli Belisarius, onun daha fazla ilerlemesine karşı direndi ve iki kez önünü kesti. Elindeki kısıtlı imkânlar ve hizmet ettiği sarayın karakteri dikkate alındığında, bu başarının dikkate değer olduğunu belirtmek gerekir.

Justinianus ve Nuşirvan arasında gerçekleşen tüm müzakerelerde, Nuşirvan her zaman üstün bir tavır takındı. Salta-

* Perslerden çok utanç verici bir biçimde satın alınan barış, Justinianus'un Batı ile savaşlarını sürdürmesine; Kartaca, Sicilya ve İtalya'nın düşmesine yol açtı.

natı neredeyse kırk sekiz yıla dayanmasına, yaşı da seksenden fazla olmasına rağmen, bu olağandışı refahın başını döndürdüğünü görmüyoruz. Karakterinin sertliği, etrafını saran lüksün etkisine direnmesini sağlıyordu; ne bu etkiye teslim oldu, ne de başkalarının teslim olmasına izin verdi. Ölümünden çok kısa bir süre önce, yaşlı hükümdar, ilk girişimlerinde gösterdiği kadar aktif ve cesur bir ruhla birliklerini bizzat Dara'ya (MS 573) saldırmaya yönlendirdi. Bununla birlikte, yaşamının son günleri, bazı başarısızlıklarla dikkat çekti; İmparator Justinianus ortak düşmana karşı ittifak teklifinde bulunan Türklerin ısrarlarına boyun eğdi; Melitene Savaşı'nda İskit generali, Pers kanadını sardı, Nuşirvan'ın huzurunda arka muhafızlarına saldırdı ve kampını yağmaladı. Romalılar generalleri Justinianus, Dara'ya saldırdıktan sonra, sancaklarını Hazar kıyılarına dikti. Bu iç deniz ilk kez düşman bir filo tarafından keşfedildi ve yetmiş bin esir Hyrkania kıyılarından Kıbrıs Adası'na nakledildi.

Nuşirvan'ın halefi olan Hürmüz'ün saltanatı, özellikle zamanın onurlu adını taşıyan bir isyancı liderin cesur yönetimi açısından dikkate değerdir. Hürmüz, babasının imparatorluğunun çürümesinin yolunu açtı; civardaki tüm eyaletler, Babil, Susa, Karamanya, Arabistan, Hindistan ve İskit ayaklandı ve Romalılar, bu anlaşmazlıklardan yararlanarak, Mezopotamya ve Asur'a sürekli akınlar yaptı.

Ancak "Bir kral tarafından kaybedilen Persia, bir kahraman tarafından kurtarıldı." Daha önce Dara kuşatmasındaki yiğitliği ile tanınan Behram, Tatar ordusunu Hazar kapılarının yakınında püskürttü fakat kısa bir süre sonra İmparator Mauricius'un komutanı Romanus liderliğindeki Roma'nın kıdemli birlikleri tarafından saldırıya uğradığında daha az başarılı oldu. Bu vesileyle Hürmüz'den aşağılayıcı bir mesaj aldıktan sonra, birliklerinin ve genel olarak, hükümdarın kendisinden nefret ettiği halkının rızasıyla, biat etmeyi bıraktı.

Ancak Ktesiphon'da bir devrim patlak verdi ve Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev (Perviz) babasının tahtına çıktı (MS 591): Ancak Behram'la mücadelesinde umutsuzca yenik düştü ve Mauricius'un egemenliğine sığınmaya mahkûm edildi.

Kısa bir süre sonra (MS 591), Hüsrev atalarının tahtına oturana kadar kılıcı kınına sokmama emri alan, zamanının en iyi generali Narses komutasında güçlü bir ordu Suriye ve Ermenistan sınırlarında toplandı. "Hüsrev'in tahta çıkışı şölenler ve infazlarla kutlandı; kraliyet şölen müziği genellikle ölmekte olan veya sakat bırakılan suçluların iniltileriyle bozuluyordu."

Mauricius'un saltanatı sırasında, Pers hükümdarı tahtını borçlu olduğu gücü unutmadı; Martyropolis (Silvan) ve Dara şehirleri Romalılara iade edildi, Aras ve Hazar kıyıları imparatorluklarının sınırlarını oluşturdu. Ancak, güçsüz Constantinopolis, bu ucuz menfaatlere uzun yıllar mahkûm olmadı. Mauricius ve ailesinin aniden ortaya çıkan Phocas tarafından öldürülmesi rahatça öngörülebilecek bir devrim yarattı. Hüsrev bu cinayeti duyduğunda, velinimetinin ölümünün intikamını almak için (en azından sözde olarak) hemen savaş ilan etti. Nitekim başlangıçta başarısının büyük bir kısmını, Phocas tarafından ele geçirilen ve Constantino polis meydanında diri diri yakılan talihsiz Narses'e borçluydu (MS 605). Gaspçı Phocas'ın kısa saltanatı sırasında, Persler her yerde muzafferdi. Gibbon şöyle anlatıyor: "Pers hükümdarı, Mardin, Dara, Amida (Amed) ve Edessa (Urfa) surlarını kuşattı, düşürdü veya yıktı; Fırat'ı geçerek Suriye şehirleri Hierapolis ve Halep'i işgal etti ve çok geçmeden karşı konulmaz ordusuyla Antiokheia surlarını kuşattı (...) Herakleios'un (Phocas'ın halefi) Doğu'dan aldığı ilk istihbarat, Antiokheia'nın kaybedilmesi oldu: sık sık depremlerle yıkılan ya da bir düşman tarafından yağmalanan antik met-

ropol, küçük ve durgun bir hazine ve kan akışı sağlıyordu. Persler, Kapadokya'nın başkenti Caesarea'nın (Kayseri) yağmalanmasında eşit derecede başarılı; üstelik daha şanslıydılar. Eski savaşla sınırı çizilen hudutların kale duvarlarının ötesine geçtiklerinde, daha az inatçı bir direnişle karşılaştılar ve daha bol bir hasat buldular (...) Nuşirvan tarafından düşünülen Kudüs'ün fethi, torununun gayreti ile başarıldı (...) İsa'nın mezarı; Helena ve Constantinus'un görkemli kiliseleri yakılıp kül edildi, kalanlar da alevler yüzünden büyük tahribat gördü; üç yüz yıllık dini adaklar o günahkâr günde yağmalandı. Diocletianus zamanından beri iç ve dış savaştan muaf tutulan tek eyalet olan Mısır, Kyros'un halefleri tarafından yeniden boyun eğdirildi. Bu kapalı ülkenin anahtarı olan Pelusium kenti, Pers süvarileri görünce şaşkına döndü (...) ve Hüsrev, hâlâ zengin bir sanayi ve ticaret şehri olan imparatorluğun ikinci şehrine (İskenderiye) girdi (...) Birinci seferde bir başka Pers ordusu Fırat'tan Trakya Boğazı'na ilerledi; Kalkhedon uzun bir kuşatmadan sonra teslim alındı ve Constantinopolis'te on yıl boyunca bir Pers kampı tutuldu. Pontus'un deniz kıyısı, Ancyra şehri ve Rodos Adası, büyük kralın son fetihleri (MS 620) arasında sayılıyor ve eğer Hüsrev herhangi bir deniz gücüne sahip olsaydı, sınırsız hırsı ile Avrupa eyaletlerinde kölelik ve perişanlık yayardı."

Bu uzun zafer ve yağmacılık kariyerinde, Pers hükümdarının, Mauricius'un intikamını almaktan ziyade kendi zevkine ve halkının çıkarına göre hareket ettiğini görmemek mümkün değil, aksi takdirde, Phocas'ın ölümü üzerine, selefinin kaderinde baş ajan olan kişilere zaten gerekli cezaları vermiş olan Herakleios ile arkadaş olurdu. Aksine, masumları bağışlamasını, övgülerini kabul etmesini ve böylelikle dünyaya barış getirmesini rica etmek üzere Herakleios'un sürekli olarak kendisine gönderdiği elçileri küçümseyerek reddetti.

Avarların ihaneti üzerine Herakleios, başkentinden kaçmak zorunda kaldığında, Hüsrev'in Khalkedon'daki Pers komutanı, kralın kaderine acıyarak, efendisine yardım için bir elçi göndermesini teklif etti. "Elçi değil," diye yanıtladı Asya'nın tiranı, "tahtımın ayağına getirilmesi gereken, zincire vurulmuş Herakleios olmalıydı. Çarmıha gerilmiş Tanrısından vazgeçip Güneş'e tapmadıkça, Roma imparatoruna asla barış sağlamayacağım."

Ancak kısa süre sonra, Yunan imparatorunun karakterinden ve davranışından pek beklenmeyen bir intikam geldi. Herakleios'u tembelliğin ve zevkin kölesi halinde bulan savaş, bir kahramanın ruhunu harekete geçirdi. "Sarayın Arcadius'u ordunun Caesar'ını ortaya çıkardı"; Roma'nın ve Herakleios'un onuru, altı zorlu seferin başarıları ve ganimetleriyle şanlı bir şekilde geri alındı. Sasanilerin üzerindeki güneş artık batmak üzereydi. Büyük, parlak bir sefer, Küçük Asya eyaletlerini ve zorlu İssos savaşı, önceki yılların kayıplarını geri getirdi. İlerlemesini sürdüren Herakleios, Torosların tepelerini, Kapadokya ovalarını aşarak Halys (Kızılırmak) kıyısındaki kışlaklara girdi. Ertesi yıl, bu ikinci Hannibal, Ermenistan dağlarının tehlikeli yolunu keşfetti ve neredeyse Antonius'un ayak izlerini takip ederek Media Atropatene'nin eski başkenti Ganzaca'ya ilerledi. Zerdüşt'ün geleneksel doğum yerlerinden biri olan Urmiye'nin yıkılışı, yakılan Kutsal Kabir için bir dereceye kadar kefarete sayılır. Başka bir sefer, Roma ordularını, şimdiye kadar hiçbir Batılı fatihin yaklaşmadığı Kaşan ve İsfahan civarına taşıdı.

Herakleios'un başarılarından korkan Hüsrev, Nil ve Boğaz'daki güçlerini çağırdı ve imparatorun bulunduğu kamp üç güçlü ordu tarafından sarıldı. Her zorluğun üstesinden gelebilen başarılı bir general tehlikeyi fark etti. Cesur Herakleios, "Ümitsizliğe kapılma," diye haykırdı, "Tanrının yardımıyla bir Romalı, bir barbar sürüsünü yenebilir. Eğer bizler

hayatlarımızı kardeşlerimizin kurtuluşu için feda edersek, şehitlik tacını takacağız ve ölümsüz ödülümüz Tanrı ve gelecek nesiller tarafından bize cömertçe verilecek.” Ardından zafer duaları yükseldi ve Herakleios, üç yüz Roma sancağını geri aldı. Edessa ve İskenderiye zindanlarından sayısız tutsağı kurtararak zaferle Constantinopolis’e döndü. Hüsrev’in saltanatı otuz sekiz yıl sonra öldürülmesiyle sona erdi: ömrü altı yıl daha kısa olsaydı, bozulmamış bir başarı sağlamış olacaktı. Tarihçiler, Hüsrev’in şanlı savaşlarında sahip olduğu kişisel pay konusunda hemfikir değiller ve Malcolm gibi bazı tarihçiler, tüm başarılarını generallerinin yeteneğine bağlıyor. Bununla birlikte, şu da kesindir ki, Herakleios’un sonraki zaferleri, Hüsrev’in eski gücünü neredeyse tamamen ortadan kaldırdı ve Sasani hanedanını fiilen yok etti.

Ancak Doğu milletleri için yeni bir dönem başlamak üzereydi ve insanlığın geniş bir kesiminde kalıcı bir karaktere sahip olan bir devrim gerçekleşecekti. Nuşirvan’ın saltanatı sırasında doğan Muhammed, yeni dinini gayretle vaaz ediyordu ve gönüllü bir ordu, muhataplarına öğretileri kabul ettirmeye hazırdı. Muhammed’in dini, içinde bazı soylu ve yüce görüşleri içermekle birlikte, doğrudan İncil’den alınmış, kökeninde bulunan şiddet karakterini ortaya koymuştur. Dünya malı ve dünyevi her türlü nimet, Muhammed’in düşmanlarına karşı kılıcını çeken her mümin askerin ödülü olacaktı; dahası, eğer bu şanlı kariyere erişirse, onu tüm zevklerinin tam ve özgürce emrinde olduğu bir cennet bekliyordu. Gerçekten de Müslümanlık şimdi bile saldırgan karakterini kaybetmemiştir. Dr. Barth, Afrika’nın merkezinde, temel amacı fetişe tapan Afrikalıları kendi ilkelerini benimsemeye zorlamak olan bir dini savaşın varlığından bahseder.

Herakleios ile savaştan birkaç yıl önce Hüsrev “Mekke’nin deve sürücüsü”nden bir mektup almıştı. Mektupta atalarının inancından vazgeçmesi ve Muhammed’in kendi-

sini onun elçisi ilan ettiği, “Tek, Gerçek Tanrı”ya ibadet etmesi emrediliyordu. Öfkeli hükümdar mektubu paramparça ederek, parçaları o sırada kamp kurduğu Karasu’ya attı. Müslüman yazarlar bu hükümdarın sonraki tüm talihsizliklerini bu hareketine bağlarlar; aslında, bu inanç şimdi bile yok olmamıştır. Malcolm, 1800’de bu nehir üzerindeyken, bir Pers’e, kıyılarının çok yüksek olduğunu ve bu nedenle sulama amacıyla nehirden nispeten az faydalandığını söyler. Ateşli Müslüman şöyle cevap verir; “Bir zamanlar bütün ülkeyi gübrelerdi, ama o deli Hüsrev kutsal peygamberimizin mektubunu nehre atınca kanalı korkudan sular altına gömüldü ve o zamandan bu yana lanetli ve işe yaramaz bir nehir oldu.”

Arapların ilk saldırıları püskürtüldü; ancak Halife Ömer sürekli olarak yeni takviyeler sağlıyordu ve Kadisiye Muharebesiyle eski kayıplarını telafi etmeyi başardı. Her türlü hür bir ülke olan Persepolis’in görkemi, ünlü Demirci Kawa’nın Araplar tarafından ele geçirilmesiyle sonsuza dek sona erdi. Madain’in (Ktesiphon) yağmalanmasını Nehavend katliamı takip etti. Sasani İmparatorluğu ve onunla birlikte, ulusal bir inanç olarak Zerdüştlük dini, hanedanın son güçsüz hükümdarı III. Yazdicerd’in elinden alındı. Böylece, 415 yıl boyunca Pers İmparatorluğu’nu yöneten ve ihtişamını Libya kumlarından İndus sularına kadar genişleten I. Erdeşir, II. Şapur, Nuşirvan ve II. Hüsrev’in hanedanlığı MS 641’de sona erdi.

Şimdi bana yalnızca, Sasani zamanına ait, hâlâ burada bulunan, adına yaptırılan büyük hükümdarların gücünü kanıtlayan bazı dikkate değer anıtlardan kısaca bahsetmek kalıyor. İlk olarak daha önce de belirtildiği gibi ününü Dareios’un mezarının bulunmasından alan Nakş-ı-Rüstem’dekilere değineceğim. Bay R. K. Porter’dan burada üç figür olduğunu öğreniyoruz. Bunlardan ikisi, uzanmış kollarıyla ucunda bez parçası asılı olan bir halka tutuyorlar. “Halkayı sağ elinde tu-

tan ilk figür, heykelin sağında durmaktadır ve bir kral gibi görünmektedir. Ortasından yükselen balon benzeri bir şey ile yukarı doğru bir dizi yivli süslemeli yuvarlak bir başlık ile taçlandırılmıştır* (...) Saçları dolgun, dalgalı ve kıvrıktır, Akhaimenes döneminin alçak kabartmalarında bulunan çok dikkat çekici, sert peruk görünümündeki şeye sahip değil. Bu figürün sakalı çok özeldir. Üst dudakta, bıyık şeklinde ve kulağın önünden, çenenin tamamına doğru düzgün, kısa bukleler halinde büyüyor ve çene noktasından birleştirilmiş halde uzunca (daha önce gözlemlediğim gibi, Persia'da kraliyetin kalıcı bir özelliği gibi görünüyor) bir püskül** gibi sarkıyor (...) Dar uzun kollu tuniği sağ kalçanın üzerinden bir kemerle bağlanmış; kemerinin üst kısmındaki tuniğin kıvrımları taşa güzel bir biçimde ifade edilmiş. Bu kemerin diğer tarafında, kabzasını sol eliyle tuttuğu kılıcın bağlı olduğu farz edilebilir. Daha sonra Şiraz'a vardığımda, Fars bir sanatçı bana bu alçak kabartmaların çok eski bir çizimini gösterdi; şimdiki tahrif edilmiş boşluk, soldaki şahsiyet gibi bir taçla taçlandırılmış ve sol eliyle kılıcının kabzasını kavrayan kral figürü gibi bir çocuk figürünün üst kısmı ile doldurmuştur." Kralın tam karşısında, üzerine oturan elbisesi kadınsı bir biçim çağrıştıran bir figür duruyor. Kralın arkasında kısa gür sakallı üçüncü bir figür duruyor. Parçanın kompozisyonu bir kraliyet birliğini işaret ediyor gibi görünüyor ve V. Behram ve onun hane içi zevklerinin ortağı olmanın yanı sıra dönemin sikkelerinden

* Bu başlık, Sasani hanedanının çok sayıda sikkesinde görülenle aynıdır; incileri ve değerli taşları olmamasına rağmen, bu uzun şapka Bombaylı Parsiler tarafından hâlâ giyilmektedir. Sikkelerde, bu başlığın birkaç farklı çeşidi bulunuyor.

** Sir R. K. Porter, Bay Layard ve diğer kazıcılar tarafından Nemrud'da ve başka yerlerde keşfedilen anıtları elbette görmemişti. Sakal üzerine çalışmalar doruk noktasına MÖ dokuzuncu yüzyılda ulaşmış gibi görünüyor.

de anlaşılacağı üzere imparatorlukta kendisi ve oğluyla ilişkilendirilen kraliçesine atıfta bulunuyor.

Bir sonraki kabartma, öncekinden birkaç adım ötede, büyük bir ruhla tasarlanmış iki atlı arasındaki bir savaşı temsil ediyor. Rakibine bir mızrakla saldıran baş figür, ciddi bir zarafet ve uyum sergiliyor. Tapınak Şövalyeleri'ninkinden pek farklı olmayan kanatlı bir miğfer ve pullu bir zırh giyiyor. İkinci ve secde eder gibi görünen bir figür, esas figürün atının karnunun altında yatıyor. Çok daha iyi durumdaki üçüncü bir kabartma, dört figürden oluşur, bunların en büyüğü I. Şapur'dan başkası olamaz. Önünde, her zamanki Roma askeri kıyafeti içinde, kollarını merhamet istercesine uzatmış ve sol dizini bükmüş başka bir figür var. Burada, I. Şapur tarafından Roma İmparatoru Valerianus'un boyun eğdirilmesinin iyi bilinen hikâyesine sahip olduğumuzdan şüphe etmek için hiçbir neden yoktur ve eserin açıkça bir Pers sanatçıya ait olması çalışmayı daha da ilginç yapıyor. Şapur'un elini uzattığı üçüncü şahsın, tahta* oturtmadığı söylenen zavallı Cyriades olduğu uzun zamandan beri ileri sürülmektedir. Bu taş resmin ölçeği devasa boyuttadır; kayanın tüm yüzü kazılmış, otuz yedi fit uzunluğunda bu tabletteki at, tek başına on dört fitlik alanı işgal ediyor.

Dördüncü bir heykelde, V. Behram (Gaur) ile Sir R. Porter'ın Tatar prensi dediği bir figür arasındaki savaşın bir sureti var. Parçalanmış olsa da bazı açılardan öncekine göre daha iyi korunmuş durumda ve figürlerden birinin üzerinde, bir zamanlar mükemmel olan küçük bir zırh levhanın, Heliodorus'a göre katafrakt ya da ağır süvarilerin özel giysisinin simgesi olması gerçeğinden dolayı biraz ilgi görüyor. Uzun

* Bu kısım, başka yerlerde küçük farklılıklarla anlatılmaktadır. Darabjerd'de Şapur sol elini Cyriades'in başına koyuyor (Flandin, Pl. 31-33); Şapur'da ise bir figür fatihin atının önünde diz çöküyor (Flandin, Pl. 48.).

mızrak ise aynı yazarın fark ettiği gibi, Persepolis'teki Akhaimenes heykellerindekilere benziyor.

Beşinci heykelin kendine has bir mükemmelliği var; ege-menlik* tacını veya nişanını biri bahşeden, diğeri alan, at sırtında iki adamı temsil ediyor. Atların göğüslerinde, omuzlarının hemen üzerinde Yunanca ve Pehlevi yazıtları bulunuyor. Kazının uzunluğu yirmi bir fittir; beyaz mermerden olan anıtın yüzeyi cilalıdır ve hâlâ iyi korunmaktadır. Yazıtların genel anlamı, figürlerden birinin Erdeşir'e, diğेरinin ise Hürmüz'e veya (De Sacy'nin dediğı gibi) Jüpiter'e atfedildiğini doğrular.

Fark edilen sonraki heykeller, Persepolitan serisinin bir parçası olan Nakş-ı-Ragıb'ın heykelleridir. Burada, tarihi olayları açıkça temsil eden heykelleri çevreleyen büyük bir doğal girinti görölmektedir. Sağdaki, konu olarak aynı, ancak boyut olarak Nakş-ı Rüstem'dekinden daha küçük ve aralarında kraliyet tacını** tutan iki atlıyı sergiliyor; ancak tarzı, daha geçkin yaşı ve daha az becerikli işçileri düşündürmektedir. Ayrıca, muhtemelen Chardin'in iddia ettiği gibi, Şah Abbas'ın oğlunun vekili tarafından ciddi bir biçimde sakat bırakıldı. Vahşi şiddetin izleri açıkça görünür durumda. Bir sonraki levha, girintinin merkezini kaplar ve aynı konuyu

* Bu anıtların ayrıntılarını büyük bir dikkatle inceleyen Bay Edward Thomas, FRS (Asiat. Journal, 1868), bu konunun, Hürmüz'ün imparatorluk nişanını Erdeşir Babekan'a giydiğı secde şeklinde yılan tepeli Med miğferinden belli olan son Arsakes zaferi için bahşettiğini düşünüyor ve bu görüşü ekteki yazıtlarla da doğrulanmaktadır. (Ker Porter, i. Pl. 23. Flandin iv. pi. 182.) Nakş-ı Rüstem'de Narses dönemine ait, belki de benzer bir heykeli temsil eden başka bir heykel daha vardır. Bu yazıt, Morier, Pl tarafından verilmiştir, ancak yanlıştır. Bununla birlikte bkz. Flandin, Pl. 45, kabartma E ve Sculpt. Pl. 52, kabartma B.

** Bu heykel ilk olarak Sir W. Ouseley tarafından fark edilmiş gibi görünüyor, ancak ne Morier ne de Ker Porter tanımadı. Bununla birlikte, Flandin, Pl 192. rölyef B. görülebilir.

tekrarlar, ancak burada, aktörler yayadır. Bu heykel tartışmasız Nakş-ı-Rüstem'dekilerle aynı. Üçüncü kabartma en büyüğü ve muhtemelen en önemlisidir. Arkasında dokuz takipçi bulunan at sırtındaki lider şahsiyet, besbelli kral ve tamamı büyük olasılıkla birçok kraliyet ilerlemesinden birini temsil ediyor. Kral, üzerine hafifçe düşen ipekten veya ince bir dokudan bir elbise* giyinmiş. Maiyeti, Bay Layard tarafından temin edilen ve altın çivilerle süslenmiş mükemmel bir örneği British Museum'da görülebilen Margia çelikten miğferler takıyorlar. Kitabede Şapur'a "Kralların kralı, İran ve Aniran'ın kralı" denilmektedir.

Ovaya inen Sir R. K. Porter, dağın kenarında aynı döneme ait bir dizi heykel buldu. Görünüşe göre bu çalışmalar ya hiçbir zaman tamamlanmadı ya da engellendi. Bunlardan bitmiş olan biri Sasani kabartmalarında yaygın olan kraliyet elbisesini giyen arkadaşına doğru sağ elini uzatan, hafif ve narin kumaşa bürünmüş bir kadın figüründen oluşur. Serinin geri kalanı, küre biçiminde taç, bol bukleler, bir yaka ve küpeler ile kralın tasvirlerini içeren iki heykel daha içeriyor. Sir R. K. Porter, aynı zamanda Rhey'de (Rhages) görevli bir atlıyı temsil eden, aynı döneme ait bazı heykel kalıntılarına da dikkat çekiyor. Bu kaya yaklaşık on altıya on iki fitlik bir boşluk için düzlenmiş olsa da heykel yarım kalmıştır.

Kazerun'un yaklaşık on beş mil kuzeyindeki Şapur harabeleri, Sasani zamanlarının en ünlü eserleri arasındadır ve yoldan birkaç mil uzakta olsalar da, Tavernier ve Thevenot'tan Scott Waring'e kadar her gezgin tarafından görüldüler: Ancak, Bay Morier 1809 yılında burayı ziyaret edene kadar, onlar hakkında gerçekten hiçbir şey bilinmiyordu. Bay Morier, Şapur harabelerinin, üzerinde antik kalenin göze

* Aynı elbise, ipek üzerine zincir zırh, General Cunningham tarafından sıklıkla gün ışığına çıkarılan birçok Budist figürde ve belki de bazı Hint-İskit sikkelerinde görülebilir.

çarpan bir nesne oluşturduğu bir düzlük ve bir tepeyi çevreleyen yaklaşık altı millik bir çevreye yayıldığını düşünüyor. Bay Morier konumu, eşsiz bir ihtişam ve güzellik olarak tanımlıyor ve ekliyor: “Dikkatimizi çeken ilk nesne, kayanın üst yüzeylerine oyulmuş, at sırtında iki devasa figürün bozulmuş bir heykeli oldu. Sağdaki figür en hasarlı olanıydı, kesin olarak tespit edebildiğimiz tek kısım, tüm uzunluğu boyunca uzanan, yüzü dışa dönük ve sağ eline yaslanmış ve kıyafetleri bir Roma kostümünün izlerini taşıyan bir adam heykelinin üzerinde duran bir atın ön ayaklarından biri ve arka ayaklarından ikisiydi. Atın dizlerine yalvarır gibi bir tavırla görünen aynı elbiseli* bir figür yerleştirilmiş ve yüksek kabartmada sadece arka ayakların arkasında beliren bir kafa (...) Bir sonraki heykel parçası (birincisi gibi, kalenin tepesine oyulmuş) tüm parçalarıyla mükemmeldir. Üç büyük bölmeden oluşuyor; at sırtında bir figürü temsil eden merkezdeki ve en ilginç olanı, elbisesi bir kraliyet şahsiyetini simgeleyen (...) Yanında bir ok kılıfı asılı; sağ elinde ise arkasındaki, Roma tuniği ve miğferi giymiş, atının tüm arka kısmını kaplayacak şekilde duran bir figürün elini tutuyor. Yine Roma kostümü giymiş bir figür, ellerini uzatmış ve yalvaran bir yüzle at başının önünde diz çöküyor. Atın ayaklarının altında, diğer iki Roma figürüyle aynı kıyafet ve karakterde başka bir figür var; tabletin sağında bir figür (yalvaran bir tavırla)-ellerini uzatmış, ancak farklı bir şekilde giyinmiş ve anladığımız kadarıyla Avrupa’dan ziyade Mısırlı özelliklere

* Bu, Valerianus ve Şapur’un hikâyesinin açık bir şekilde başka bir temsildir: diz çökmüş figür, görevlendirilmeyi bekleyen Cyriades olabilir; farklı ayrıntılarla birden fazla kez tekrarlanan bir konu. Bir başka, ancak biraz benzer bir heykelde, Roma imparatoru o kadar zor tanınıyor ki muhtemelen bu, Pers hükümdarının başka bir zaferine atıfta bulunuyor olmalı. Bu kabartmaların hiçbirinde, Roma imparatorunun kendisini tutsak eden kişi tarafından barbarca muamele gördüğüne dair hiçbir iz bulunmadığı da eklenebilir.

sahip (...) Bir diğ er bölmede, g r n     g  re yalvaran sıra sıra insanlar,     nc  bir bölmede ise sıralanmış atlılar var. Bu ilginç anıtın tamamı çok sert bir kayaya oyulmuş ve üzerinde hâlâ ince bir parlaklık görünüyor. Nehrin karşı tarafında, liderlerinin, kılıcı bacaklarının arasında, ellerini kabzasına dayayarak k    k bir bölmede tek başına oturduğu çok sayıda figür içeren uzun bir tablet vardır.” Sağda ve solda temsil edilen figürlerin sayısı ve çeşitliliğinden (bölmenin birinde iki kafa taşıyan bir adam yaklaşıyor) Bay Morier, muhtemelen haklı olarak, görüntünün tamamının, kralı, halkı ve belki de kendisine haraç ödeyen ulusların temsilcileri tarafından çevrelenmiş seyirci salonunu temsil ettiğini varsayar. Daha ileride Bay Morier, şöyle tanımladığı başka bir heykelle kar ıla tı: “Birinci sırada, en üstte, sağda, kollarını kavu turmuş birkaç önemsiz figür var; ikincisinde, bazıları sepet taşıyan bir kalabalık figürüdür ve sağ köşede zincirle aslanı yöneten bir adam var. D rd nc s nde ve kralın tam karşısında, bol ve katlanmış elbiseleri Hintleri gösteren çok dikkat çekici bir grup var. Biri, malzemesini özenle çizdiğim bir ata öncülük ediyor ve atın arkasında bir fil var. Bunun altında, yere yakın duran Roma elbiseli adamlar ve aralarında iki atın ko tu u bir savaş arabası var.” Bay Morier, nehri yeniden geçerken, her biri dört fit uzunluğunda, yirmi yedi in  kalınlığında ve en ince açılarla kesilmiş, alanı elli be  in  olan muhteşem bir şekilde inşa edilmiş kare yapı bir ta  i  iliğ  keşfetti. En üstte sfenksler vardı. Bunun ötesinde yine k    k bir tiyatronun kalıntıları bulunmaktaydı.

Şapur’daki heykellerin ana konusunun imparator Valerianus’ın devrilmesi ile ilgili olması doğaldır, çünkü bu  ehir, antik Pers eyaletinin merkezi, Perslerin ana vatanıydı; mezarları, sarayları ve hazineleri buradaydı; dahası, imparatorlukları yıkıldığında, prensip olarak hâlâ yerli hükümdarlar tarafından yönetiliyordu. Ate e tapınmanın hiçbir zaman tamamen

bastırılmamış olması muhtemeldir; gerçekten de onuncu yüzyılın sonlarında, 300 yıllık Müslümanlığın ardından bile, İbn Havkal açıkça, "Persia'nın, ateş tapınağı olmayan hiçbir mahallesinin veya kasabasının bulunmadığını" gözlemler. Şapur şehrinin, Doğu'daki diğer birçok yer gibi, yerli hanedanların savaşlarından yaşadığı acı, ilk Arap istilası şiddetinden daha fazlaydı: Sonra yavaş yavaş eski Pers azameti hemen her yerde bozuldu. Bununla birlikte, on altıncı yüzyıl gibi geç bir tarihte, Şapur adı, Ain-i Akbari'de bir enlem ve boylam tablosunda geçer; konumu, 1672'de bir Cluverius haritasında işaretlidir; Doğulu yazarların yetkisiyle D'Anville, Şapur'u bir Pers şehri olarak adlandırmıştır.

Pers eyaletinin güneyindeki başlıca anıtları tanımladıktan sonra, şimdi ülkenin kuzey kesiminde, dikkate alınmaya ve incelenmeye değer bazı anıtların kısa bir incelemesini yapmalıyız; ilk olarak Behistun'un sarp, çorak ve olağanüstü güzellikteki büyük bir kaya kütlesi olan bahçelerin tahtı Taht-ı Bostan'ınkileri alacağız. Yüksek tepeleri, çiçekli Kirmanşah Vadisi üzerinden esrarengiz bir biçimde kaşlarını çatıyor, ancak, dağın eteğinde, yerlilerin Hüsrev'le, Şirin adını verdikleri güzel bir kızın ünlü aşklarının anısına tuhaf bir berraklık fışkırıyor.

Anıtlar, dağın yüzünde büyük bir emek ve ustalıkla kazılmış iki yüksek ve derin kemerden oluşur; içinde olağanüstü bir ruh ve mükemmellik ile yapılmış birkaç alçak kabartma bulunur; biraz ötede, dağın geride kaldığı alanda bulunan sarp kayalıklar, zirveye doğru karmaşık ve tehlikeli bir sivrilik oluşturuyor ve aniden geniş bir çıkıntı veya düzlük ile bitiyor.

Sir R. K. Porter, nehrin kıyısında, yukarıdaki yüksekliklerden düşmüş olabileceğini düşündüğü, artık ciddi oranda tahrip olmuş devasa büyüklükte bir heykelin kalıntılarını fark etti; yukarıdaki çıkıntıda olduğu gibi, ayak bileklerinden

kırılmış bir dizi yontulmuş ayak var. En büyük kemer yirmi dört fit genişliğinde ve yirmi bir fit derinliğindedir; kayanın yüzü, kemerin eğiminin üzerinden ve her iki taraftan düzlenmiş. Yüzeyde, sağda ve solda, klasik tarzda yeşilliklerle süslenmiş, zarif oyma süslemeler içeren iki dik saçak bulunuyor. Kilit taşının üzerinde bir hilal ve her kıvrımın sonunda Roma sikkelerinde Zafer simgesine benzeyen devasa kadın figürleri var; onları yontan sanatçılar muhtemelen Constantinopolisli Yunanlardı. Kazının iç yüzü iki bölmeye bölünmüş, üstte üç figür bulunuyor; kraliyet elbisesi içinde ve Sasani tacı takan bir kadın; ana figür, şüphesiz hükümdarın kendisi; üçüncüsü de diğer kadının kafasındakiyle aynı tacı takan ve krala bir taç takdim etmekte olan bir başka kadın figürü. Alt alan neredeyse tamamen II. Hüsrev'in devasa bir binici figürüne ayrılmış; hem at hem de binicisi zırhla kaplı*. Adamın ve atın karakteri, Froissart's Chronicles'ın ışıklı kopyalarında görülen devasa metal kaplı şövalyelere çok benziyor. Bu heykel Araplar tarafından çok tahrip edilmiş ve bir zamanlar üzerine kazınmış yazıtların anlaşılır hiçbir kalıntısı yok. Bununla birlikte, büyük bir özenle işlenmiş ayrıntılar yukarıdakilerle birlikte dönemin kraliyet ve askeri kıyafetlerinin doğru ve değerli örneklerini sunuyor.

Kemerin yanları arazi sporları, yaban domuzu ve geyik avı temsilleriyle kaplı. İnsanların çoğu atlı. Muhtemelen küçük göllerin kestiği sulak bir ülkeyi belirtmek amacıyla tekneler yapılmış ve bu teknelerden sporcular oklarını boşaltıyor; hantal filler, binicileriyle birlikte çalıların arasından her yöne dalıyorlar. Kayıklardan ikisinde arpçılar (muhtemelen kadınlar), üçüncüsünde ise gaydacı erkekler var. Tüm manzaranın ortasında, diğer figürlerin hepsinden çok daha uzun boylu, devasa bir şahsiyet ve av bölgesini biraz daha aşağısında, ba-

* Bkz. *Numismatic Chronicle*, cilt. XIII, 80 numaralı madeni para.

şının çevresinde bir ışıık halesi ya da aziz zaferi olan, birinciden biraz daha küçük ikinci bir figür vardır. Bu figür hizmetçisinden bir ok alıyor ve aynı teknede, yanında oturan bir kadın arp alıyor. Kemerin altındaki figürün alçak kabartması ve sikkeler üzerindeki benzer figürler, kadınları örtüsüz olarak gösteriyor, bu da onların o dönemde Muhammed dininin yürürlüğe girmesinden bu yana olduğu kadar katı bir şekilde inzivaya çekilmediklerinin bir kanıtı oluyor.

Kemerin karşı tarafında geyiğin kovalanmasını temsil eden başka bir kabartma bulunuyor. Heykelin hemen hemen tepesinde süslü bir ata binmiş esas kişi, bir şemsiyenin gölgesi altında araziye girerken görünüyor. Aşağıda benzer bir figür, bu sefer tam hızla ilerliyor. Kabartmanın tepesine doğru, üzerinde, çeşitli enstrümanlar çalan sıra sıra müzisyenlerin oturduğu bir iskele yükseliyor. Başka bir kompartımanda ise ganimetin götürülmesini ve fillerin geyiği takip etmesini görüyoruz. Bu alçak kabartmanın sadece birkaç yeri tamamlanmış, ancak hem bunda hem de karşı tarafta tamamlanmış olan kısımlar, ustaca yapılmış. Atlı savaşçısının üzerindeki üç figürden oluşan grubun, imparator Mauricius'un Pers kralına, verdiği çifte hediye (gelini ve tacı) simgelediği sanılmaktadır. Bu varsayıma göre, Hüsrev, bir yanda bir tacı tutan prenses ve diğer yanda, yeni krala Roma ordularının ona geri verdiği tacı takdim eden imparator arasında tören cübbesi içinde duruyor. Aynı zamanda, Hüsrev'e velinimeti Mauricius'un kızı olan bir Yunan kızının verilmesinin tamamen bir Doğu geleneği olduğu ve hikâyenin pek olası olmadığı unutulmamalıdır.

İkinci kemer, boyutları bakımından öncekinden daha küçüktür, yalnızca dokuz fit genişliğinde ve on iki fit derinliğindedir. Her iki taraftaki figürler başlangıçta kaba ve dikkatsizce yontulmuşlar ve kasıtlı tahribat nedeniyle şimdi daha az görünür durumdadır. Bununla birlikte, anıt, üzerinde hâlâ

kalan yazıtlar açısından değerlidir; bunlar figürlerden birinin II. Şapur (Zu'laktaf), diğerinin oğlu III. Şapur ve üçüncünün kardeşi IV. Behram (Kirmanşah) için olduğunu kanıtlıyor.

Sasani anıtlarının birçoğunun Pehlevi dilinde, temsil edilen şahsiyetlerin isimlerini ve unvanlarını gösteren yazıtlar taşıdığını fark ettim. Ancak, Bay Edward Thomas'ın çalışmalarıyla yakın zamanda bilinen iki dikkate değer yazıt grubu vardır; bunlardan ikincisi, eğer doğru yorumlanırsa, Doğu tarihinde yeni bir bölüm gibi okunur. İlk grup "Pai Kuli" yazıtları adıyla bilinir ve Sir H. C. Rawlinson ve Bay Alex Hector tarafından Süleymaniye'den çok uzak olmayan bir kayalık üzerine kurulmuş bir binadan düşen çok sayıda taş bloktan 1844'te kopyalanmıştır. Bir uzun yazıtın yalnızca kopuk kısımları kurtarılabildi, ancak Sir Henry Rawlinson, gelecekte, düşen blokları kaldırmak için gerekli gereçlere sahip olabilecek herhangi bir gezgine mükâfat olarak geride çok daha fazla şey kaldığını düşünüyor. Bunların üzerinde Erdaşir Babekan, Tiridates, Yahudilerin ve belki de Surena'nın adları ile birlikte Pers, Asur ve Ermenistan adları bulunur. Yazı hem Kalde-Pehlevi dilinde hem de Farsça-Pehlevi dilindedir; Sir H. C. Rawlinson birincisinin on kopyasına ve ikincisinin yirmi iki kopyasına sahiptir. Ona göre, orijinal yapı, Ktesiphon'dan Atropatene Ekbatana'ya giden ve meşhur yol üzerinde bulunan bir ateş tapınağıydı.

İkincisi, ilk olarak Sir Robert K. Porter tarafından fark edilen ve kısmen kopyalanan (cilt i. s. 512) Şapur'un Hajubud'daki ünlü iki dilli yazıtıdır. Bu doğru sıva kalıpları yaklaşık kırk yıl önce Sir Ephraim Stannus tarafından temin edildi, ancak Bay Thomas konuyu 1868'de ele alıncaya kadar üzerlerindeki yazılar, birden fazla eserde basılmış olmasına rağmen, hiçbir zaman yeterince incelenmemiştir.

Bay Thomas'ın okuması doğruysa (öne sürdüğü kanıtlar en azından bu konuda benim için inandırıcıdır), Hiç şüphe

yok ki, bu yazıtta sadece Kurtarıcımızın ve Yahudilerin isimleri değil, aynı zamanda onun haklı olarak söylediği gibi “Kutsal Kitabımızın bazı bölümlerinin Doğulu bir tefsiri” de bulunabilir. Okuyucunun bu dikkate değer yazıtın bir kısmı için önerdiği çeviriyi görebilmesi için, üstteki orijinali Kalde-Pehlevi, alttaki Sasani veya Farsça olmak üzere dört satırı burada aktarıyorum, aynı anlamı temsil ettikleri, hatta büyük ölçüde aynı kelimeleri içerdikleri hemen anlaşılacaktır:

Kalde-Pehlevi: “Siz yetkililerisiniz (siz) seçilmiş Yahudilerin.”

Sasani: “Yahudilerin yüce Rabbi (eski) uygulamaların dışındadır.”

Kalde Pehlevi: “Muhakkak, Üstat, ilahi Rab,”

Sasani: “Ve Muhakkak, Üstat, ilahi Rab,”

Kalde-Pehlevi: “İlahi yardımla yaratılan Yahudiler, RAB, sen.”

Sasani: “İlahi yardımın Rabbi (İsa), Rab, o.”

Kalde-Pehlevi: “Ve Tanrı, iyilikte yücedir.”

Sasani: “Ve mükemmel Tanrı, iyiliği bolca verir.”

Şapur’un doğrudan emri dışında hiç kimsenin kayaya böyle bir yazıt oymaya cesaret edemeyeceğinden emin olabiliriz, dolayısıyla, Bay Thomas’ın yorumu kabul edilsin veya edilmesin, bu büyük hükümdarın dini görüşlerinin bir ilanıdır. Bay Thomas’ın ileri sürdüğü gibi, Şapur’un, MS 261’de Valerianus’u ele geçirmesinden sonra, Batı etkisinde kalmış olması oldukça muhtemeldir. O dönemde Doğuştan Pers ve aslen Hristiyan bir papaz olan Mani’nin öğretisi de kendini hissettiriyordu. Mani’nin bir süre sonra Pers eyaletinden kaçmak zorunda kaldığını biliyoruz. Bunun nedeni, kral üzerinde edindiği ve doğal olarak fanatik Zerdüştlerin nefretini

uyandıracak olan nüfuzdan kaynaklanmış olabilir. Şapur'un vefatından sonra, oğlu I. Hürmüz'ün sarayına döndüğü, orada iyi karşılandığı ve birkaç yıl kaldığı kesindir.

Bu çalışmanın, Antik Pers'e dair çeşitli bilgileri bir araya getirmemi sağladığı sonucuna varıyorum ve kısa olmasına rağmen, art arda gelen üç devletin birbirine bağlı hikâyesinin ilginç ve faydalı bulunacağını ümit ediyorum.

Persler antik dünyanın en dikkat çekici ama en az anlaşılan uygarlıklarından birini inşa etmiştir.

Uzun yıllar boyunca British Museum'da çalışan Wright Vaux ağırlıklı olarak Yunan ve Roma kaynakları üzerinden tanıdığımız Eski İran ile ilgili bilgileri ülkedeki arkeolojik ve nümizmatik kanıtlarla harmanlayarak kapsamlı bir araştırma sunuyor.

Üç ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümü Büyük Kyros'un Pers İmparatorluğu'nu kurmasını, Pers-Yunan savaşlarını ve İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkmasını konu alırken, ikinci bölüm aynı coğrafyada ortaya çıkan Parth Devleti ve onun Roma ile mücadelesine, üçüncü bölüm ise Sasaniler ve Bizans arasındaki ilişkilere odaklanıyor.

internet satış
saykitap.com

30 TL

ISBN 978-605-02-0889-4

SAY YAYINLARI

- sayyayincilik.com
- facebook.com/sayyayinlari
- twitter.com/sayyayinlari
- instagram.com/sayyayincilik